ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ
2016
№ 4 (130)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія
В.О. Дятлов
М .К. Бойко
О. Г. Самойленко
А. М. Боровик
Г. В. Боряк
Є. М. Луняк
О. Б. Коваленко
О. О. Маврин
О. П. Моця
Ю. А. Мицик
А. М. Острянко
С. О. Павленко
В. М.Половець
Г. В. Папакін
С. М. Свистович
Т. В.Чухліб
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада
І. М.Аліфіренко
О. Я. Гранін
Г. Ю. Івакін
С. Л. Лаєвський
Д. М. Лозовий
В. В. Мельничук
П. М. Мовчан
М. О. Носко
Н. Б. Реброва
І. М. Ситий
Ю. О. Соболь
О. П. Реєнт
В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор
О.В.Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 1 від 29 серпня 2016 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ
Балушок В. Загадкові севрюки: 4. Етнокультурні особливості 3
СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ
Салтан Н., Салтан О. «Живи Україно, незламна і сильна»... Парламентські дебати навколо затвердження тексту Державного гімну України 4 та 6 березня 2003 року. 16
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ
Гагін В. Заснування села Чернеча Слобода. 37
Бойченко С. Основні причини та фактори смертності населення Чернігова (за матеріалами метричних книг XIX – початку XX ст.) 48
ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА
Пиріг П., Конопля Ю. Церква в селі Виповзові на Козелеччині. 55
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ
Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII– XVIII ст.) (частина 3). . . . 62
Листи гетьмана Івана Мазепи, написані у 1708 р., до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (переклад-реконструкція із старопольської та латини В. Пилипенка). 88
Доценко А. Будинок полкової канцелярії в Чернігові у 60-х роках XIX ст. 93
Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929-1933 роках: невідомі документи з діяльності. 106
Нестеренко Л. Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області). 116
РОЗВІДКИ
Сердюк І. Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. 137
Чуткий А. Національне «обличчя» економіки України початку XX ст.: аналіз крізь призму етнічного складу студентів першого в Україні ВНЗ економічного профілю. . 146
Гейда О. Особовий фонд Дмитра Панасовича Бочкова у Державному архіві Чернігівської області. 156
Тимошик М. Місцева преса як чинник комунізації та денаціоналізації українського села довоєнної доби. 164
НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ
Рахно К. Страсна свічка як оберіг гончарів Чернігівщини та її семантика. 179
ЮВІЛЕЇ
Боровик А. З історії відзначення ювілеїв Чернігівського національного педагогічного університету. 190
Половець В. Василь Михайлович Білозерський (1.01.1816 – 4.03.1899) (до 190-х роковин від дня народження). 196
РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ.АНОТАЦІЇ
Демченко Т., Іваницька С. Біографіка на сторінках часопису «Пам'ятки України: історія та культура» (2011–2015 роки) 203
Половець В. Тетяна Антонюк. Міжнародні зв'язки київських університетів у 1991-2012 рр. – Вінниця, 2015. . . 217

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.
Індекс 74325
Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10
Телефон для довідок 95-74-18
Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Одеська національна наукова бібліотека
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК94(477)

Василь Балушок

●

ЗАГАДКОВІ СЕВРЮКИ: 4. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті піддаються аналізу особливості культури севрюцької спільноти, які виокремлювали її з-поміж інших спільнот, тобто виконували етнодиференціюючу функцію. Зокрема, господарство севрюків мало комплексний характер: орне землеробство, тваринництво, ремесла; при цьому, зважаючи на велику залісненість Сіверської землі, значного розвитку досягли різні промисли – мисливство, рибальство, збирання дикорослих плодів і рослин. Проте найрозвиненішим промислом було бортництво. Серед ремесел особливого розвитку дістали ті, що були пов'язані з обробкою деревини. Мова севрюків виявляє певні риси схожості зі східнополіським (лівобережнополіським) говором української мови.

Ключові слова: культура, комплексне господарство, орне землеробство, тваринництво, бортництво, лісові промисли, деревообробні ремесла, східнополіський (лівобережнополіський) говір української мови.

Представники західних постмодерних конструктивістських концепцій етнічності у багатьох випадках не пов'язують, в усякому разі прямо, етнічність та етнічну самосвідомість (самоідентифікафію) з етнокультурними особливостями етнічних спільнот [39, с. 3–23]. Можливо, в умовах існування численних, не закорінених у місцеві терени своєю генезою, діаспорних етнічних груп сучасних Північної Америки, Австралії та Нової Зеландії, які, до того ж, постійно зазнають динамічних змін і не вельми різняться між собою етнокультурними (культурними) властивостями, особливо у функціонально значимих сферах культури, вони й мають у цьому рацію. Хоча існування спеціального правового статусу корінних народів, які на практиці виокремлюються з-поміж усіх інших спільнот і фактично визнаються за такі, що мають особливі права (на підставі саме їхнього походження, історії та культурних рис) у цих країнах [12], свідчить-таки про те, що згадані науковці, очевидно, передають куті меду. Для закорінених же у глибини історії та у власні етнічні ніші етнічних спільнот Старого Світу (як і згаданих корінних народів Нового Світу) зв'язок етнічного й етнокультурного є безсумнівним. Це правило не можуть перекреслити навіть усе наростаючі в країнах Європи міграційні хвилі та поява численних діаспорних груп афро-азійських мігрантів. Тому автор цих рядків вважає за необхідне розглянути особливості культури севрюків, виділивши у них етнокультурну складову, яка й обумовлювала (спільно з існуванням відповідних інформаційних комунікацій, якими б не були вони у доновітній період нерозвинутими) виникнення та існування осібної севрюцької етнічності. Як зазначає російський етнолог Сергій Арутюнов, членові етнічної спільноти середньовічно-ранньонових часів у повсякденному житті «не доводилось замислюватися над проблемою своєї етнічної приналежності: вона була

© Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

ніби винесена назовні його, в його одяг, його житло» [5, с. 94] і, додам від себе, в інші елементи культури – матеріальної, духовної, соціальної тощо. Й таким чином ці елементи культури набували ознак, що мали етнодиференціююче значення та перетворювалися з просто культурних на етнокультурні.

А почнемо з господарської діяльності та матеріальної культури севрюцької людності. Господарство севрюків було комплексним і включало землеробство, тваринництво, бортництво, мисливство, рибальство й інші промисли. Значного розвитку дістали ремесла. Севрюки виготовляли різні вироби з дерева, металу, глини, шкіри, рогу, кістки, тканини. Сировину їм давало переважно довкілля, а також інші галузі господарства. Виявлені археологами досить численні вироби з металу засвідчують існування ковальства. Ковалі-металурги виробляли робочі частини орних знарядь – чересла та лемеші, а також ножі, можливо, чавунні казани, металеві оковки відер, знаряддя для обробки деревини, такі як струги [37].

Незаперечним є значний розвиток у севрюків деревообробних ремесел. І це не випадково, адже Сіверська земля завжди була багатою на лісові угіддя. Тому, як й інші жителі лісової та лісостепової зон України, севрюки виготовляли дуже багато виробів з деревини, що засвідчують археологічні знахідки. Це і відра та «ведерца», й згадані в документах «кади», і «нарти»-лижі та сани. Теслі-севрюки й за межами Сіверщини, судячи з усього, вважалися майстрами своєї справи. Наприклад, «добродеревців» із сіверського міста Дроків запросили взяти участь у будівництві Черкаського замку 1496 року [28, с. 163]. Тож основним матеріалом для жител у севрюків було дерево. Самі житла, які після монгольського завоювання якийсь час продовжували будувати заглибленими у ґрунт, з часом перетворюються на наземні. Це, на думку археологів, було пов'язано зі зміною поселенської структури та переміщенням поселень у місця, розташовані у більш низинних та вологіших місцевостях [18, с. 37]. Поселення, площа яких після монгольського завоювання значно скорочується і кількість дворів на яких зменшується до 3–5, у XV–XVII ст. залишаються малодвірними (переважно від 1 до 5 дворів, іноді до 10) [18, с. 33, 34, 37]. Це засвідчують і письмові джерела. Зокрема, у них, як правило, йдеться про п'ятьох господарів, що мешкали у якомусь сільці чи про «шесть человековъ» або про «чотыри ч[о]л[о]в[е]ки» [4, с. 597; 23, стб. 692, 769]. Більша ж кількість нам не зустрічалася.

Зовсім мало знаємо про одяг і вироби з тканини у севрюків. Відомо лише, що з-поміж верхнього одягу в них побутувала серм'яга, поширена і в інших місцевостях України. Зокрема, згадки про неї зустрічаєм у літописах. Олександр Бевзо та Ярослав Дзира, які впорядкували «Львівський літопис», «Острозький літописець», а також «Літопис Самовидця», у словниках староукраїнських слів, доданих до вказаних літописів, зазначають: «Сермяга – каптан або свита з дешевого сірого сукна» [8]; «сермяги – сірячина, сіряк, сіра свита» [25]. Так от, про вживання цього виду верхнього одягу севрюками дізнаємося з запису в «Хроніці Литовській і Жмойтській» під 1416 роком про напад «москви» на путивльських севрюків, коли грабіжники серед іншого забрали «три сермяги» [33, с. 77].

Важливою галуззю господарства було землеробство, зокрема, вирощування зернових. Про вирощування зернових севрюками свідчать згадки у документах «борошенъ», тобто зернового хліба, який грабували у них вороги, і який доводилося боронити від нападників [1, с. 433]. Серед податків Остерського староства, які називає люстрація 1628 року, фігурують певні міри вівса («owsa»); жита («żyta»); пшениці («pszenice»); пшона («pszona») [4, с. 354]. Це вказує на зернові культури, вирощувані мешканцями Сіверщини у той час, зокрема, на південному заході севрюцької території.

Про орне землеробство у севрюків свідчать і опубліковані Григорієм Анпілоговим «бортні знамена», тобто знаки власності на бортні угіддя [2]. Як зауважує Олена Русина, «численні зображення сох та «ориків» (знарядь орання та розпушування) превалюють серед путивльських та рильських бортних «знамен» » [28, с. 143]. А це засвідчує побутування у севрюків саме орного, а не, скажімо, підсічного, землеробства. Археологічні обстеження, наприклад, розкопки селища X/XI–XV ст. біля села

Комарівка на Переяславщині, теж виявили елементи орних знарядь – леміш, чересла [37]. А в запису в Литовській метриці про пожалування князю Тимофієві Івановичу Капусті на «сільця» Лопош, Брачово і Ревни в Брянському повіті 1498 року прямо вказано на те, що князь «...прывернулъ... село... на имя Брачово, и съ пашною землею и посадилъ на той земли шесть ч[о]л[о]вековъ, и дворъ бы собе на томъ Лопошы и пашню нарадилъ...» [24, стб. 768].

«Бортні знамена» проливають світло взагалі на особливості господарства севрюків. Адже в асортименті цих знаків відображена вся багата палітра господарських знарядь та виробничих операцій місцевої людності. Наприклад, серед згаданих знаків зафіксоване бортне «знамя» «острова» чи «островка». За етнографічними даними, воно означало середньої висоти ялину з обрубаними сучками, що є частиною пристрою для зберігання та просушування снопового хліба, гороху, сіна, льону тощо. Його побутування, за російською мовознавицею Надією Котковою (яка посилається на відомий тлумачний словник Володимира Даля та працю Євгенії Бломквіст [19, с. 730; 9, с. 316]), зафіксоване на російській Півночі й у білорусів [22, с. 125–126]. Проте, як виявляється, такий пристрій, із тим же призначенням та дуже схожою назвою, традиційно побутував і в Україні, зокрема, в гуцулів, де він зветься «острева́» [36, с. 194, 198]. А відтак, наявність означеного пристрою в севрюків, по-перше, свідчить про те, що землеробство, і взагалі господарство, в них існувало у формах, характерних для лісової зони чи, принаймні, для місцевості, де багато лісів. А по-друге, не обов'язково паралелі, які стосуються «острови», слід пов'язувати з неукраїнськими теренами, хоча побутування цього сільськогосподарського пристрою в сусідній Білорусі видається не випадковим.

Дослідники зазначають, що про тваринництво севрюків у джерелах практично немає ніякої інформації. Простежується, мовляв, лише існування конярства, зокрема, у княжих господарствах [28, с. 144]. І все ж, певні відомості стосовно тваринництва у жителів Сіверщини джерела містять. Так, у різних документах згадуються коні, яких тримали севрюки – мешканці сіл і містечок. Вони користувалися кіньми у своїх поїздках по лівобережному лісостеповому й степовому порубіжжю. В одному російському документі, зокрема, йдеться про верхівців («которые ѣжжалые люди»), які загрожували московському агентові серед татар Менглі Гірея Янишу 1493 року [30, с. 188]. А у повідомленнях про московські посольства до Криму 1513 та 1516 років є прямі вказівки на те, що севрюки взимку використовували «кони... съ санми», тобто кінні санні запряги [31, с. 89]. Зустрічаються неодноразові згадки про коней, яких мали севрюки, і в повідомленнях, що стосуються нападів «черкаських» (українських) козаків на Сіверщину в часи її входження з початку XVI ст. до складу Московії. Наприклад, у відписці царю Путивльського воєводи Григорія Борисова 1589 року йдеться про відбиття такого нападу «черкаських» козаків, у ході якого «лошади Путивльскихъ севрюковъ у нихъ отгромили» [1, с. 433].

Річпосполитські джерела теж містять відомості про розвиток тваринництва у севрюків. Так, люстрація Остерського староства 1628 року серед податків тамтешньої людності називає такі, що виплачувалися худобою з домашнього господарства і перелічує назви самих тварин. Серед них указано на велику рогату худобу («wołów»); баранів («baranów»); гусей («gęś»); курей («kur») та яйця («jajec»). А ще в тексті люстрації названі телиці («jałowica») і свині чи кабани («wieprz») [4, с. 354].

Про розвиток тваринництва серед севрюків якоюсь мірою можна судити й за розмірами податку сіном, який платили, наприклад, піддані Остерського замку. Сіно мали давати возами — переважно від одного до п'яти возів з господарства. Так, 1552 року піддані міщани Остерського замку давали до 50 возів сіна. Селяни теж платили податок на замок сіном, наприклад, мешканці одного лише села Виповзов того ж року давали 19 возів [4, с. 354]. Це сіно йшло на корм коням гарнізону замку, а також, звичайно, й іншій худобі, зокрема, у період її стійлового утримання взимку.

І все ж промислове господарство, судячи з усього, у корінних жителів Сіверщини переважало виробничу галузь. І це не випадково. Адже Сіверська земля спочатку лежала взагалі переважно у лісовій зоні, для якої характерні менш родючі, ніж у

лісостепу й степу, ґрунти. У той же час тут спостерігалося надзвичайне тваринне та рослинне багатство лісу. Пізніше севрюцька колонізація стала рухатися в південно-східному напрямку і вийшла у лісостеп. Проте й тут у ті часи було достатньо лісів. Зокрема, великі лісові масиви знаходились у басейнах рік. Про залісненість Сіверщини дає уявлення навіть «Чернігівського намісництва топографічний опис» Афанасія Шафонського, складений ним 1786 року, коли тутешні ліси вже значною мірою зменшилися внаслідок вирубування. До речі, вказаний «Опис» включав інформацію не лише про вузько Чернігівське намісництво, а й про сусідні території. Тобто у праці Шафонського зібрані факти, які торкаються практично більшості теренів колишньої Сіверської землі. У часи складання «Опису» ще жила пам'ять про колишню Сіверщину, про що свідчить таке зауваження автора стосовно північної частини краю: «К северной ея (Малої Росії. – **В. Б.**) части принадлежит вся Новгород-Северская губерния, которая в старину Севером просто называлась» [34, с. 13].

Так от, даючи опис рік тієї частини намісництва, що лежала на Поліссі, Афанасій Шафонський відзначає значний характер тамтешнього заліснення: «Пониже Новгорода-Северскаго, по Десне более, и почти все, стоят черные леса*, между коими довольно хороших сенных покосов находится...»; Сож «...большими красными и черными лесами протекает»; «Река Ипуть лежит в довольно лесных местах...»; Снов «...красными и черными лесами... протекает...» [34, с. 7, 8]. У лісостеповій частині колишньої Сіверщини у часи Шафонського ще зберігалися доволі значні лісові масиви понад берегами рік. Так, про долину ріки Псел він пише: «В некоторых местах находится по нем черный, а под Гадячем и боровой лес». А взагалі, стосовно рослинності лісостепової частини Чернігівського намісництва, яка знаходилася на сучасному українському Лівобережжі, автор опису зазначає: «В степной части находятся местами также леса, и больше черные...» [34, с. 11, 14].

Велике значення поміж заняттями севрюків мали бортництво, мисливство, рибальство, особливо на далеких уходах по Дінцю, Осколу, в басейні Дону, а також інші промисли, наприклад, збирання дикорослих рослин та плодів. А згадані, слабозаселені у той час, угіддя Сіверщини були багаті на рибу та звіра. Наприклад, у Десні в XVI ст. ловили такі породи риби, як осетер, білуга, а також менш цінну «білу рибу»: «Зъ езовъ ** на Десне на замокъ: осетръ десятый, белуга каждая, а бела рыба вся тому, хто городить езъ» [4, с. 596]. Описи замків називають серед порід риби, яку ловили на Лівобережжі уходники, «щукъ, короповъ, лещовъ, сомовъ» [4, с. 85].

З «Топографічного опису» Чернігівського намісництва Афанасія Шафонського ми теж бачимо, що колишнє багатство рибного світу рік та річок Сіверщини продовжувало зберігатися і в кінці XVIII ст. Найперше, варто навести дані щодо центральної ріки Сіверської землі Десни: «Рыбы в Десне разной изобильно, как-то: щуки, лещи, язи, плотва, окуни, лины, коропы, сомы, а весною и осетры довольно, особливо поближе к Днепру, ловятся». Західним краєм Сіверщина виходила до Дніпра, де знаходилось одне зі значних міст землі – Любеч. Ця ріка завжди була багатою на рибу. Не обминув її у своїй характеристиці Чернігівського намісництва й Афанасій Шафонський: «В ней довольно ловится осетров, сомов, белуг, стерлядей, коропов, сазанов, севрюги и другой разной мелкой рыбы..» [34, с. 4]. Доволі багатою на рибу різноманітних порід була головна притока Десни Сейм: «Рыба в ней почти та самая, какая в Десне ловится, и весною входят в него из сей и осетры» [34, с. 9]. У менших річках Сіверської землі хоч і не водилися такі цінні породи, як білуга чи інші осетрові, проте вони теж були багаті на рибу. Наприклад, стосовно річки Снов у «Топографічному описі» читаємо: «Рыбы в ней мелкой, такой, какая почти в Десне ловится, особенно весною, довольно бывает...» Подібне розповідається і про притоку Сожа – далеку лісову Іпуть: «Рыбою она хотя не так изобильна, как Днепр и Десна, но мелкая разная в ней ловится без нужды» [34, с. 8].

Ріки лісостепової частини Сіверської землі теж не були бідні на рибу. Так, Гійом де

* Автор розрізняє «чорні» і «червоні» («красные») ліси. Під першими розуміється листяний, а під другими хвойний ліс.

** Єзи – спеціальні загорожі на водоймах для ловлі риби.

Боплан відзначав багатство рибних угідь у гирлі Псла, а також у Ворсклі, Орелі й Самарі, де рибалки ловили рибу різних порід і раків: «На одне льє нижче знаходиться гирло Псла [Pseczol], дуже рибної річки... (...) ...Ворскла, досить велика і дуже рибна річка, яка впадає в Ніпро, а також з того ж самого боку річка Орель [Orel], де риби ще більше, ніж у попередніх. Якраз у гирлі цієї річки я бачив, як витягли понад 2 тис. риб за одним закиданням сіті, і найменша з них мала стопу * у довжину» [10, с. 37]. Про угіддя на Самарі французький мемуарист писав: «Згадана річка Самара зі своїми околицями має велике значення не лише через багатство риби, але і через віск, мед, дичину та будівельний ліс, чого тут багато, як ніде інде. (...) Козаки називають її святою річкою, можливо із-за її нечуваного багатства; я бачив, як навесні тут ловили оселедців і осетрів, яких у інші пори року немає» [10, с. 39]. А в цитованій праці Шафонського про породи риби, які водились у Ворсклі ще в кінці XVIII ст., читаємо: «В ней рыба: сомы, щуки, язи, лины, караси, окуни и плотва» [34, с. 12]. А про рибні багатства Сули він пише: «Рыба мелкая разная, а около устья и крупная из Днепра входит» [34, с. 11].

Рибу готували й споживали відразу по відловлюванню, а також заготовляли про запас, а ще вона була важливим продуктом торгівлі. Про таку рибу, виловлювану рибалками, Боплан писав: «...за браком солі зберігають рибу в попелі, а також у великій кількості сушать її» [10, с. 39]. Афанасій Шафонський же про рибу, виловлювану в ріках Чернігівського намісництва у його часи, зазначає: «...которая соленою и сушеною, а больше вялою, по всей Малой России развозится...» [34, с. 4]. Дещо нижче ми побачимо, як серед податей, виплачуваних рибалками Брянського повіту 1498 року на користь великого князя, буде названа і «кадь риби», без сумніву солоної.

Мисливці заради хутра і шкур полювали на різних звірів. Особливо цінувалося хутро куниць і бобрів [28, с. 11]. Наприклад, про село Буденковичі біля Остерського замку, де мешкало п'ять господарів, у ревізії 1552 року сказано: «бобровые гоны: тамъ убиваютъ до 20 бобровъ» [4, с. 597]. У цитованому вище пожалуванні князю Тимофію Івановичу Капусті в Брянському повіті 1498 року про повинності підданих читаємо: «...и теперъ тамъ седять шесть человековъ, а служба съ тыхъ людей идеть ловецкая — зверъ сочать» [24, с. 769]. «Куницею» навіть звався податок, який платили дівчата й жінки-вдови, виходячи заміж**. У середині XVI ст. його виплачували грішми, але раніше платили шкурками справжніх куниць [4, с. 84, 96]. Об'єктом полювання служили також дикі коні – лісові й степові тарпани, серед яких траплялись і здичавілі свійські, які приставали до тарпанів. Їхнє м'ясо йшло в їжу, а шкіри для виготовлення різних виробів***. (На мою думку, на відродження давнього звичаю вживати в їжу конину, яка стала підпадати під харчові заборони, обумовлені християнством, іще в Київській Русі, вплинула етнічна та етнокультурна взаємодія українського населення з тюрками. У першу чергу, цей звичай відродився серед тих груп українського населення, які найбільше контактували з тюркськими сусідами. Тут слід назвати, у першу чергу, козаків, але ще до них уживати в їжу кінське м'ясо могли почати саме севрюки, які увібрали в себе доволі значні додатки тюрків та інших степовиків). Проте все ж полювали на тарпанів переважно з метою їхнього приручення. Про зловлених диких коней говориться в описі Остерського замку 1552 року, де згадується і спеціальний податок на них: «Отъ коня зъ дыковъ выбитого 30 грошей тому, хто выбьет, отъ того чый конь» [4, с. 595]. Гійом де Боплан писав про тварин, які в його часи служили об'єктом полювання: «У цих же краях водяться олені, лані і дикі кози, які ходять стадами, а також вепри неймовірної величини і дикі коні, що ходять табунами по 50–60 [голів]» [10, с. 91]. А ще він зазначав, що «на кордонах з Московією водяться зубри...» [4, с. 92].

---

* Французька міра довжини льє, що в українському перекладі фігурує як «стопа» і дорівнює 32,5 см (див. примітку 105 Ярослава Дашкевича до кн.: [10, с. 135]).

** Очевидно, маємо всі підстави пов'язувати назву цього податку з образним називанням сватами дівчини-нареченої «куницею» в традиційному українському весіллі.

*** Про вживання м'яса коней в їжу українським населенням у середньовічно-ранньонові часи див.: [10, с. 91; 3, с. 25–26].

Багатство мисливських угідь севрюцьких уходів засвідчує опис подорожі митрополита Київського і всієї Русі Пимена до Царгорода, вміщений під 1388 роком у Никонівському літописі. Зокрема, їдучи річковим судном по Дону до Азова, подорожні бачили на берегах цієї ріки «...звѣрей множество, козы, лоси, волцы, лисицы, выдры, медвѣди, бобры, птицы орлы, гуси, лебѣди, жарави, и прочая» [27, с. 596]. На Поліссі така ситуація продовжувала значною мірою зберігатися навіть у часи Афанасія Шафонського. Він, зокрема, називає серед звірів «...в лесных местностях: медведи, лоси, олени, кабаны...». Крім цих видів, у його часи мисливці на колишній Сіверщині полювали на таких звірів, як «...волки, лисицы, рыси, козы дикие, зайцы, россомахи, белки, куницы, ласки, горностаи, кролики, бобры, выдры, барсуки, хорьки (тхори), кошки...» [34, с. 18]. Звичайно, більшість із цих звірів цікавили мисливців як джерело отримання хутра. Проте на лосів, оленів, «диких кіз», кабанів, зайців, а можливо, і на ведмедів полювали не лише, щоб одержати звірині шкури, а й задля їхнього м'яса. З-поміж птахів, які жили на теренах Чернігівського намісництва, у «Топографічному описі» Шафонського названі: «Лебеди, гуси, утки, журавли, буслы, аисты, драхвы, тетерева малые и глухіе (тобто тетеруки та глухарі. – **В. Б.**), куропатки, рябчики, хохотвы (стрепеты), голуби...» [34, с. 18]. Більшість із них, без сумніву, теж виступали об'єктом полювання місцевих жителів. Їхнє м'ясо йшло в їжу, а пір'я використовувалося при виготовленні тих чи інших речей. Орлів і яструбів, яких також називає серед пернатої фауни Чернігівського намісництва Афанасій Шафонський, могли ловити з метою приручення, щоб використовувати в яструбиному та орлиному полюванні.

Стосовно поширеності промислових занять серед севрюків, які передбачали довготривалі поїздки мисливців та рибалок далеко від дому – у ліси і степи, зокрема взимку, під час полювання на хутряного звіра, свідчать згадки у джерелах використання ними «нарт». Так, про нарти йдеться, наприклад, у розповіді членів московського посольства про поїздку до Криму на початку XVI ст. [31, с. 89], а також в описі Остерського замку 1552 року: «Коли серень*, тогды тежъ повинни ходить старосте на звѣрь день одинъ нартахъ» [4, с. 596]. Під нартами, як зазначає історик кінця XIX – початку XX ст. Андрій Стороженко, слід розуміти лижі, без яких по глибокому снігу пересуватися важко [32, с. 10–12]. При цьому Стороженко посилається на автора «Енциклопедії старопольської» Зиґмунта Ґлоґера, який, у свою чергу, дає таке пояснення: «Нарти – лижі дерев'яні. Ґваньїні, а точніше Пашковський** при тлумаченні хроніки Ґваньїні пише: «Русини на нартах дуже прудко бігають по верху снігу». Нарти русинів, за свідченням Алессандра Ґваньїні й Мартина Пашковського мали у довжину 2–3 лікті, зроблені були з дерева, по довжині підкладені залізом. Їх одягали на ноги, і при їзді підпиралися ціпками, загостреними на кінцях [38]. Аналогічне пояснення терміна дає український історик, етнограф і фольклорист кінця XVIII ст. Яків Маркович: «Литвины*** склонны къ охотѣ, ловятъ на лыжахъ и нартахъ дикихъ козъ, сражаются съ медвѣдями и выучиваютъ ихъ плясать» [26, с. 66].

Шкурками впольованих звірів, а також медом найчастіше платили севрюки і данину, хоч бували й інші види таких внесків. Так, рибалки села (міста давньоруських часів) Вщиж Брянського повіту давали 1498 року у великокняжу скарбницю, окрім грошового внеску, «по два бобры а кадь рыбы» [24, стб. 707]. Данники Брянського

* Наст, який проломлюється; різучий, крупинкоподібний сніг, що утворився в результаті відлиги, а потім на морозі ще й покрився кіркою. По такому снігу можна пересуватися лише на лижах, оскільки він ріже й обдирає шкіру на ногах коней.

** Мартин Пашковський – польсько-український поет, історик і публіцист кінця XVI – початку XVII ст.; 1611 року переклав з латини на польську мову «Опис Сарматії Європейської» (Краків, 1578) Алессандра Ґваньїні.

*** Під «литвинами» Яків Маркович має на увазі «північних малоросіян». Слід зауважити, що впродовж століть значення терміна «литвини» в Україні змінювалося. Ним довго іменували білорусів, згодом, судячи з усього, його стали прикладати до тих етнографічних груп українців, які мали у своїй мові і, можливо, у рисах культури схожість із білорусами. У XIX–XX ст. згаданий термін за деякими свідченнями закріпився, проте не як самоназва, за українським населенням північних районів сучасних Чернігівської та Сумської областей, суміжних із Білоруссю, тобто теренів, де колись мешкали севрюки (див.: [17], (там же див. альтернативну думку).

повіту в 1499 році платили «дани кадь меду пресного, и бобра» [24, стб. 726]. Серед податків та данин, які виплачували піддані Остерського замку 1552 року, як, до речі, й інших замків, теж особливо виділяють «бобровъ», сіно, яке рахували возами, а також «кади» й «ведерца» меду [4, с. 597]. Мед і бобри як головні види податків зберігалися на Сіверщині, судячи з усього, довго. Наприклад, у згадуваних матеріалах люстрації 1628 року серед податків мешканців Остерського староства, як і раніше, на почесному місці фігурує «kadź miodu» [4, с. 354]. Очевидно, не випадково «двох бобров» та «меду кад» називає й «Хроніка Литовська і Жмойтська» найпершими серед пограбованого у севрюків майна під час нападу на них «москви» у цитованому вище повідомленні про це під 1416 роком [33, с. 77].

З-поміж плодів дикорослих рослин, збирання яких мало у севрюків господарське значення, слід назвати водяний горіх (Trapa natens L.). Ця рослина зі смачними поживними плодами, яка зараз в Україні зустрічається досить рідко, у минулому мала велике поширення у водоймах Східної Європи [13]. Боплан зазначав: «...водяні горіхи, які схожі на металеві колючки, варені, вони дуже добрі для споживання» [10, с. 38]. Севрюки збирали плоди водяного горіха у таких значних кількостях, що навіть платили за це спеціальний податок у великокняжу скарбницю. Наприклад, стосовно цього податку рибалок із села Вщиж у Брянському повіті в 1498 році у Литовській метриці читаємо: «...а за орехи воденыи даютъ намъ сорок грошей» [24, с. 707].

Проте провідною галуззю господарства севрюків усе ж було бортництво. Бортництво в досліджуваний період, як, до речі, й раніше, взагалі становило важливу галузь господарства населення лісової та лісостепової зон Східної Європи. Але саме у севрюків воно було, судячи з усього, головною галуззю господарства, до того ж, навіть у пізні часи, коли в інших регіонах Великого князівства Литовського та Московії вже переважало рільництво і тваринництво. Це можна вважати їхньою важливою етнокультурною особливістю. На бортництво, як на головну галузь господарства севрюків, можна зустріти численні вказівки у різних документах. Наприклад, у записах «дач, земель, угідь і людей» Литовської метрики за 1475 рік читаємо: «У Стародубе. Ивашку Ортюшковичу, Стародубъцю, землица бортная Коренщина, отчина его, а поведалъ пусто, а не королева а не данная»; «Сеньку Миколаечвичу, Стародубъцю, земля бортная Глазницкая; ажъ будеть пуста, а не данъная»; «Ганусу Стародубъцу землица бортная Ондрыяновъщина; ажъ будеть пустая, а не данная» [24, с. 57]. У присудженні села Княжичі брянському бояринові Василю Шиї в судовій суперечці проти господарських* брянських бояр 1499 року теж ідеться про «...землю бортную Чагошьчъ, а берега бобровые» [24, с. 736]. А у списку «обидных дел» 1592 року (тобто кривд, заподіяних московським підданим на захопленій Москвою Сіверщині нападниками з Речі Посполитої) про вказане головне заняття севрюків говориться: «А то Прилутцкое городище и река Удой со всеми угодьи по обе стороны искони наша земля Черниговского уезда, а была изначала та волость оброчная а жили в ней бортники в нашем в медвеном оброке», або в іншому місці цього ж джерела: «А Новагородка Северского от того ж от Лубенского острогу запустошили, волость бортную Серебряное городище на Высогоре реке** и многих бортников побили досмерти» [14, с. 73, 74].

За словами Олени Русиної, «бортництво виступало на Сіверщині як масовий промисел, що ним займалися представники всіх верств населення» [28, с. 147]. Сіверщина була одним з головних постачальників меду в Московію, а її населення в московських дипломатичних документах узагалі зветься «бортниками» [Цит. за: 28, с. 147]. Це ми бачили на прикладі списку «обидных дел». Тому й головною формою експлуатації тутешнього залежного населення було данництво, а данники платили великому князю литовському саме медову данину («медвяный оброк») [28, с. 147–179]. Після захоплення Сіверщини Московією якийсь час ця форма експлуатації севрюків, очевидно, зберігалася, про це, зокрема, як ми бачили, говориться у списку «обидных дел».

Про основні галузі господарської діяльності севрюків дають уявлення, хоч і короткі, проте досить змістовні, тексти великокняжих надань князям та боярам на ті

* Тобто підлеглих безпосередньо великому князю.

** Сучасне смт Срібне на річці Лисогорі на південному сході Чернігівської області.

чи інші угіддя на Сіверщині. Це, наприклад, підтвердження князю Івану Борисовичу Глинському на чотирьох належних йому людей у Стародубському повіті від 22 січня 1498 року, пожалуванних цьому достойникові великим князем Казимиром: «Ино мы зъ ласки нашое, для его службы, тые чотыри ч[о]л[о]в[е]ки вышейписанные и зъ ихъ землями пашными и бортными, и сеножат[ь]ми, и реками, и бобровыми гоны, и со всимъ, што здавна къ тимъ ихъ землямъ прислухало, и со всими ихъ входы князю Ивану Борисовичу и его кнегини, и ихъ детемъ подтверждаемъ вѣчно симъ нашымъ листомъ» [24, стб. 692]. Подібним документом є й підтвердження від 16 лютого 1499 року брянському боярину Семенові Колонтаєву на маєток Стришевичі та уход Трухлов, отримані ним від вітчима своєї дружини Степана Микитинича, який «записалъ ему и детемъ его, своимъ унучатамъ»: «...нехай онъ тое именье Стрышыно держыть и з землями пашными и з бортными, и з сеножат[ь]ми, и з берегомъ бобровымъ, со всимъ по тому, што зъдавна къ тымъ Стрышовичомъ слухало...». Серед відписаної паном Микитиничем Семену Колонтаєву і його дружині половини маєтку (другу половину вони мали отримати після смерті бездітного власника) названо також «...половину... пашъни и поляны, дубровы и сеножатей и селищъ...» [24, стб. 725]. У ще одному аналогічному підтвердженні від 16 березня 1499 року, а саме «господарському дворянину» Сороці на маєток у Путивльському повіті про надані угіддя, сказано: «...нехай онъ тую нашу данину и куплю свою держыть со всими землями пашными и борътными, и зъ сеножат[ь]ми, и зъ озеры, и зъ реками, и зъ бобровыми гоны, и зъ ловы, и съ перевесы...»* [24, стб. 732]. Досить детально перераховано господарські галузі й у підтвердженні привілею князю Семенові Івановичу Можайському від 26 березня 1499 року на замки Стародуб, Гомель, Чернігів та волості Карачов і Хотимль. Так, йому було надано ці володіння «...з люд[ь]ми волостьными и тяглыми, и з слободичы, и з данъники, и со всими ихъ земълями пашными и з борътными, и з ловы, и з сеножатьми, и со озеры, и з реками, и з бобровыми гоны, и з ставы, и з ставищы, и з даньми грошовыми и медовыми...» [24, стб. 745].

Окрім сільського господарства, ремесел і промислів, севрюки воювали з татарами, займалися й грабунком – «степовим добичництвом», нападаючи, наприклад, на ногайців і купців. Не випаково севрюки мали «рушницы» [1, с. 433], які використовували як зброю під час зіткнень з ворогами, а також на полюванні. Наприклад, 1549 року від ногайського князя Юсуфа до московского царя Івана Грозного посланець привіз грамоту, в якій той жалівся: «...тѣ ваши казаки Севрюки, которые на Дону стоятъ, пришли на тѣхъ нашихъ людей, да иныхъ побили и куны ихъ взяли, а иныхъ де и къ тебѣ повели» [Цит. за: 29, прим. 38 на с. 11]. Якраз повідомлення джерел про такі їхні дії, зазначає Нела Багновська, і спричинились до того, що дехто з дослідників ототожнює севрюків із козаками [7, с. 22]. Проте документи, які стосуються часів входження Сіверщини до складу Московії (XVI ст.), свідчать, що більшість севрюків за своїм становищем належала до категорії державних селян, які платили медовий оброк у казну. Лише незначна частина їх потрапила у склад служилого стану [6, с. 65–66]. Є також думка, що на той час севрюки у своїй суспільній та господарській еволюції вже пройшли стадію, аналогічну козацькій, коли вони несли військову службу, займалися скотарством і різними промислами й вели досить рухливий спосіб життя [35, с. 473–475]. А взагалі, як відомо, козацтва виникали як в Україні, так і в Росії в умовах непідконтрольності відповідним державним інституціям певних ділянок степового порубіжжя Великого Кордону [11]. А чи склалися такі умови на Сіверщині? До того ж, із джерел зовсім не випливає, що у севрюків існували соціальні структури, аналогічні козацьким.

До етнокультурних особливостей севрюків, безумовно, слід віднести мову, якою вони розмовляли. Адже в етпоху середньовіччя вона, без сумніву, служила важливим розпізнавальним маркером і для самих членів севрюцької спільноти, і для навколишніх народів. Севрюцька мова, як свідчать про це наявні факти, мала свої діалектні особливості, які, судячи з усього, можливо реконструювати не лише шляхом ретро-

* Перевіси – сітки для відловлювання птахів і дрібних звірів. Установлювалися в спеціальних місцях, які звалися «перевісищами».

спективного розгляду відповідного мовного матеріалу, але й на основі номенклатури бортних «знамен», зафіксованих у переписних матеріалах XVII ст. [28, с. 572]. Спробою такої реконструкції є спеціально присвячена цій темі стаття російської дослідниці Надії Коткової [22]. Разом з тим не можна не відзначити, що пошуки особливостей мовлення севрюків вона проводить виключно на ґрунті російської мови, що з самого початку викликає певні сумніви. До того ж, незрозуміло, чому для свого аналізу авторка бере, не проводячи між ними ніякої різниці, «знамена» з таких географічно віддалених один від одного районів, як Путивльський та Рильський повіти, з одного боку, і Темниківський повіт на сучасній Тамбовщині, з другого боку. Адже коли Путивльський повіт знаходиться на території України, а Рильський хоч і лежить у Росії, проте географічно сусідить з Путивльським, і обидва вони розташовані в межах Сіверської землі, то Темниківський повіт – це вже власне російські терени, які до Сіверщини ніколи не належали. На цей недолік публікації Коткової вже звертав увагу російський дослідник Григорій Анпілогов, який зазначає: «Автор не виявив необхідної обережності у тлумаченні джерел з урахуванням місця й часу їхнього виникнення» [2].

Не будучи лінгвістом, автор цих рядків, звичайно, не має права робити якісь дуже відповідальні висновки, проте вважає, що все ж може висловити певні зауваження*. Наприклад, Надія Коткова намагається пояснити «знамя» «орик» з північно(велико) російського «орати» і дивується, як цей, дуже географічно віддалений від Сіверщини, говір міг вплинути на мовлення севрюків. Адже, мовляв, у сусідніх південноросійських говорах поширений термін «пахать» [22, с. 128–129]. При цьому вона зовсім випускає з уваги географічно близькі власне українські говори, для яких якраз і характерне дієслово «орати». Подібна ж ситуація і з севрюцьким терміном «ночви», який, будучи «знайомим» лише частині сучасних російських говорів [22, с. 128], у той же час широко побутує в українській мові. Ще промовистішим є слово «хомутець», яке, як одне з бортних «знамен», теж зафіксоване у севрюків. Адже в російських говорах існують слова «хомутик», «хомуток» [22, с. 127], а «хомутець» властиве саме українській мові. На жаль, з українських мовознавців вивченням бортних «знамен» та супутніх їм написів, наскільки мені відомо, ніхто поки що не займався.

Узагалі ж, стосовно мови севрюків, виходячи з напрацювань мовознавців, можна з великою долею ймовірності припустити, що вона тією чи іншою мірою має бути спорідненою з сучасними говірками східнополіського (лівобережнополіського) говору української мови. Цей говір якраз і об'єднує групу українських говірок, які поширені переважно там, де колись мешкали севрюки, тобто в північній частині сучасних Київської, Чернігівської й Сумської областей України, а також на південному заході Брянської області (колишня Стародубщина) і в окремих районах Курської, Бєлгородської, Воронезької областей Росії [20, с. 673–674]. Як зазначає Микола Железняк, східнополіський (лівобережнополіський) говір української мови «зберігає багато реліктових форм. Діалектологи вбачають генет[ичне] коріння його в говорах полян та сіверян» [20, с. 674].

Вивченням мовлення населення північно-східного регіону сучасної України займався ряд відомих лінгвістів-діалектологів, зокрема, російський учений Микола Дурново, білоруський – Юхим Карський, українські – Всеволод Ганців, Олена Курило та інші. Вони ще на початку XX ст., поклавши, за словами Ганцова, в основу діалектологічного аналізу «принціп старожитності», а спеціально «принціп відрізнення наголошених і ненаголошених складів в давнішій історії північних українських діалектів», визначили, що тут здавна побутують говірки згаданого східнополіського українського говору. Це, як підкреслював Всеволод Ганцов, група «старожитніх українських говорів», які утворюють північне (північно-східне) наріччя. До неї належали говірки полян та сіверян, далі на захід – деревлян, а ще західніше – дулібів («вони-ж волиняне і бужане»). Вважається, що західною межею східнополіського говору в основному є Дніпро, який відокремлює його від середньополіського говору. Діалек-

* Автор висловлює вдячність мовознавцеві п. Миколі Железняку за люб'язно надану консультацію з даного питання.

тологи початку XX ст. вважали, що в основі східнополіського говору лежить мова давньоруського «племені»* сіверян, основою ж середньополіського говору виступає мова колишніх полян і деревлян. На південний схід від північної групи говорів знаходяться «говори південно-східної України – з'явище пізнішої формації», оскільки «територію цю колонізовано за пізніших часів — протягом XVI—XVIII ст.» [15, с. 134]. У цьому ж ключі знаходяться міркування й Олени Курило щодо різниці «в двох основних групах українських діялектів, південній і північній», які «відмінні своїми основними тенденціями, настільки відмінні, що творять дві різні бази для двох різних процесів зміни *о*, *е* в нових закритих складах» [23, с. 167, 168]. А між указаними групами говорів знаходяться перехідні говірки, які сформувалися теж «на північній основі», «що найвиразніше виявляється в рефлексації *о*, *е* без наголосу» [15, с. 140], тобто, як зазначав уже пізніше Федот Жилко, це говірки «з основою північного діалектного типу» [21, с. 22]. Про них Всеволод Ганцов пише: «...територія говорів перехідних творить досить широку географічну смугу, до якої належать південні частини колишньої Чернігівщини та північні коли[шньої] Полтавщини» [16, с. 275]. При цьому вчений підкреслює: «Одно слово, теперішня територія північних і перехідних (з північною основою) говорів на Лівобережжі цілком відповідає території давніх Сіверян...» [15, с. 100, у тому числі прим. 1]. При цьому ареал північних говорів тут у минулому був набагато більшим: «Колонізаційний рух на південь «на степ» з півночи, з українського Полісся, зустрівся з ще могутнішим рухом на схід із Західньої України, і на новій, спільно колонізованій території перемогу мали не північні діалекти, а південні» [16, с. 263]. Поодинокі північні особливості мовлення населення заходять далеко на південь. Ганцов із цього приводу вказує: «Приблизну межа цих говорів на півдні, оскільки взагалі можлива спроба встановити таку межу на підставі дотеперішніх дуже обрідних даних, можна вести річкою Сулою з північного сходу на південний захід до м. Лубень, а звідти в тому-ж напрямі до Дніпра до того місця, проти якого з правого боку вливається в нього р. Рось». Це й була, судячи з усього, приблизна межа поширення на півдні Лівобережжя колонізації сіверян, а також, додамо від себе, їхніх нащадків севрюків, простежувана на мовному матеріалі.

На думку Всеволода Ганцова, північно-східні українські говори, які сьогодні локалізуються на Чернігівщині, «найменше зазнали на собі впливу говорів південних, що загалом був надзвичайно великий». «На Чернігівщині і до цього часу збереглися говори, де цього впливу абсолютно немає» [16, с. 106]. Адже тут говори північні й південні стали сусідами порівняно недавно, не давніше як з кінця XVI – XVII ст., на відміну від Правобережжя, «де воно споконвічне». А тому можемо зробити висновок, що сучасні північносхідні говірки української мови безпосередньо походять від мови севрюків.

Отже, виходячи з досліджень мовознавців, можна вважати, що говірки північносхідного (східнополіського) говору і є нащадками мови сіверян. Оскільки вони належать до «старожитніх» говірок, то шляхом ретроспективного аналізу мовного матеріалу, в поєднанні з вивченням номенклатури бортних «знамен», очевидно, можна реконструювати мову севрюків. На жаль, українські мовознавці, зокрема після 1920-х років (коли були репресовані Всеволод Ганців і Олена Курило), цим майже не займалися. Єдиний, хто, наскільки мені відомо, заглиблювався у дослідження мовлення населення північного сходу України в історичній ретроспективі, є Микола Железняк. Проте його кандидатська дисертація, де про це йдеться, на сьогодні, на жаль, залишається неопублікованою. Хочеться вірити, що хтось із українських мовознавців таки зверне увагу на цю дуже цікаву тему або ж пан Железняк повернеться ще до неї, а також опублікує свою дисертацію. За його словами, які він висловив у приватній бесіді, стосовно «трикутника», де сходяться кордони України, Росії та Білорусі, має йтися про формування в минулому ще однієї східнослов'янської мови, не тотожної сусіднім українській, російській і білоруській мовам. Разом з тим ця мова виявляє риси схожості зі східнополіським (лівобережнополіським) говором

* Насправді групи споріднених племен – співплемінності (метаплемені), яка могла бути об'єднана племінним союзом.

української мови. Як бачимо, матеріали, які стосуються мови севрюків, теж підтверджують висловлену автором цих рядків та деким із його попередників думку про те, що севрюки становили собою самостійну етнічну спільноту.

1. Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. [В 5 т. с доп. и указ.]. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1. – С. 433.

2. Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. – 1964. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://yadi.sk/d/HxtdLP_O3J93U

3. Артюх Л. Конина в системі харчових заборон українців // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 6. – С. 24–29.

4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 85, 647, XII с.

5. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – Москва,1989. – 247 с.

6. Багновская Н. М. Севрюки (население Северской земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ. – Сер. 8: История. – 1980. – № 1. – С. 57–69.

7. Багновская Н. М. Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002. – 47 с.

8. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/ostrog/ostr.htm

9. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев, белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник (ТИЭ. Т. XXXI). – Москва, 1956. – С. 3–460.

10. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Пер. з франц. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К., 1990. – 256 с.

11. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – 505 с.

12. Веббер Д. Особлива ситуація з корінними народами: стан справ у Канаді та інших країнах світу // Проблеми міграції. – 1998. – № 3. – С. 29–38.

13. Водяний горіх. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Водяний горіх

14. Выписи из статейного списка посольства Павла Волка и Мартина Сушского // Анпилогов Г. Н. Новые данные о России конца XVI – начала XVII вв. – М., 1967. – С. 22–77.

15. Ганцов В. Діялектологічна класифікація українських говорів (присвячується пам'яті академіка О. О. Шахматова) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1924. – Кн. IV. – С. 80–142.

16. Ганцов В. М. Діялектичні межі на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 262–280.

17. Горленко В. Литвини півночі України – ймовірний уламок племені літописних Сіверян. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.haidamaka.org.ua/0168.html

18. Горобець С. Заснування і походження назв сіл Чернігівського району. – Чернігів, 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eukraina.com/_ld/6/645_Gorobez_nazvy_s.pdf

19. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Санкт-Петербург; Москва, 1881. – Т. 2. – 779 с.

20. Железняк М. Г. Східнополіський (лівобережнополіський) говір // Українська мова. Енциклопедія / Ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. – К., 2004. – С. 673–674.

21. Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство, 1990. – № 4. – С. 18–27.

22. Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – М., 1963. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/1963/08-kotkova.pdf

23. Курило О. Спроба пояснити процес зміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XIX. – С. 167–183.

24. Литовская метрика. Отдел I. Часть I: Книга записей. Т. I // Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 27. – IX, 38 с., 872 стб., 150 с.

25. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – К., 1971. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm

26. Маркович Я. Записки о Малороссіи, ея жителяхъ и произведеніяхъ. – Ч. I. – Въ Санктпетербургѣ,1798. – 98, [4] с.

27. Полное собрание русских летописей. – Т. XI. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1897. – VII, 254 с.

28. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.

29. Сухоруков В. Д. Историческое описание земли Войска Донского. – Новочеркаск, 1867. – Т. I. – 234 с.

30. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 41: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – 10, XXII, 558 с., 82 стб.

31. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 95: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – 10, XX, 766 с., 110 стб.

32. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, памятники и заметки. – К., 1904. – 327 с.

33. Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. Белорусско-литовские летописи. – Москва, 1975. – С. 77.

34. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – XXII, 697 с.

35. Шенников А. А. Княжество потомков Мамая (к проблеме «запустения» Юго-Восточной Руси в XIV–XV вв.) // Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь: В 2-х кн. – Москва, 1997. – Кн. 2. – С. 455–483.

36. Шухевич В. О. Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне видання. – Верховина, 1997. – 352 с.

37. Юрченко О. В. Переяславщина в другій половині XIII – XVI ст. (історико-археологічний огляд) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – № 9. – С. 219–225. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gisgroup.narod.ru/PIZNYOSER.htm

38. Gloger Z. Encyklopedja staro-polska ilustrowana. – Warszawa, 1902. – T. III. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Tom_III

39. Posern-Zieliński A. Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud. – 1979. – T. LXIII. – S. 3–23.

Василий Балушок

Загадочные севрюки: 4. Этнокультурные особенности

В статье подвергаются анализу особенности культуры севрюцкой общности, которые выделяли ее среди других общностей, то есть исполняли

этнодифференцирующую функцию. В частности, хозяйство севрюков имело комплексный характер: пахотное земледелие, животноводство, ремесла; при этом, учитывая большую залесненность Северской земли, значительное развитие получили различные промыслы – охота, рыболовство, сбор дикорастущих плодов і растений. Но наиболее развитым промыслом было бортничество. Среди ремесел особое розвитие получили те, которые были связаны с обработкой древесины.

Ключевые слова: культура, комплексное хозяйство, пахотное земледелие, животноводство, бортничество, лесные промыслы, деревообрабатывающие ремесла, восточнополесский (левобережнополесский) говор украинского языка.

Vasyl Balushok

Enigmatic Sevriuks: 4. Ethnocultural features

In the article are analyzed the culture community Sevryuks who singled her out among other communities. The farm complex was Sevryuk: arable farming, animal husbandry, crafts; Despite the large number of forests in Seversk land, significant development under different trades – hunting, fishing, gathering wild fruits and plants. However, fishing was the most developed beekeeping. Among the handicrafts made of special got those who were associated with the processing of wood. It Sevryuk reveals certain similarities with the eastern Polesye (livoberezhnopoliskyy) dialect of Ukrainian.

Key words: culture, integrated farming, arable farming, animal husbandry, beekeeping, wood crafts, wood crafts, the eastern Polesye (livoberezhnopoliskyy) dialect of Ukrainian.

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

УДК 342.228 (477)

Наталія Салтан, Олександр Салтан

●

«ЖИВИ УКРАЇНО, НЕЗЛАМНА І СИЛЬНА»…

Парламентські дебати навколо затвердження тексту Державного гімну України 4 та 6 березня 2003 року

Досліджено процес ухвалення тексту Державного гімну України у березні 2003 року. Здійснено текстологічний аналіз стенограми засідання Верховної Ради України, що дозволило зрозуміти позицію окремих державних діячів щодо змістовної складової українського гімну.

Моніторинг політичних дебатів, зафіксованих у документі, виявив досить неоднозначну позицію вітчизняних можновладців стосовно фундаментальних суспільних і державотворчих засад подальшого існування власної Батьківщини.

Автори дійшли висновку, що узгодження тексту Державного гімну нашої країни в існуючому варіанті безпосереднім чином вплинуло на долю всієї української держави у подальші періоди новітньої історії.

Ключові слова: альтернатива, Верховна Рада України, Державний гімн, народні депутати, парламентські дебати, пленарне засідання, політичний компроміс.

Процес українського державотворення був насичений численними доленосними та знаковими подіями. Одним із таких історичних епізодів стало затвердження у березні 2003 року тексту Державного гімну України, що стало суттєвим внеском у формуванні модерної української національної ідеї.

У ході другого етапу його затвердження українська політична еліта врешті-решт спромоглася дати суспільству майже повноцінний національний символ, з яким країна живе вже більше 13 років. Останнім часом Державний гімн став досить модним трендом, який виконують українці в усіх куточках власної держави. Однак ніхто з них, мабуть, не замислювався, як і чому влада після 11-річної паузи вирішила виправити історичну недолугість, доповнивши легітимізовану парламентом у 1992 році мелодію **Михайла Вербицького (1815 – 1870)** словами **Павла Чубинського (1839 – 1884),** написаними у другій половині XIX ст.

Слід підкреслити, що історіографія цієї події досить обмежена. Практично не згадує про неї у своїх численних книгах головний ініціатор модернізації та ухвалення тексту Державного гімну України **Леонід Кучма (н. 1938 р.)**, законодавча ініціатива якого знайшла широку депутатську підтримку. Екс-президент України у своїх

© Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент (Харківська державна академія фізичної культури).

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент (Харківська державна академія фізичної культури).

мемуарах та виступах зосереджує увагу головним чином на складних тенденціях економічного буття нашої країни. Інколи Леонід Данилович висловлює свої думки щодо політичних та навіть культурно-ідеологічних засад розбудови України. Але в жодному випадку він не згадує про свою власну роль та позицію у питанні ухвалення музики та тексту Державного гімну [22-25].

Не вважали за потрібне висвітлити цю тему й відомі нам біографи Л. Кучми, зокрема: К. Бондаренко [1], А. Гальчинський [15] та Г. Корж [21].

На превеликий жаль, дана історична подія як яскравий прояв президентського патерналізму та волюнтаризму не фігурує в монографії одного з найпослідовніших опонентів Л. Кучми – Є. Голибарда [17].

Ця тема ніби губиться серед спогадів третього Президента України **Віктора Ющенка (н. 1954 р.),** культурно-історична політика якого базувалася на відродженні історичної пам'яті української нації. Як не дивно, але, попри гуманітарний характер п'ятирічного правління Віктора Андрійовича та систематичне декларування історичних державотворчих та ідеологічних цінностей, звертаючись «до нації», лідер «помаранчевої революції» забуває про пріоритетну концептуальну роль у цих питаннях урочистої пісні власної держави [32-34]. Навіть виголошуючи промову на честь свята національного прапора, Ющенко (поряд з державним прапором) згадує про герб України, але ніби зовсім забуває про останній елемент символічної тріади країни – її гімн [33].

У автобіографічних нотатках про Президента В. Ющенка його радника В. Жулинського події 4 та 6 березня 2003 року не згадані жодним чином [18].

Відсутні будь-які записи щодо процедури ухвалення словесних рядків гімну в мемуарах опального **Віктора Януковича (н. 1950 р.)**, який у своїх книгах та заздалегідь написаних виступах акцентував увагу на загальному добробуті населення і «покращенні життя вже сьогодні» [35].

Ця інформація випадає з поля зору тодішнього спікера українського парламенту **Володимира Литвина (н. 1956 р.)**. Володіючи ораторським талантом, Володимир Михайлович зарекомендував себе як активний народний трибун. Однак перегляд його полум'яних промов, адресованих представникам різних верств населення, не виявив жодних натяків, які б стосувалися процедури ініціювання та затвердження тексту Державного гімну України [26].

Отже, залишається сподіватися, що, можливо, з часом історична мемуаристика новітньої доби буде містити інформацію стосовно процесу ухвалення музичного символу України, а безпосередні учасники тих подій залишать бодай-би якісь епізодичні спогади про ці події. Тому на сьогодні єдиним першоджерелом залишаються стенограми засідань Верховної Ради України, розміщені на її офіційному сайті [9-10]. Згаданий історичний документ є у відкритому доступі. Його цінність полягає у максимально точному текстовому варіанті фіксації пленарних засідань українського парламенту відповідно до конкретних просторово-часових показників. І хоча стенографічний запис не передає емоційного стану депутатських дебатів, але їхні вичерпні діалоги є наочним прикладом публічності політичного перфомансу, що відбувався в сесійній залі навесні 2003 року. Їхній аналіз відкриває можливість для вивчення ролі й місця вищого представницького органу влади у доленосних політичних процесах минулого й сьогодення.

Статистичні дані (щодо законодавчої ініціативи та процедури ухвалення законопроекту про Державний гімн України), які містить сайт, розкривають динаміку даного процесу [2-8; 13]. Співставлення згаданих інформаційних чинників та авторські логічні умовиводи виступають засобами наративного відтворення головного задуму сценарію президентсько-парламентського політичного спектаклю з затвердження тексту Державного гімну України. Завершуючи історіографічний огляд, ми можемо впевнено констатувати, що вивченням історії узаконення текстологічного елементу Державного гімну України до цього часу практично ніхто не займався, а тому запропоноване дослідження у вітчизняній історичній науці є першою спробою науково-історичного аналізу даного питання.

Як відомо, з моменту проголошення незалежності, українська держава потребувала легітимної національної символіки: прапора, герба та гімну. До цього процесу активно долучалися як вітчизняні можновладці, так і небайдужі громадяни. Їхні пропозиції щодо варіацій національних символів періодично надходили до різноманітних керівних інстанцій країни. У Центральному державному архіві вищих органів влади України (ф. 1, оп. 22, спр. 2067, 2078, 2082, 2090. – ***Прим. авт.***) зберігаються листи та ескізи мешканців України з пропозиціями щодо затвердження національної символіки. Перші два компоненти державних символів були затверджені майже одразу. Єдине застереження стосувалося урочистої державної пісні, якою мав стати гімн України. На момент проголошення незалежності Верховна Рада першого скликання (1990 – 1994) мала комуністичну більшість (так звана «група 239». – ***Авт.***), яка виступала головним гальмом можливих швидких реформ та радикальних перетворень, тому ухвалення слів гімну в принципі було неможливо. Незважаючи на це, Указом Президії Верховної Ради України від 15 січня 1992 р. було ухвалено музичну редакцію гімну, яка довгий час лунала без словесного супроводу. Вочевидь, текст написаний у другій половині XIX ст., в усіх існуючих варіаціях не задовольняв консервативно налаштованих парламентарів, а головним чином українських комуністів. Інша частина депутатського корпусу воліла не дратувати Росію, адже низка українофільських рядків гімну була спрямована саме проти імперської політики Москви. Багатовекторна зовнішня політика другого Президента сприяла тому, що впродовж 11 років на жодному з пленарних засідань Верховної Ради не піднімалося питання про депутатське узаконення тексту Державного гімну. Те ж саме стосувалося й державного герба. Як відомо – тризуб було визнано малим гербом, головним елементом майбутнього великого герба української держави. Розробка та ухвалення великого герба розтяглися на десятиліття. На превеликий жаль, цей процес триває й понині.

Таким чином, в контексті розробки та затвердження національної символіки, станом на початок XXI ст., Україна мала державний прапор, малий герб та безсловесний гімн. Це було закріплено у двадцятій статті Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 р. [20]. У той же час для подолання протиріч і суперечок 3 вересня 1996 року парламент ухвалив постанову, яка зобов'язувала Кабінет Міністрів шляхом проведення відповідних конкурсів доповнити музику М. Вербицького та надати Державному гімну словесного забарвлення. Але жоден з українських урядів не квапився виконувати волю парламенту, тому це питання «спустили на гальмах». Здавалося, такий стан речей улаштовує всіх. Однак на початку весни 2003 року суттєво декомунізована Верховна Рада України IV скликання (2002 – 2006) розпочала дебати щодо затвердження слів музичної емблеми країни. Як не дивно, але розгляд цього питання започаткували комуністи. Згідно з депутатською ініціативою за №1073 **Володимира Олексійовича Лещенка (н. 1950 р.)** від 25 травня 2002 р., вищий представницький орган влади України повернувся до процесу розгляду текстологічної складової урочистої пісні української держави. До другої половини лютого 2003 р. законопроект В. Лещенка разом із іншими альтернативними пропозиціями розглядала низка профільних комітетів. І лише 4 березня 2003 року Верховна Рада розпочала процедуру ухвали тексту Державного гімну України. Під час вищезгаданого засідання, у своїй короткій промові Лещенко акцентував увагу на тому, що гімн має об'єднувати народ, надихаючи його на грандіозні звершення. Критикуючи музику М. Вербицького та слова П. Чубинського, Володимир Олексійович указав на їхню архаїчність, наголосивши, що назва й зміст тексту виступає як вірш-реквієм українській державі та українському народові [9]. У цьому контексті антиукраїнська позиція комуністів була зрозумілою, але не викликала будь-яких конструктивних контраргументів з боку патріотично налаштованих парламентських фракцій. Це дозволяє зробити висновок, що як тоді, так і сьогодні, не відділяючи ключові слова першого рядка гімну, переважна частина суспільства вважає його архаїчним, застарілим та деструктивним. У якості альтернативи Лещенко запропонував проект оновленого, декомунізованого тексту гімну УРСР від 22 березня 1978 року авторства екснардепа **Михайла Туша (н. 1943 р.)** «Живи Україно, незламна і силь-

на» [Див. додаток 1]. Музичний супровід слів Лещенко вважав за доцільне зберегти, використавши мелодію гімну радянської України. Така позиція українських «лівих» дуже нагадувала «постсовковий» російський сценарій. Адже за наказом президента **Володимира Путіна (н. 1952 р.)** з 2000 р. у Росії було затверджено модернізований текст гімну СРСР зі збереженням старого музичного супроводу композитора А. Александрова. Такий політичний унісон з «братнім російським народом» вітчизняної «п'ятої колони» напружував і відверто дратував велику кількість народних обранців, які не ностальгували за «величним» радянським минулим.

Між тим, підтримуючи свого колегу по фракції, народний депутат **Олександр Масенко (н. 1949 р.)** зауважив, що цей варіант не набере конституційної більшості, тому його разом із низкою альтернативних варіантів тексту й музики варто винести на референдум.

Комуністична ініціатива з цього питання викликала невеличку дискусію, в якій прийняли участь депутати від СПУ, «Нашої України», КПУ та БЮТу [Див. додаток 2]. Якщо соціаліст **Іван Бокий (н. 1942 р.)** і депутат від «Нашої України» **Петро Мовчан (н. 1939 р.)** вбачали у мелодії гімну радянські мотиви, то колега останнього **Валерій Асадчев (н. 1953 р.)** висловив думку щодо спроби комуністів шляхом ухвалення гімну змінити Конституцію України. Дійсно, ухвала комуністичного варіанту гімну могла стати юридичним прецедентом для видозміни Основного Закону нашої держави. Тому Асадчев, дорікаючи «симоненківцям», просив спікера Володимира Литвина зняти цей законопроект з розгляду.

Але Литвин залишив пропозицію Асадчева без уваги, надавши слово депутату від БЮТу **Левку Григоровичу Лук'яненку (н. 1927 р.)**, який 20 червня 2002 р. висунув альтернативний законопроект тексту Державного гімну України за №1073-1. Позиція Лук'яненка базувалася на одному з варіантів вірша Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна» [Див. додаток 3]. Після невеличкого історичного екскурсу Левко Григорович зауважив, що слова гімну не втратили свою актуальність, а тому «... мусимо цей традиційний гімн затвердити як Державний гімн. Навіть уже засновок покладений у Конституцію, бо там сказано, що національний гімн має стати Державним гімном» [9].

Опонуючи Лук'яненку, комуніст **Валерій Мішура (н. 1941 р.)** нагадав йому, що свого часу Президент **Леонід Кравчук (н. 1934 р.)** обіцяв винести процедуру затвердження національних символів на референдум. Дотримуючися логіки аргументації, Мішура зазначив, що частина українців не сприймає класичний гімн України, а тому його треба оновити й запропонувати суспільству. Натомість Лук'яненко вважав за потрібне перетворити національний гімн (П. Чубинського та М. Вербицького. – ***Авт.***) на державний. На його думку, парламентського обговорення та голосування для вирішення цього питання було цілком достатньо. Аналізуючи окремі фрагменти тексту гімну П. Чубинського, Левко Григорович висловив пропозицію щодо невеличкої кореляції першого рядка. Лук'яненко вважав, що «Україна в такому стані, що нам складати зовсім інший Гімн ще рано, ми ще тільки становимося незалежною державою, ми ще нею не стали і тому змінивши слова «ще не вмерла Україна» на «ще не вмерла України і слава, і воля» [9]. Знаковим моментом законодавчої ініціативи Л. Лук'яненка став висновок комітету від 19 лютого 2003 року. У резолюції було зазначено: «Врахувати, що названий законопроект повторює законопроект з реєстру №1073-2 в частині, що стосується тексту Державного гімну України» [7]. У такий спосіб комітет дав зрозуміти, що варіант Державного гімну України Л. Лук'яненка повторює варіант Президента Л. Кучми (за №1073-2. – ***Авт.***) поданий значно пізніше. Незважаючи на суттєву хронологічну та текстову розбіжність, колеги-депутати ніби натякали Л. Лук'яненку, що президентський законопроект більш пріоритетний. Імовірно, що така позиція стала наслідком президентського «темника», який наполегливо рекомендував парламентським опонентам здати позиції у другому раунді. До того ж Лук'яненко не міг не розуміти, що до комітетів президентський законопроект було подано як невідкладний і розглянуто вже 29 вересня 2002 р. Врешті-решт, на початковій фазі обговорення Державного гімну України зіштовхнулися позиції лівих,

пропрезидентських та демократичних сил. Якщо комуністи були прихильниками оновленої радянської архаїки, то демократичні фракції висловлювались за текстологічний традиціоналізм XIX ст., вважаючи, що він не втратив своєї актуальності. Комуністична фракція вирішила діяти в обхід конституційної дефініції двадцятої статті. Іншими словами, ухвалюючи гімн окремим нормативним документом, комуністи прагнули затвердити свою позицію, замінивши Конституцію окремим законом.

Після виступу Л. Лук'яненка відбулася зміна головуючого. Замість В. Литвина засідання проводив перший заступник спікера **Геннадій Васильєв (н. 1953 р.)**. До дискусії було долучено міністра культури і мистецтва України **Юрія Петровича Богуцького (н. 1952 р.)**. Міністр поінформував народних депутатів, що «...з метою вирішення даної проблеми було створено спеціальну комісію з підготовки та проведення конкурсу на кращий текст Державного гімну України». У роботі комісій брали участь провідні діячі мистецтва, культурологи, історики, літературознавці, громадські й політичні діячі, представники різних політичних сил. До державної комісії надійшло 784 проекти, які пройшли фахову експертизу. З його слів, також розглянуто понад 500 пропозицій щодо затвердження історичного тексту Павла Платоновича Чубинського «Ще не вмерла Україна» з певними змінами.

Цей законопроект було подано Міністерством культури і мистецтв, розглянуто й схвалено на засіданні Кабінету Міністрів України 14 червня 2000 року та підтримано Президентом України Л. Кучмою. Дане питання обговорювалося на тематичній нараді під головуванням Голови Верховної Ради України В. Литвина, а також на засіданнях відповідних комітетів Верховної Ради. На думку Ю. Богуцького: «Пропонований законопроект є яскравим уособленням ідеї здобуття незалежності нашої країни і, на нашу думку, цілком відтворює зміст і форми самовираження нації з її героїчним минулим, яке вдало пов'язується через сучасність з майбутнім» [9].

Міністр культури наполягав на тому, що музика й текст мають бути аутентичними, а відповідно доповнювати одне одного. Така позиція підкріплювалася багаторічним ужитком музики гімну, який він запропонував затвердити окремим законом, що не потребувало зміни Конституції. По суті, у ході пленарного засідання 4 березня 2003 р. Ю. Богуцький озвучив третій варіант (так званий президентський проект за № 1073-2) Державного гімну України, внесений Л. Кучмою на розгляд парламенту 26 вересня 2002 року [Див. додаток 4]. Єдине, чого не пояснив міністр, це те, як ортодоксальний музичний супровід М. Вербицького поєднати з двокуплетним варіантом, запропонованим Президентом України. Втім, часова дисонансність між музикою і словами мало кого турбувала.

Парламентські дебати дещо вщухли після виступів народних депутатів **Віктора Тарана (Терена) (н. 1941 р.)** (БЮТ) та **Богдана Костинюка (н. 1958 р.)** («Наша Україна»), які намагалися з'ясувати процедуру юридичної відповідальності порушення закону про Державний гімн України. Але теза комуніста **Бориса Олійника (н. 1935 р.)** щодо доцільності першого рядка гімну сприяла відновленню депутатської дискусії. Народний депутат від фракції «Наша Україна» **Юрій Кармазін (н. 1957 р.)**, критикуючи роботу міністерської комісії та лавіюючи між двома варіантами гімну, наголосив: «...очевидно, що проект 1073, внесений народним депутатом України, не може бути прийнятий через те, що він входить у суперечність із Конституцією, він це чесно визнав, що каже, я розумію, що це можуть бути зміни до Конституції. Найбільше підходить варіант Левка Лук'яненка» [9].

Альтернативну точку зору висловив представник Народної партії України Комітету з питань державного будівництва та місцевого самоврядування **Віталій Олуйко (н. 1961 р.)**. Звернувши увагу на необхідності затвердження тексту гімну в парламентсько-конституційному форматі, Олуйко підкреслив, що комітет: «...прийняв рішення підтримати законопроект, внесений Президентом України» [9]. Історичний казус полягав у тому, що комітети віддали перевагу саме президентському законопроекту. Варіант Левка Лук'яненка (попри відповідність 20 статті Конституції України) комітетом був поставлений під сумнів, що робило його непрохідним [6].

Далі слово взяв народний депутат від БЮТу **Володимир Яворівський (н. 1942 р.)**.

У своєму виступі він наголосив, що, попри архаїчність і фатальність, рядок «ще не вмерла», вкупі з основним текстом гімну варто підтримати усім фракціям. «Я переконаний, що цей гімн, ці слова будуть тимчасові і, дай Боже, щоб ця тимчасовість була дуже короткою, щоб ми швидше позбулися і тієї влади, про яку я вже тут казав, і нашої нерішучості. І щоб, якщо Україна справді постане, я думаю, будуть, будуть нормальні слова і писати їх повинні все-таки не дилетанти, а є люди, є професіонали, є Мовчани, є Драчі, є Бориси Олійники, вистачає, кому написати, але зараз нам потрібно прийняти ці слова. Мені здається, що сама історія нас до цього зобов'язує», – зауважив В. Яворівський [9].

Але комуністи не здавалися. Представниця «лівої» фракції **Ольга Гінзбург (н. 1953 р.)** акцентувала увагу на не гімновому масштабі музики та слів, запропонованих до затвердження депутатом Л. Лук'яненком і президентом Л. Кучмою. Гінзбург наголосила: «...Сьогодні люди не готові говорити про гімн, вони сьогодні не мають гідного життя, і ми з вами, розмовляючи про гімн, і комуністична фракція про це говорить, що ми повинні вирішити всі питання, які суспільних, соціальних проблем стосуються нашої людини, а потім ми повинні вирішити питання про гімн» [9]. Спроба вивести обговорення вбік наштовхнулася на позицію б'ютівця **Андрія Шкіля (н. 1963 р.)**, який, вдавшись до історичної антимонії, порівняв окремі рядки П. Чубинського з польським і британським гімном, висловивши незадоволення словами «згинуть наші вороженьки, як роса на сонці». Виступ Шкіля звівся до тези, що: «...напевно, це питання потребує ширшого обговорення, потребує ширшої підтримки і зваженості у прийнятті рішення» [9]...

Обговорення проектів Державного гімну України 4 березня 2003 року завершили виступи народних депутатів від «Нашої України» **В'ячеслава Кириленка (н. 1968 р.)** та **Івана Зайця (н. 1952 р.)**. Перший, критикуючи владу за рутинний формалізм в ухваленні гімну, висловив свою прихильність проекту Л. Лук'яненка. «... Я вважаю, що мені немає потреби дискутувати із текстом, який запропонований комуністами, це їхнє право, і музику пропонувати свою – це також їхнє право. Я буду голосувати за проект Лук'яненка. Але я хочу сказати, що при опозиції Лук'яненка-Кучма, то проект Кучми спрямований на формальне затвердження короткого тексту без його реального впровадження у життя, бо Президентові цей гімн, на мою думку, не є дорогим. І ми це теж будемо завжди пам'ятати при голосуванні» [9]. Мабуть, В'ячеслав Анатолійович був єдиним із учасників парламентської дискусії, який усвідомлював сутність змін, запропонованих владою. Втім, незважаючи на досить сміливу громадянську позицію, В. Кириленко віддасть свій голос за президентський законопроект.

Його колега І. Заєць, нівелюючи комуністичний варіант гімну (попри опозиційність до влади фракції «Наша Україна»), несподівано став лобіювати президентську ідею тексту Державного гімну. На його думку: «У законопроекті Президента України пропонується затвердити Гімн із словами першого куплету та приспіву твору Павла Чубинського. А Левко Лук'яненко пропонує до цього додати ще другий і третій куплет. Я думаю, що краще було б обмежитися першим куплетом та приспівом, що робить Гімн лаконічним і цільним символом національної єдності» [9]. Така відмінність поглядів двох депутатів однієї фракції (у поєднанні з пасивністю їхніх лідерів) свідчить про відсутність узгодженої точки зору опозиційних сил щодо ухвалення законопроектів, ініційованих Президентом. Виступ Івана Зайця став епілогом обговорення тексту Державного гімну України.

Таким чином, під час першої фази «гімнових парламентських дебатів» було запропоновано три альтернативні варіанти тексту. Перший – комуністичний, другий – демократичний, третій – президентський [Див. таблицю 1]. Загалом у обговоренні проектів брали участь 23 народні депутати України і один міністр [Див. додаток 2]. Критикуючи позицію комуністів, демократичні сили не дійшли консенсусу щодо узгодженої позиції тексту Державного гімну України. У ході парламентської полеміки спостерігався певний розкол серед депутатів, більшість із яких схилялася до президентського проекту. У цьому контексті класичний проект гімну Левка Лук'яненка видавався суто технічною альтернативою. Першу стадію боротьби за Державний

гімн України було завершено за годину. Наступним етапом мало бути голосування, заплановане на 6 березня 2003 року.

Того дня в сесійній залі зареєструвалися 425 народних депутатів. Це було шістнадцяте засідання Верховної Ради України IV скликання. Питання затвердження законопроекту про Державний гімн України було винесене на другу половину дня. Після обідньої перерви засідання відновилось о 12:34 з виступу народного депутата від КПУ **Валентина Матвєєва (н. 1943 р.)** щодо процедури голосування. Сама процедура запланованого голосування містила юридичну колізію, яку озвучив народний депутат-б'ютівець **Анатолій Матвієнко (н. 1965 р.)**. Сутність колізії полягала у кількості голосів депутатів, які мав набрати законопроект про Державний гімн України. Більш того, процес ухвалення державних символів не мав чітко виписаної процедури. Тому Матвієнко, посилаючися на консенсус голів фракцій, запропонував провести пілотне голосування в першому читанні за усі запропоновані варіанти законопроекту, визначивши схвальний ліміт у межах парламентської більшості – тобто 226 народних депутатів. Такий старт, на його думку, мав відкрити можливість для голосування «в цілому» і «за основу». Але позиція викликала спротив з боку комуністів. Народний депутат **Адам Мартинюк (н. 1950 р.)** став наполягати на 300 голосах, посилаючись на статтю 20 Конституції України, де чітко зазначено, який відсоток депутатських «за» необхідно набрати для ухвалення даного рішення. «В Конституції чітко і ясно виписане положення про те, як приймається Конституція, і в Конституції сказано, що закони про державні символи України приймаються конституційним законом. А конституційний закон, це мається на увазі 300 голосів для того, щоб вважати, що закон прийнятий. Ніякого попереднього схвалення, ніякого направлення в Конституційний Суд і так далі не треба. Це не зміна до Конституції, це прийняття окремого закону», – наголосив Мартинюк [10].

Пропозицію Матвієнка підтримав його колега В. Асадчев, зауваживши, що: «...закон 1073 (проект комуніста В. Лещенка. – *прим. **авт.***) сьогодні суперечить Конституції, тому що він не складений на музику Вербицького. Тому тут вже його треба розглядати як закон про внесення змін в Конституцію саму і по процедурі, яка передбачає такі зміни. Його просто зараз не можна голосувати. Уявіть собі, що ми його приймемо. Але він тоді буде суперечити нормі Конституції» [10].

У такий спосіб демократичні сили намагалися дезавуювати комуністів, намагаючися зняти з голосування їхній законопроект за № 1073. Несподівано депутат від КПУ **Олег Грачов (н. 1950 р.)** висловився за заслуховування фонограми усіх варіантів гімну. Як бачимо, «симоненківці» свідомо затягували процедуру ухвалення законопроекту. Всупереч визначеному регламентом порядку денному, очікувана процедура голосування загрожувала перерости у палкі дебати. Проти цього рішуче виступив народний депутат А. Шкіль. Врешті-решт, В. Литвин о 12:43 поставив «лівий» проект Державного гімну України на голосування «за основу». Але результати виявилися невтішними для комуністів. За законопроект № 1073 проголосувало лише 62 народні депутати [10].

Наступним етапом парламентської ухвали мав стати проект № 1073-1 Левка Лук'яненка. Але той, взявши слово, несподівано (о 12:43:03) відкликав його, висловивши пропозицію підтримати законопроект Президента. Майже миттєво В. Литвин поставив на голосування «за основу» законопроект № 1073-2, який набрав 326 голосів, що означало його перемогу у першому читанні [10].

Після невеличкої дискусії щодо юридично правильного формату назви затвердженого рішення (поправки до Конституції чи закон), спікер поставив на голосування про прийняття рішення в цілому проект закону про Державний гімн України в якості закону за №1073-2. Другий етап голосування набрав уже 334 голоси – трохи більше ніж конституційна більшість [Див. додаток 2]. Законопроект №1073-2 підтримали практично всі фракції парламенту, окрім комуністичної. Такий результат означав народження закону (без внесення змін до Конституції) про Державний гімн України у варіанті Президента Леоніда Кучми.

Після голосування необільшовики не вдалися до бійок чи блокування трибуни.

Останнім словесним аргументом комуністів став короткий виступ В. Лещенка. «Шановний Володимир Михайлович, шановні народні депутати, шановні виборці! Тільки що ми стали свідками, коли конституційний закон про Державний гімн України прийнятий з порушенням Конституції і Регламентом Верховної Ради України. Ми знаємо, що в залі зараз немає десятків народних депутатів, за яких проголосували інші депутати. Про це голова Регламентного комітету наголошував, що треба було список оголосити, кого немає. Дякую», – резюмував народний депутат [10]. Але, незважаючи на наявність анонсованих комуністом В. Лещенком наявних «парламентарів-піаністів», законопроект і так набирав достатню кількість голосів. Загалом, на ухвалення тексту Державного гімну України парламентарі витратили близько 30 хвилин.

Одним із парадоксів процедури ухвалення парламентом слів Державного гімну України є той факт, що комуністичний варіант під час проходження через комітет отримав негативну оцінку. Комітет з питань державного будівництва та місцевого самоврядування пропонував 19 лютого 2003 року відхилити його як такий, що суперечить Конституції України. На цьому наполягав народний депутат В. Асадчев. Адже у гімні симоненківців мелодія не відповідала нормі 20-ї статті Конституції. У цій ситуації українські комуністи вели себе як політичні камікадзе, розуміючи, що проект В. Лещенка з самого початку був непрохідним. Незважаючи на невтішну резолюцію комітету, комуністи все ж внесли свій законопроект на розгляд. У цьому проглядається деструктивна роль «лівих», визначена для них закулісним сценаристом цієї парламентської вистави, який хотів продемонструвати видимість демократії в Україні. Формально комуністична фракція зазнала чергової тактичної поразки, незважаючи на яку восени їхній політичній силі віддали крісло першого віце-спікера. Політична фабула цієї історичної події є прозорим натяком на кулуарну домовленість українських політичних сил, головним ініціатором якої був Леонід Кучма. Врешті-решт, країна нарешті отримала текст Державного гімну, який існує і донині [19].

Під час обговорення варіантів тексту ні в кого з парламентарів не виникло сумніву щодо часової розбіжності у звучанні музики та слів. Трохи пізніше композитори перепишуть музичну партитуру, зробивши її синхронною з першим куплетом і приспівом, запропонованим Президентом. Затверджений парламентом і підписаний 12 березня 2003 р. спікером, а 25 березня 2003 р. Президентом закон про Державний гімн України набув чинності з моменту його публікації [Див. додаток 5].

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що процедура затвердження тексту Державного гімну України стала ще одним тестом для українського політикуму початку 2000-х років. Наближалися чергові президентські вибори. На відміну від попередньої каденції, Леоніду Кучмі майже не було чим пишатися. Його другу п'ятирічку правління країною супроводжували численні кризи та скандали. Тому другому Президенту конче необхідно було зробити якийсь символічний державницький крок. Одним із таких кроків і стало затвердження слів Державного гімну України.

З іншого боку, президентська ініціатива щодо тексту гімну була випробуванням депутатської прихильності по відношенню до Президента України. І український олігархат (в особі народних депутатів IV скликання) у переважній більшості залишався слухняним виконавцем волі очільника держави. Тому не дивно, що президентський законопроект підтримала конституційна більшість депутатського корпусу Верховної Ради. Отже, процес затвердження Гімну Української держави став своєрідним тестом на слухняність та лояльність парламенту по відношенню до Президента України. Леонід Кучма вкотре пересвідчився, що парламентарі не стануть опиратися його волі, принаймні у такому дріб'язковому питанні як текст Державного гімну. Судячи зі змісту стенограм засідань Верховної Ради, цей процес відбувся майже без будь-яких ускладнень. Фактично він являв собою традиційну бюрократичну процедуру, властиву владним органам України посткомуністичного періоду.

Вочевидь текст гімну був не до кінця зрозумілим та й не цікавим вітчизняним народним обранцям. Депутатські контраргументи стосувалися лише першого рядка вірша П. Чубинського, який для багатьох нагадував реквієм українській державності. Чому Президент і народні обранці (беручи до уваги один з класичних варіантів)

фактично відмовилися від автентичного тексту Павла Платоновича, залишається не з'ясованим [Див. додаток 6]. Можливо, відповідь криється в віршованих рядках цього твору, який, принижуючи «москалів», гостро критикуючи гетьмана Б. Хмельницького, закликав до боротьби за незалежність, проголошену 24 серпня 1991 р. Окрім того, беручи за основу частину тексту гімну XIX ст., було дещо змінено перший рядок. Замість *«Ще не вмерла **Україна** і слава і воля» (тут і далі курсив наш. – **Авт.**)*, зафіксовано *«Ще не вмерла **України** і слава і воля»*. Тобто слово Україна з називного відмінка було переведено у родовий, що, в поєднанні з чергуванням розділових знаків, докорінно змінювало смислове навантаження. Вважається, що автором змін був Левко Лук'яненко, а можливо, і особисто Президент Леонід Кучма, хоча існують версії щодо можливої модифікації першого рядка ще в другій половині XIX ст. Більш того, з восьми рядків приспіву була ухвалена лише половина. Це було пов'язане з тим, що завершальна частина приспіву *«Гей-гей, браття миле, Нумо братися за діло! Гей-гей, пора встати, Пора волю добувати»*, станом на початок XXI ст. не відповідала запитам українського суспільства.

Як бачимо, жоден із запропонованих варіантів гімну не проходив громадських обговорень, хоча і отримав формальний висновок державної комісії та низки парламентських комітетів. Процедура вивчення та розробки законопроектів у комітетах була досить швидкою. Найдовше з усіх (до 24 лютого 2003 р. – ***Авт.***) представники комітетів чомусь розглядали «неокомуністичний» проект депутата В. Лещенка, швидше за всіх – законопроект Президента. До речі, подавши свій законопроект пізніше за своїх конкурентів, Президент випередив їх за хронологією розгляду комітетами. Попри штучну альтернативність варіантів, перемогла саме президентська ініціатива, як єдино історично вірна та актуальна. Вона мала небагато спільних рис з першим і другим куплетом вірша П. Чубинського [Див. додаток 4, 6].

Не беручи до уваги так званий «лівий» варіант текстологічної складової гімну, слід зазначити, що, використовуючи одну з наявних варіацій вірша «Ще не вмерла Україна», нардеп Л. Лук'яненко свідомо опустив другий куплет. Його антагоністичне та конфронтаційне навантаження (***«Станем браття в бій кривавий від Сяну до Дону. В ріднім краї панувати не дамо нікому»***. – ***Прим. авт.***) могло зіпсувати стосунки з Росією та Польщею, тому згадані автори законопроектів вирішили уникнути його. До речі, в оригінальному тексті вірша Павла Чубинського ці рядки відсутні взагалі. Вважається, що цей куплет (разом з альтернативним варіантом національного гімну, який парламентом і було взято за основу) згодом було дописано маловідомим українським поетом та етнографом С. Даниловичем [Див. таблицю 1]. Свідомо ігноруючи ці рядки, українські гімнотворці по суті відмовилися від ідеї національної єдності та територіальної соборності України, про яку йде мова в другому куплеті. Як покаже час, це болісно нагадає про себе у 2014 р...

У результаті – країна і суспільство отримали «куций» і дещо видозмінений, частково схожий на один з варіантів тексту гімн, написаний П. Чубинським у позаминулому столітті. Його умовно можна назвати «одна третина».

На думку авторів, етимологічна складова затвердженого тексту Державного гімну України є символічним віддзеркаленням епохи Л. Кучми. Це вкотре підтвердило існування в тогочасній Україні «суперпрезидентської» республіки. Слід звернути увагу, що президентський варіант – є частково консервативними нотками вірша «Ще не вмерла Україна». Саме посткомуністичний неоконсерватизм став політичним кредом епохи Леоніда Даниловича.

Водночас знаковим є те, що парламентарі не пристали на «пострадянський» варіант М. Туша, ініційований В. Лещенком, що певною мірою є свідченням зрілості українського політикуму, свідченням його бажання до європейської інтеграції та формування нової системи цінностей. У березні 2003 р. у ході затвердження тексту Державного гімну України народні обранці остаточно відмовилися від будь-якої «реанімації» державних та ідеологічних символів соціалістичної доби. Ухвалений текст є своєрідним маніфестом, що остаточно поривав з комуністичним минулим, принаймні в площині державної атрибутики.

Парадоксом є те, що саме комуністична фракція українського парламенту часів незалежності стала ініціатором проміжного етапу конституціоналізації чи не найважливішого елементу національної символіки, яким є Державний гімн.

Втім, не виключено, що такий стан речей міг відбутися з волі адміністрації Президента, очолюваної лідером СДПУ (о) та кумом В. Путіна **Віктором Медведчуком (н. 1954 р.)**, який цілком міг виступити в ролі продюсера подій 4 й 6 березня 2003 року.

Не варто забувати і факт відсутності в сесійній залі під час обговорення та ухвалення законопроектів як Президента Л. Кучми, так і тогочасного Прем'єр-міністра В. Януковича. Навряд чи такий факт можна пояснити зайнятістю найвищих посадовців країни. Імовірніше за все, ця подія здавалася обом якоюсь другорядною або ж такою, з якої не отримаєш ніякого прибутку. Вочевидь означених осіб цікавила не стільки держава – скільки влада.

Також звертає на себе увагу інертна роль голови Верховної Ради України В. Литвина. Як відомо останній є фаховим істориком. Але, як свідчить стенограма засідання, він обмежився канцелярською роллю в ході обговорення та затвердження тексту гімну. Ці факти є яскравим свідченням волюнтаристського, одноосібного рішення, спущеного зверху, яке просто було треба провести та ухвалити.

Відрізнялася пасивністю деморалізована та напівслухняна парламентська опозиція, лідерами якої були народні депутати: **Віктор Ющенко (н. 1954 р.)** та **Юлія Тимошенко (н. 1960 р.)**. Голосуючи «за», вони фактично підтримали президентський законопроект. До речі, так само вчинив і нинішній Президент України **Петро Порошенко (н. 1965 р.)**. Демократичні сили обмежилися лише висуванням ідеї альтернативного тексту гімну (так званий варіант «без другого куплету». – ***Прим. авт.***), автором якого виступив «б'ютівець» Левко Лук'яненко. З незрозумілих причин у найкульмінаційніший момент він відкликав свій законопроект.

Цікавою закономірністю дослідженої нами історичної події є те, що практично всі ініціатори законопроектів тексту Державного гімну України (а також автор варіанту ***«Живи Україно незламна і сильна»*** – Михайло Туш) родом із Чернігівщини. Отож принаймні у цьому питанні, ініціатива в формуванні ціннісних засад української національної ідеї початку XX ст. належить вихідцям з Північно-Східної частини України.

Після остаточного ухвалення слів гімну в 2003 р. у подальші роки окремі депутати Верховної Ради (б'ютівець Д. Ветвицький, регіонали: В. Колесніченко та Н. Шуфрич, комуніст П. Симоненко, радикал О. Ляшко та ін.) висловлювали бажання видозміни окремих його рядків, куплетів, а інколи й заміни усього тексту. Це було спричинено імпульсивною критикою провідних політиків на шпальтах вітчизняних ЗМІ, фатальністю його фабульного навантаження, а також бажанням досягти високого рівня політичного піару.

Через 9 років після появи закону про Державний гімн України на засіданні парламенту 22 травня 2012 року проблема оновлення тексту, затвердженого парламентом IV скликання, знову нагадала про себе. Наближалося 150-річчя з дня написання гімну України, ювілей якого планувалося відзначити в незалежній Україні. У ході засідання народний депутат В. Яворівський опосередковано торкнувся питання громадського попиту на видозміну тексту Державного гімну України. Але, на думку В. Яворівського: «...це не та проблема, яку сьогодні потрібно вирішувати» [11].

Через три роки 14 січня 2015 року під час засідання Верховної Ради постало питання про відзначення 200-річчя з дня народження Михайла Вербицького. Народний депутат від Блоку Петра Порошенка **Оксана Юринець (н. 1978 р.)**, повідомляючи своїх колег про характер з нагоди урочистостей, торкаючись змісту Державного гімну України, повідомила, що «... історія виправляється, і ми все ж таки в майбутньому будемо його співати не з сумом, як сьогодні ми це робимо у шану нашим героям, а з гордістю і посмішкою, дивлячись впевнено у майбутнє» [12]. Резюмуючи позицію пані О. Юринець, її колега по фракції **Микола Томенко (н. 1964 р.)** закликав «... усіх «гімнотворців», які хочуть змінити гімн, в цьому році не змінювати гімн. Співаймо гімн так, як він є, і шануймо його» [12]! У своїй промові з трибуни парламенту 9 квітня 2015 р. президент Польщі **Броніслав Комаровський (н. 1952 р.)** несподівано

похвалив текст Держаного гімну України, наголосив: «Ви маєте прекрасний Гімн. Бажаю вам, щоб він вас вів до перемоги» [14].

Отже, процедура ухвалення Верховною Радою України в березні 2003 року текстологічної складової гімну нашої країни є непересічною подією. Її знаковість стала індикатором складних політичних процесів, що відбувалися в часи завершення другої президентської каденції Леоніда Кучми. На превеликий жаль, амбіції та волюнтаризм тогочасних політиків не дозволив їм зрозуміти глибинний символізм та величезне духовне значення рядків українського гімну, затвердженого квапливо, по рознарядці, у недосконалому та куцому вигляді. Недоусвідомлений та поспіхом ухвалений текст Державного гімну України став своєрідним історичним кодом подальшого розвитку держави та суспільства на багато років уперед. Удосконалення та зміна його текстологічної складової, вочевидь, була не актуальною для Президента Віктора Ющенка, нецікавою та неприбутковою для Президента Віктора Януковича і навряд чи найближчим часом приверне увагу нинішнього Президента – Петра Порошенка.

У подальші роки Україна переживе калейдоскопічну зміну влади, спроби реформ, два майдани – дві революції. Прагнення до європейської інтеграції стане приводом до агресивних кроків північного сусіда з перспективою втрати країною незалежності. Як покаже історія, відмова від антагоністичних рядків другого куплета гімну не убезпечить Україну від воєнно-політичної конфронтації з Російською Федерацією. Співаючи гімн і поринувши у вир боротьби за свою свободу, українці вкотре, зі зброєю в руках, мають довести невмирущість та незнищенність «ні своєї слави, ні своєї волі»...

Додаток 1

Проект Закону про Державний Гімн України
народного депутата України В. О. Лещенка

Проект
Вноситься народним депутатом
України Лещенком В. О.

ЗАКОН УКРАЇНИ
«Про Державний Гімн України»

Стаття 1. Державним Гімном України є гімн України на музику авторського колективу під керівництвом Антона Лебединця зі словами Михайла Туша у такій редакції:

Живи, Україно, незламна і сильна,
Єднай і згуртовуй оновлений люд.
Між рівними рівна, між вільними вільна,
Про пращурів славних своїх не забудь.
Слава борцям за свободу та волю,
Слава Вітчизні на віки-віків!
Живи, Україно, на радість народу
В ім'я нових звершень дочок та синів.
В обтяжливих ярмах плекала надію,
Завжди надихала на подвиг новий,
Дитячому серцю щепила ти віру
В освячений духом і правдою дім.
Слава борцям за свободу та волю,
Слава Вітчизні на віки-віків!
Живи, Україно, на радість народу
В ім'я нових звершень дочок та синів.
Міцніше тримай в руках стяг перемоги,
Даруй щедрий вжинок нащадкам своїм,

Нехай живе вічно братерство і воля,
Щасливої долі ми зичимо всім.
Слава борцям за свободу та волю,
Слава Вітчизні на віки-віків!
Живи, Україно, на радість народу
В ім'я нових звершень дочок та синів.
Нехай сивочолий Дніпро нагадає
Про те, що є в світі куточок земний,
Де сонячний промінь зоріє і сяє,
Де дух непокори одвічно живий.
Слава борцям за свободу та волю,
Слава Вітчизні на віки-віків!
Живи, Україно, на радість народу
В ім'я нових звершень дочок та синів.

Стаття 2. Всі урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

В обов'язковому порядку має виконуватися Державний Гімн України:

- на початку роботи і при закритті чергових сесій Верховної Ради України;
- на початку церемонії вступу на посаду Президента України та після закінчення її урочистої частини;
- о 0 годині 00 хвилин 1 січня кожного року;
- у дні державних свят:
- перед початком мовлення телерадіостанцій незалежно від їх форм власності;
- на початку і при закінченні щоденної державної радіотрансляції.

Стаття 3. Вивчення тексту і музики Державного Гімну України включається до програм загальноосвітніх навчальних закладів України незалежно від їх форм власності.

Стаття 4. Глум над Державним Гімном України тягне за собою кримінальну відповідальність згідно чинного законодавства України.

Стаття 5. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

[2].

Додаток 2

РОЗГЛЯД ПИТАННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО: 1073 Проект Закону про Державний Гімн України

04.03.2003 р.	
11:04:01	*Лещенко Володимир Олексійович*
11:04:57	Поіменне голосування про відведення 1 години для розгляду питання про Державний Гімн України (№1073) (За-164 Проти-1 Утрималось-3 Не голосувало-258) Рішення не прийняте
11:05:27	*Лещенко Володимир Олексійович*
11:11:20	*Майстришин Володимир Якович*
11:11:35	*Соломатін Юрій Петрович*
11:13:34	*Масенко Олександр Миколайович*
11:14:46	*Мельничук Михайло Васильович*
11:15:00	*Бокий Іван Сидорович*

11:16:30	*Мовчан Павло Михайлович*
11:17:29	*Асадчев Валерій Михайлович*
11:19:02	*Лук'яненко Левко Григорович*
11:25:05	*Соломатін Юрій Петрович*
11:25:16	*Мішура Валерій Дмитрович*
11:28:39	*Ременюк Олексій Іванович*
11:34:13	*Таран Віктор Васильович*
11:35:47	*Костинюк Богдан Іванович*
11:36:49	*Кравченко Микола Васильович*
11:36:59	*Олійник Борис Ілліч*
11:39:15	*Кармазін Юрій Анатолійович*
11:43:53	*Олуйко Віталій Миколайович*
11:44:15	*Олуйко Віталій Миколайович*
11:48:22	*Яворівський Володимир Олександрович*
11:51:56	*Гінзбург Ольга Петрівна*
11:55:42	*Шкіль Андрій Васильович*
11:59:22	*Кириленко В'ячеслав Анатолійович*
12:02:43	*Заєць Іван Олександрович*
06.03.2003 р.	
12:35:42	*Матвієнко Анатолій Сергійович*
12:38:58	*Мартинюк Адам Іванович*
12:41:06	*Асадчев Валерій Михайлович*
12:43:04	*Грачев Олег Олексійович*
12:44:08	*Шкіль Андрій Васильович*
12:45:40	Поіменне голосування про Проект Закону про Державний Гімн України (№1073) – за основу (За-62 Проти-43 Утрималось-2 Не голосувало-323) Рішення не прийняте
12:47:03	*Лук'яненко Левко Григорович*
12:48:31	Поіменне голосування про Проект Закону про Державний Гімн України (№1073-2) – за основу (За-326 Проти-58 Утрималось-1 Не голосувало-46) Рішення прийняте
12:50:13	Поіменне голосування про Проект Закону про Державний Гімн України (№1073-2) – в цілому (За-334 Проти-56 Утрималось-0 Не голосувало-43) Рішення прийняте
12:50:38	*Лещенко Володимир Олексійович*

[8].

Додаток 3

Проект Закону про Державний Гімн України
народного депутата Л. Г. Лук'яненка

Текст законопроекту та супровідні документи:
Проект Закону 20.06.2002

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ

«_____» _____ 2002 р.
№ _____

ПРОЕКТ
вноситься народним депутатом України
– Лук'яненком Левком Григоровичем,
Фракція Блоку Юлії Тимошенко

Закон України
Про Державний Гімн України

Цей закон встановлює опис і регламентує порядок виконання Державного Гімну України та поведінку громадян України під час виконання Державного Гімну України.

Стаття 1. Державний Гімн України – це національний гімн на музику Михайла Вербицького із словами першого і другого куплету та приспіву пісні Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна»:

«Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці.
Запанує і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні пісня гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.
Приспів».

Стаття 2. Державний Гімн України повинен виконуватися:
- під час офіційної церемонії підйому Державного прапора України;
- при відкритті і закритті сесій Верховної Ради України, Верховної Ради АР Крим, обласних, міських, районних, сільських, селищних рад;
- на початку церемонії вступу на посаду Президента України та після складання ним присяги;
- під час церемонії зустрічей і проводжань голів іноземних держав та глав урядів іноземних держав, які відвідують (або відвідували) Україну з офіційним візитом;
- на початку відкриття і при закритті урочистих зборів (військових парадів), які

присвячені державним святам України та іншим урочистим заходам, що проводяться органами державної влади й органами місцевого самоврядування;

Стаття 3. Державний Гімн України може виконуватися:

- під час відкриття пам'ятників і пам'ятних знаків видатним державним подіям та державним діячам;
- під час інших урочистих заходів, що проводяться навчальними закладами освіти, політичними партіями, об'єднаннями громадян;
- при проведенні спортивних змагань відповідно до регламенту, за яким вони проводяться.

Стаття 4. Державний Гімн України повинен транслюватися всіма телекомпаніями і радіомовними компаніями, які ліцензовані в Україні, незалежно від їх підпорядкування та форм власності:

- о 0 годині 00 хвилин – 1 січня кожного року;
- у дні державних свят – перед початком радіо та телевізійного мовлення;
- щодня – перед початком і перед закінченням радіо та телевізійного мовлення, а при цілодобовому радіо та телевізійному мовленні – о шостій та двадцять четвертій годині за місцевим часом.

Стаття 5. Виконання та трансляція Державного Гімну України у військових частинах, воєнізованих формуваннях, на військових кораблях і суднах регулюється статутами Збройних Сил України та статутами воєнізованих формувань.

Стаття 6. При проведенні офіційних заходів на території іноземних держав виконання Державного Гімну України здійснюється згідно відповідних норм, встановлених Міністерством закордонних справ України з урахуванням традицій країни перебування.

Стаття 7. При привселюдному виконанні чи трансляції Державного Гімну України присутні вислуховують його стоячи, а чоловіки – струнко, без головних уборів, військові та службовці відомчих органів, які за статутом мають право носити відомчу уніформу при наявності головного убору, віддають честь прикладанням правої руки до правої сторони головного убору на рівні кокарди.

Стаття 8. Вивчення тексту напам'ять та музики Державного Гімну України, історії його написання включається до навчального плану у всіх без винятку навчальних закладах України.

Стаття 9. Особи, винні в порушенні вимог, встановлених цих Законом, а також такі, що вчинили наругу над Державним Гімном України, несуть відповідальність згідно з законодавством України.

Стаття 10. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України **Л. Кучма**

[3].

Додаток 4

Проект Закону про Державний Гімн України Президента Л. Д. Кучми

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Відповідно до статті 93 Конституції України подаю на розгляд Верховної Ради України проекти Законів України «Про великий Державний Герб України» та «Про Державний Гімн України».

Прошу розглянути їх як невідкладні позачергово.

Під час розгляду проектів Законів на пленарному засіданні Верховної Ради України доповідатиме Міністр культури і мистецтв України Ю. Богуцький.

Л. КУЧМА

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про Державний Гімн України

Стаття 1. Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

«Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду».

Стаття 2. Встановити, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Стаття 3. Глум над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законодавством.

Стаття 4. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України **Л. КУЧМА**

[7].

Таблиця 1

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ БАЗОВОГО, ТА ЗАПРОПОНОВАНИХ ДО ЗАТВЕРДЖЕННЯ В БЕРЕЗНІ 2003 р., ВАРІАНТІВ ТЕКСТУ ДЕРЖАНОГО ГІМНУ УКРАЇНИ

«Пострадянський» **Проект № 1073** **депутата В.О. Лещенка** *Слова М. Туша. Музика А. Лебединця*	**«Без другого куплету»** **Проект № 1073-1** **депутата Л.Г. Лук'яненка** *Слова П. Чубинського* *Музика М. Вербицького*	**«Одна третина»** **Проект №1073-2** **Президента Л.Д. Кучми** *Слова П. Чубинського* *Музика М. Вербицького*	**«Національний гімн України»** **Один з варіантів тексту гімну XIX ст,** **частково використаний в якості еталону** *Слова П. Чубинського, С. Даниловича.* *Музика М. Вербицького*
Живи, Україно, незламна і сильна, Єднай і згуртовуй оновлений люд. Між рівними рівна, між вільними вільна, Про працурів славних своїх не забудь. **Приспів:** *Слава борцям за свободу та волю,* *Слава Вітчизні на віки-віків!* *Живи, Україно, на радість народу* *В ім'я нових звершень дочок та синів.* В обтяжливих ярмах плекала надію, Завжди надихала на подвиг новий, Дитячому серцю щепила ти віру В освячений духом і правдою дім. **Приспів.** *Слава борцям за свободу та волю,* *Слава Вітчизні на віки-віків!* *Живи, Україно, на радість народу* *В ім'я нових звершень дочок та синів.* Міцніше тримай в руках стяг перемоги, Даруй щедрий вжинок нащадкам своїм, Нехай живе вічно братерство і воля, Щасливої долі ми зичимо всім. **Приспів:** Нехай сивочолий Дніпро нагадає Про те, що є в світі куточок земний, Де сонячний промінь зоріє і сяє, Де дух непокори одвічно живий. **Приспів:**	Ще не вмерла України і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля. Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці. Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці. **Приспів:** *Душу й тіло ми положим* *за нашу свободу,* *І покажем, що ми, браття,* *козацького роду.* А завзяття, праця щира свого ще докаже, Ще ся волі в Україні пісень гучна розляже, За Карпати відоб'ється, згомонить степами, України слава стане поміж народами. **Приспів:** *Душу й тіло ми положим* *за нашу свободу,* *І покажем, що ми, браття,* *козацького роду.*	Ще не вмерла України і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля. Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці. Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці. **Приспів:** *Душу й тіло ми положим* *за нашу свободу,* *І покажем, що ми, браття,* *козацького роду.*	Ще не вмерла України, ні слава, ні воля. Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля. Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці, Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці. **Приспів** *Душу, тіло ми положим за нашу свободу,* *І покажем, що ми, браття, козацького роду.* Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону, В рідним краю панувати не дамо нікому; Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє, Ще у нашій Україні доленька наспіє. **Приспів** *Душу, тіло ми положим за нашу свободу,* *І покажем, що ми, браття, козацького роду.* А завзяття, праця щира свого ще докаже, Ще ся волі в Україні пісень гучна розляже, За Карпати відоб'ється, згомонить степами, України слава стане поміж народами. **Приспів** *Душу, тіло ми положим за нашу свободу,* *І покажем, що ми, браття, козацького роду.*

[Таблицю складено авторами на підставі 4; 14; 30-31].

Додаток 5

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про Державний Гімн України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 24, ст. 163)

Стаття 1. Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

«Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду».

Стаття 2. Встановити, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Стаття 3. Наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Стаття 4. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України Л. КУЧМА

м. Київ, 6 березня 2003 року
N 602-IV

[19].

Додаток 6

Оригінальний текст вірша «Ще не вмерла Україна»
Павла Чубинського, написаного ним у вересні 1862 р.

Ще не вмерла Украіна,
И слава, и воля,
Ще намъ, браття-молодці,
Усміхнетця доля!
Згинуть наші вороги,
Якъ роса на сонці;
Запануємъ, браття, й ми
У своій сторонці.

Душу, тіло ми положимъ
За свою свободу
И покажемъ, що ми, браття,
Козацького роду.

Гей-гей, браття миле,
Нумо братися за діло!
Гей-гей, пора встати,
Пора волю добувати.

Наливайко, Залізнякъ,
И Тарасъ Трясило
Кличуть нас изъ-за могилъ
На святеє діло.
Изгадаймо славну смерть
Лицарства-козацтва,
Щобъ не втратитъ марно намъ
Своєго юнацтва.

Душу, тіло ми положимъ
За свою свободу
И покажемъ, що ми, браття,
Козацького роду.
Гей-гей, браття миле,
Нумо братися за діло!
Гей-гей, пора встати,
Пора волю добувати.

Ой Богдане. Богдане,
Славний нашъ гетьмане!
На-що віддавъ Україну
Москалямъ поганимъ?!
Щобъ вернути іі честь,
Ляжемъ головами,
Нзовемся України
Вірними синами!

Душу, тіло ми положимъ
За свою свободу
И покажемъ, що ми, браття,
Козацького роду.
Гей-гей, браття миле,
Нумо братися за діло!
Гей-гей, пора встати,
Пора волю добувати.

Наші братя Славяне
Вже за зброю взялись;
Не діжде ніхто, щобъ ми
По-заду зістались.
Поєднаймось разомъ всі,
Братчики-Славяне:
Нехай гинуть вороги,
Най воля настане!

Душу, тіло ми положимъ
За свою свободу
И покажемъ, що ми, браття,
Козацького роду.
Гей-гей, браття миле,
Нумо братися за діло!
Гей-гей, пора встати,
Пора волю добувати.

[16].

1. Бондаренко К. П. Леонид Кучма. Портрет на фоне эпохи / К. П. Бондаренко; Киев. ин-т пробл. упр. им. Горшенина. — Х. : Фолио, 2007. — 636 с.

2. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Картка законопроекту. Проект Закону 22.05.2002 . — doc_21830(2).rtf [Електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту законопроекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1. — 5.03.16.

3. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Картка законопроекту. Проект Закону 20.06.2002 . — doc_22288(1).rtf [Електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту законопроекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12560. — 5.03.16.

4. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Картка законопроекту. Проект Закону 26.09.2002 . — doc_24170(1).rtf [Електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту законопроекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13181. — 4.03.16.

5. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Картка законопроекту. Проект Закону про Державний Гімн України від 23.05.2002 (1073). Опрацювання комітетами [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1073&skl=5. — Заголовок з екрану. — 4.03.16.

6. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Картка законопроекту. Проект Закону про Державний Гімн України від 20.06.2002 (1073-1). Опрацювання комітетами [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12560. — Заголовок з екрану. — 4.03.16.

7. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Картка законопроекту. Проект Закону про Державний Гімн України від 26.09.2002 (1073-2). Опрацювання комітетами [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13181. — Заголовок з екрану. — 4.03.16.

8. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Розгляд питання порядку денного 1073 Проект Закону про Державний Гімн України [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_golos?g_id=440604&n_skl=4. — Заголовок з екрану. — 7.03.16.

9. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Стенограма пленарного засідання 4 березня 2003 року. Засідання тринадцяте [Електронний ресурс]. — Режим доступу до стенограми: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1595.html. — Заголовок з екрану. — 5.03.16.

10. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Стенограма пленарного засідання 6 березня 2003 року. Засідання шістнадцяте [Електронний ресурс]. — Режим доступу до стенограми: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1598.html. — Заголовок з екрану. — 6.03.16.

11. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Стенограма пленарного засідання 22 травня 2012 року. Засідання тридцять восьме [Електронний ресурс]. — Режим доступу до стенограми: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1280.html. — Заголовок з екрану. — 6.03.16.

12. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Стенограма пленарного засідання 14 січня 2015 року. Засідання тринадцяте [Електронний ресурс]. — Режим доступу до стенограми: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5755.html. — Заголовок з екрану. — 6.03.16.

13. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Проект закону про Державний Гімн України [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_sh?id_fakt=1072404&nom_s=3&n_skl=4. — Заголовок з екрану. — 7.03.16.

14. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Стенограма пленарного засідання 9 квітня 2015 року. Засідання двадцять п'яте [Електронний ресурс]. — Режим доступу до стенограми: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5842.html. — Заголовок з екрану. — 5.03.16.

15. Гальчинський А. С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою / А. С. Гальчинський. — К. : Либідь, 2013. — 583 с.

16. Гімн України [Електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гімн_України#/media/File:Anthem_Ukraine_1863.jpg. — Заголовок з екрану. — 5.03.16.

17. Голибард Є. І. Кучмізм і кучмономіка: документальна оповідь про афери корумпованої влади / Є. І. Голибард. — Ч. 1. — К. : Пульсари, 2005. — 511 с.

18. Жулинський М., Сліпушко О. Віктор Ющенко: випробування владою / М. Жулинський, О. Сліпушко. — Харків : Фоліо, 2005. — 414 с.

19. Закон України про Державний Гімн України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. — № 24. — С. 163

20. Конституція України. — Х. : Одісей, 1996. — 56 с.

21. Корж Г. П. Леонид Кучма: настоящая биография второго Президента Украины / Г. П. Корж. — Х. : Фолио, 2005. — 413 с.

22. Кучма Л. Д. Україна – не Росія [Пер. з рос.] / Л. Д. Кучма. — М. : Время, 2004. — 558 с.

23. Кучма Л. Д. Своїм шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні / Л. Д. Кучма. — К. : Ін Юре, 2004. — 379 с.

24. Кучма Л. Д. Кроки становлення національної економіки, 1994 – 2004 роки: доп. та виступи Президента України, офіц. док.: у 2 кн. — Кн. 2. Утвердження механізмів сталого розвитку. Системне поглиблення трансформаційних реформ. — 2000 – 2004 роки / Л. Д. Кучма. — К. : Либідь, 2008. — 544 с.

25. Кучма Л. Д. Зламане десятиліття / Л. Кучма. — К. : Інформаційні системи, 2010. — 559 с.

26. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу, 2001-2010 / В. Литвин; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К. : Наукова думка, 2011. — 406 с.

27. Проект Закону про Державний Гімн України народного депутата України В. О. Лещенка [Електронний ресурс]. — Режим доступу до законопроекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1073&skl=5. — Заголовок з екрану. — 7. 03.16.

28. Проект Закону про Державний Гімн України народного депутата Л. Г. Лук'яненка [Електронний ресурс]. — Режим доступу до законопроекту: http://

w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1073-1&skl=5. — Заголовок з екрану. — 7. 03.16.

29. Проект Закону про Державний Гімн України Президента Л. Д. Кучми [Електронний ресурс]. — Режим доступу до законопроекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1073-2&skl=5. — Заголовок з екрану. — 7. 03.16.

30. Український інститут національної пам'яті. Державний Гімн України [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: http://www.memory.gov.ua/publication/derzhavnii-gimn-ukraini. — Заголовок з екрану. — 8. 03.16.

31. Ще не вмерла Україна! Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A9%D0%B5_%D0%BD%D0%B5_%D0%B2%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0. — Заголовок з екрану. — 7. 03.16.

32. Ющенко В. А. 100 днів президентства: пряма мова / [Упоряд.: О. Д. Яневський]. — Харків.: Фоліо, 2005. — 223 с.

33. Ющенко В. А. До нації: вибрані промови / В. Ющенко. — К. : НІСД, 2010. — 462 с.

34. Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / В. Ющенко; літ. запис та упоряд. О. Зінченка. — Х. : Фоліо, 2014. — 511 с.

35. Янукович В.Ф. Як Україні далі жити: статті, виступи, роздуми / В. Янукович. — К. : Дизайн Принт, 2008. — 306 с.

Салтан А. Н., Салтан Н. Н. «Живи Украина несокрушимая и могучая»… Парламентские дебаты вокруг утверждения текста Государственного гимна Украины 4 и 6 марта 2003 года.

Рассмотрен процесс утверждения текста Государственного гимна Украины в марте 2003 года. Осуществлен текстологический анализ стенограммы заседания Верховного Совета Украины, что позволило понять позицию отдельных государственных деятелей относительно содержательной стороны украинского гимна.

Мониторинг политических дебатов, зафиксированных в документе, выявил довольно неоднозначную позицию украинских политиков относительно фундаментальных общественных и государственных принципов дальнейшего существования своей Родины.

Авторы статьи пришли к выводу, что согласование текста Государственного гимна нашей страны в существующем варианте непосредственным образом повлияло на судьбу всего украинского государства в последующие периоды новейшей истории.

Ключевые слова: альтернатива, Верховный Совет Украины, Государственный гимн, народные депутаты, парламентские дебаты, пленарное заседание, политический компромисс.

Saltan N.M., Saltan O.M. «Live Ukraine indestructible and mighty»… Parliamentary debates about the approval of the text of a national anthem of Ukraine on March 4th and 6th 2003.

Process of the approval of the text of a national anthem of Ukraine in March 2003 is considered. The textual analysis of the shorthand report of a meeting of the Supreme Council of Ukraine, to that allowed to understand a position of certain statesmen, relating substantial party of the Ukrainian anthem is carried out.

Monitoring of the political debates recorded in the document revealed quite ambiguous position of the Ukrainian politicians, relating fundamental public and state principles of further existence of the homeland.

The authors came to a conclusion that coordination of the text of a national anthem of our country in the existing option, directly affected destiny of all Ukrainian state during the subsequent periods of the contemporary history.

Keywords: alternative, Supreme Council of Ukraine, national anthem, publiic deputies, parliamentary debates, plenary session, political compromise.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Віктор Гагін

●

ЗАСНУВАННЯ СЕЛА ЧЕРНЕЧА СЛОБОДА

У статті простежуються історичні умови, в яких засновувалось і розвивалось село Чернеча Слобода майже 309 років тому до того часу, як 1 червня 1960 року було приєднано до Буринського району. Проаналізовано низку архівних документів, досліджень авторів, що торкаються історії містечка Сміле і села Чернеча Слобода, в тому числі Л.К. Овсієнка, сучасного дослідника історії населеного пункту.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, село Чернеча Слобода, містечко Сміле, Роменський повіт, Смілівська сотня, Смілівська вотчина, Лубенський полк.

З набуттям незалежності України підвищується інтерес до історії окремих регіонів, містечок, селищ, сіл. Це явище обумовлене зростанням почуття національної і власної гідності, прагненням мати об'єктивну та конкретну інформацію про своє минуле без ідеологічних штампів та політичної упередженості. Довгий час привертає увагу істориків, краєзнавців походження (козацького чи чернецького) села Чернеча Слобода, що на Буринщині. Лише дослідивши джерельний матеріал (документальний, епістолярний, мемуарний), можна зробити висновок про час і заснов-ників населеного пункту.

В'їзд до села Чернеча Слобода

Історію Чернечої Слободи не можна розглядати без врахування її місцезнаходження у колишньому прикордонні, на межі трьох регіонів – Чернігівщини, Курщини, Полтавщини [1].

Саме це привернуло увагу Богдана Хмельницького в 1649 – 1651 роках при вирішенні питання про заснування в цьому краї козацьких поселень на шляху до Путивля. Село має вигідне географічне розташування. Через нього тече річка Очеретянка, яка несе свої води в праву притоку Сули – Терн. Крізь село пролягають транспортні автомобільні шляхи республіканського значення.

Село Чернеча Слобода на сучасній карті

Про те, що на землях Чернечої Слободи люди жили ще у давнину, свідчать археологічні знахідки.

Упродовж XII -XIII сторіч цей край уходив до складу Чернігівського князівства.

© Гагін Віктор Іванович – член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України.

Звертаючись до історичних джерел, знаходимо, що у 1239 році територія сучасного села Чернеча Слобода разом з Роменщиною, зазнавши нищівної навали монголо-татар, потрапила під тяжкий гніт золотоординських ханів. Але життя в краї тривало. Густі ліси і болота дали притулок втікачам від татарського ярма.

Населення, непідвладне завойовникам, називалося «севрюками» і займалося полюванням і рибним ловом. Севрюки були хорошими провідниками посольств і торгових караванів з Москви в Крим.

1362 року ця територія була звільнена від загарбників литовськими військами князя Ольгерда Гедеміновича.

З цього часу сучасна територія Буринського краю знаходилася під владою Великого князівства Литовського, яке за Люблінською унією 1569 року об'єдналося з Польщею в федеративну державу – Річ Посполиту.

Московське Велике князівство та Велике князівство Литовське вели постійну боротьбу за землі України. Під час польсько-московської війни 1617–1618 років по Деулінському перемир'ю 1618 року до Польщі відійшли Ромни з територією сучасного села Чернеча Слобода.

Про те, що Чернечо-Слобідський край був заселений здавна, свідчить курган-знак під назвою «Могила Колядиха», що знаходиться неподалік Чернечої Слободи (9 км на північний захід від села, нині це територія Конотопського району).

«Могила Колядиха» на стародавніх картах позначена «Курган». Тому назва «Могила Колядиха» виникла пізніше – в половині XVII сторіччя від прізвища лубенського старости Якуба Коляди. Щоб уявити давність існування життя на території села Чернеча Слобода, звернімося до повідомлень науковців.

У вчених, зокрема, М.М. Корінного, Л.В. Падалки, Ю.Ю. Моргунова, К. М. Тищенка є думка, що «Курган», який тепер у народі називається «Курган Колядиха» – це залишки відрізку укріплень, відомих в Україні як Змійові вали. Останні – одне з найбільших і найцікавіших загадок древньої історії нашої Батьківщини [2].

На думку О.В. Сухобокова, посульські укріплення, локалізовані російським археологом Ю. Моргуновим під час Посульської експедиції, у тому числі вали в урочищі «Могила Колядиха» неподалік села Чернеча Слобода, були зруйновані в XI сторіччі [3].

Відомий учений А.С. Бугай у своїх науково-дослідницьких роботах про оборонні споруди Київщини II сторіччя до н. е. – VII сторіччя н. е. пише, що це – земляні вали оборонного призначення завишки майже 8 метрів і завширшки в основі майже 15 метрів, з глибоким ровом з напільної сторони. Він називав їх Великою древлянською стіною. Їх залишки свідчать про тамтешнє могутнє об'єднання, що передувало Київській Русі й існувало в IV – VI сторіччях н. е, якому під силу такі інженерні споруди [4].

К.М. Тищенко вважає, що змійові вали залишені слов'янським населенням, яке «стало одним з компонентів української народності» [5].

Саме цей курган як найстародавніше пам'ятне місце послужив межовим знаком при розділенні прикордонних земель між Річчю Посполитою і Московською державою у 1644–1648 роках. Членом комісії по встановленню кордонів був лубенський староста Якуб Коляда.

Феодосій Сахно пише, що ця могила-курган-знак залишилася до нашого часу, яку й досі в народі називають «колядиха» [6].

Дослідник історії села Чернеча Слобода О.О. Тригуб зазначає, що за столипінської реформи (1906–1910 років) на Колядисі утворився хутір, де народжувалися, жили і помирали працьовиті українські селяни. Через деякий час люди звідсіля почали переселятися до Чернечої Слободи, х. Лебедєва (нині Конотопського району). А хутір почав заростати вербами та кущами лози [7].

У 1648 році межа нового кордону біля села Чернеча Слобода, як пише Феодосій Сахно, виглядала так: два копці вверх Сухого Ромна, то і є відомі нам Роблені могили

Фрагмент карти «Управление военных топографов РККА М-36- V (Конотоп)» 1928 рік, де позначена Чернеча Слобода з хутором Колядиха

(біля села Ярове), і Тернові верхи – це місцевість між селами Бурики і Харченки. Шлях із Путивля на Прилуки проходив поруч могили біля с. Чернеча Слобода, яку й до цього часу називають Колядихою. А від вершини болота Біжівського, їдучи з версту степом, курган великий старий, а на ньому копець великий загальний. А від того загального копця до верхів'я річки Малої Хусі два копці на низ річкою Малою Хуссю верст з п'ять до водяного млина. (Це місце, де тепер с. Кулішівка, а точніше біля пам'ятника мамонту. – **Ф.С.**). А від водяного млина Малою Хуссю вниз до річки Сули [8]. По сучасній території Сумської області кордон на той час проходив по р. Сухий Ромен до Духанівського та Недригайлівського городищ.

Петро Кулаковський пише, що на початку 1620-х років межа між повітами в районі Сейму та Сухого Ромна була не стійкою, а підпорядкування Роменської округи новгород-сіверському капітану Щ. Вишлю створювало тенденцію її тяжіння до Новгорода-Сіверського. Східна межа Роменської волості пролягала за течією річки Терн [9].

У 1650 році спалахнула нова війна козаків під керівництвом Богдана Хмельницького з Польщею. Весь 1650 рік Польща готувалася до війни з Богданом Хмельницьким.

Поляки нанесли козакам важку поразку під Берестечком 28 червня – 10 липня 1651 року. У народі створився розпач. Маса населення стала тікати на лівий берег Дніпра і заселяти тут так звану Слобідську Україну. Було і розпорядження Богдана Хмельницького про поселення черкас на Сулі, Пслі та Ворсклі. З поселень, що виникли тоді, утворилися міста й багаті містечка: Суми, Лебедин, Охтирка, Білопілля, Короча та ін.

За багатьма джерелами місто Суми було засновано саме в цей період. Частіше називають 1652 рік. А Кондратьєв прийшов на берег Псла на Берлицьке городище через чотири роки, навесні, після Охматівської битви в січні 1655 року.

Згідно з архівними документами, саме між 1650 і 1653 роками засноване сучасне село Чернеча Слобода козаками з Правобережжя під назвою Слобідка, а не Києво-Печерським монастирем. Як відомо, монастир нових поселень у цей час на цих землях не засновував.

На початку заснування сучасне село Чернеча Слобода називалося просто Слобідка. Про це свідчать архівні матеріали про створення Смілянської сотні.

Козаки, які переселялися на лівобережні землі, не хотіли йти нікому в підданство. Внаслідок війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького відродилася українська держава. У цей час козацький адміністративно-територіальний устрій з поділом на полки і сотні поширився на всю територію сучасної Сумщини, за винятком Путивльського повіту.

Наприкінці 1653 року із сіл Роменської та Костянтинівської сотень Миргородського полку в його складі була створена Смілянська сотня. У переписних книгах та присяжних списках 1653 – 1654 років до неї належали населені пункти: м. Сміле (сотенний центр), села: Гринівка, Слобідка, Томашівка, хутори біля них. Слобідка – це і є сучасне село Чернеча Слобода [10].

Про те, що ці чотири села засновані не Києво-Печерським монастирем, свідчить перша згадка про них в історичних джерелах: Беседівка – 1647 рік, Гринівка – 1649 рік, Констянтинів – 1602 рік. Беседівку заснував ставленник І. Вишневецького роменський староста Ян Беседівський.

Історик М. Владимирський-Буданов свідчить, що по обліку полків 1650 року в Миргородському полку вже значиться Смілянська сотня з сотенним містечком Смілая, яка так, як і Костянтинів, віднесена до розряду містечок із сотенним управлінням.

Миргородський козацький полк, який мав захищати маєтки Вишневецьких (так звану Вишневеччину) на Лівобережжі з центром у Лубнах від турецько-татарських спустошень, утворюється 1625 року.

Згідно з Генеральним описом Лівобережної України 1765 – 1769 років (оп. 1, кн. 142, арк. 906-1023), до Смілянської сотні належали також села: Будки, Протасівка, Слобода Чернеча, а також 18 хуторів [11]. Лубенський полк утворений 1648 року, ліквідований 1781 року. Після Зборовського договору 1649 року Лубенський полк був приєднаний до Миргородського полку [12].

У 1658 році відновлено Лубенський полк. До його складу увійшли 7 сотень колишнього Миргородського полку, в тому числі Смілівська або Смілянська [13]. У цей час полковником Лубенського полку був Яків Засядько (1659-1660).

На час ліквідації Гетьманства в Україні у 1764 році П. Бодянський називає 26 сотень, у тому числі Смілянську [14]. «Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882 – 1889 годах» називає в середині XVIII сторіччя в Лубенському полку 20 сотень, у тому числі й Смілянську.

У 1654 році універсалами Богдана Хмельницького обителям поверталися давні монастирські землі, відібрані польською владою. А також духовні заклади могли отримати нові землі. Всі монастирі й церкви були повернені до православ'я.

У 1660 році Києво-Печерська лавра перебувала на російсько-польському прикордонні, за яким лежали землі, підвладні польському королю. Ченці мали тісні з'язки з польськими королями, московськими царями і воєводами, гетьманами Лівобережної та Правобережної України. Лавра мусила маневрувати між учасниками конфлікту з метою збереження своїх маєтків та привілеїв.

У цей час (з 1653 року) архімандритом Києво – Печерської лаври був Інокентій Гізель (1600 – 1683 роки), який тягнув сторону царя.

Інокентій Гізель народився в Пруссії. Молодим хлопцем, невідомо з яких причин, переїхав до Києва. Дехто вважає, що прізвище Гізель є латинізоване Кисіль. Можливо, батько й син Гізелі просто повернулися на батьківщину. Хоч би як там не було, але він став, на думку М.Ф.Сумцова, «дорогим надбанням для країни і народу, який дав йому притулок».

Батьки проживали у містечку Сміле сусіднього Роменського району. Тут він намагався бути якомога частіше, бо мав свій будинок. Кімната, в якій архімандрит перебував найдовше, була вимазана із середини воском. У ній він правдоподібно писав наукові філософські праці «Мир з Богом людині», «Синоптис», перший підручник з історії України. За дорученням митрополита Петра Могили керував Печерською друкарнею. Був професором і ректором Могилянської колегії. Тож і звернувся він до московського царя, аби той віддав у підданство лаври його рідне містечко і навколишні села [15].

У кінці 1665 року грамотою царя Олексія Михайловича містечко Сміле з чотирма сусідніми селами передано Києво-Печерській лаврі. А перед цим Іван Брюховецький

Інокентій Гізель
5 січня 1658 року

– гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній Україні (1663–1668 роки) видав універсал на передачу містечка Сміле з чотирма селами Києво-Печерській лаврі. Козаки не хотіли виконувати царської грамоти. Хоч Сміле в цей час було розо-рене, але воно знаходилось у складі Лубенського полку разом з селами Гринівка, Беседівка, Слобідка, Томашівка [16].

Перебуваючи в своїй резиденції в Смілому, Інокентій Гізель скаржився Івану Брюховецькому 1665 року, що його козаки лавру Печерську руйнують, в маєтностях підданих б'ють, коней і волів і всякий товар і хліб грабують, мене і братію мою, іноків, людей чесних бесчестять, б'ють. «Правда, – відповів Брюховецький, – козаки наробили багато шкоди святій обителі, я їм вірив, а тепер вірить не стану».

На цей час село Чернеча Слобода (тодішня назва Слобідка) вже існувало. Про це свідчить текст царської грамоти, яка подається у викладі з оригіналу:

«Пожалували ми нашої царської величності богомілля із Києво-Печерського монастиря архімадрита Інокентія Гізеля з братією, що в нинішньому 1665 р. бив чолом нам, великому государю.., що Печерський їх монастир від ворогів весь розорений без залишку, а маєтності, які були до того у монастиря, всі попалені, а зараз їм харчів і одягу взяти немає де, і служби Божої відправляти нізащо.

А тому нашої царської величності гетьман і боярин Іван Брюховецький до того їх Печерського монастиря дав містечко Смілую із чотирма селами (Слобідка, Томашівка, Гринівка, Беседівка. – **Авт.**), дати нашої царської величності стверджувальну грамоту. І ми, великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої і Малої і Білої Русі самодержець, Києво-Печерського монастиря архімадрита Інокентія Гізеля з братією пожалували – містечко Смілую з чотирма селами (Слобідка, Томашівка, Гринівка, Беседівка. – **Авт.**) до Печерського монастиря надати повеліли.

І по нашій государевій милості архімадриту Інокентію Гізелю з братією тим містечком володіти і прибутки всякі мати, окрім козацьких дворів і земель та угідь до тих маєтків, доки вотчинні їх села на тому боці Дніпра після розорення не відбудуються. А як відбудуються, тоді то містечко указали ми, великий государ, взяти на нас, великого государя».

Але, як бачимо з подальшого розвитку історичних подій, ці села, в тому числі й Чернеча Слобода, міцно закріпилися за Києво-Печерською лаврою [17].

У грамоті царя вказано, що лавра може володіти містечком Сміле і всі прибутки мати, крім козацьких дворів і земель та угідь до тих маєтків, доки вотчинні їхні села на тому боці Дніпра після розорення не відбудуються.

З цього випливає, що село Чернеча Слобода засноване до 1665 року козаками з Правобережжя, що переселялися в задніпрянські пустині після розорення їхніх осель війною за часів Хмельниччини. Києво-Печерський монастир відношення до їхнього переселення не мав. Як відомо, обитель нових поселень не засновувала. До 1665 року лавра в цій місцевості своїх вотчин не мала.

Про Слобідку на сіверському кордоні згадує М. Грушевський.

У відомостях про сповідні розписки вотчин Києво-Печерської лаври за 1758 рік у Лубенському полку значиться село Слобода [20].

У покажчику населених пунктів Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 роки значиться село Слобода Чернеча, а не Чернеча Слобода.

Пізніше Інокентій Гізель дозаселяв своїми підданими з лаврських маєтків на правому березі Дніпра, що потерпіли від військового розорення. Звідкіль Гізель переселяв поселенців на чернечеслобідські землі – потребує додаткового вивчення в архівах лаври.

В «Історії Смілого» Феодосія Сахна висунута версія, що Гізель переселяв монахів монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, що був під селом Хохітва Богуславського району Київської області в урочищі Чернечий Яр. Проте, як зазначив сам автор, це необхідно досліджувати в архівах Києво-Печерської лаври [21]. Документальних відомостей про це не відшукано, але це може бути ймовірним.

Богуславський монастир відноситься до 2-ї половини XVI століття (1575—1586) років. Спочатку він був у місті Самборі (зараз на цьому місці знаходиться с. Лісовичі Таращанського району Київської області). Під час набігів та знищення міста Самбора татарами – дерев'яну церкву монастиря монахи розібрали і, переходячи лісами, перенесли за Богуслав – під с. Хохітву, в урочище Чернечий Яр.

У кінці XVI століття під час татарських набігів монастир був зруйнований. 1596 року при польському королю Сигізмунді III старостою Богуславським Янушем Острозьким, відступником від православ'я, монастир був відновлений і переведений в унію і заселений монахами-василіанами.

1648 року монахів-василіанів вигнав Максим Кривоніс, коли своїм полком відібрав Богуслав у поляків під час Корсунської битви [22].

Монастир Різдва Пресвятої Богородиці (1740 року у зв'язку із побудовою дерев'яної Свято-Миколаївської церкви монастир зветься чоловічим Свято-Миколаївським) у XVIII столітті за єпархіальним управлінням відносився до Переяславської єпархії, а з 1785 року перейшов у відання коадьютора Київської митрополії і називався до часу приєднання цього краю до Росії «закордонним» монастирем.

11 червня 1993 року наказом управління освіти Київської ОДА всі приміщення Свято-Миколаївського монастиря передано у власність Київської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату [23]. Отже, в історії Богуславського монастиря не простежується належність його до Києво-Печерської лаври.

За Андрусівським перемир'ям 1667 року Богуславщина відійшла до Польщі. Саме в цей час з цих земель Богуславщини можливе переселення ченців та козаків, які втікали від посилення польського гніту та окатоличення в село Чернеча Слобода. Це потребує додаткового вивчення в архівах Києво – Печерської Лаври.

Монастир Різдва Пресвятої Богородиці знаходився в урочищі Чернечий Яр. Саме від назви території Чернечий Яр пізніше козацькому селу Слобода могла бути дана назва Чернеча.

Довгий час через посередництво містечка Сміле життя та господарювання населення Чернечої Слободи було тісно пов'язане з Києво-Печерським монастирем, який був не лише великим релігійним центром, а найбільшим землевласником України.

У середині XVII століття у володінні Києво-Печерської лаври було 30 великих міст, 400 сіл з населенням понад 55900 осіб [24]. Щоб ефективно управляти своїми володіннями, лавра створювала «відомства», куди входило багато сіл, слобод і хуторів.

Одним із таких відомств був Успенський чоловічий монастир Смілівської вотчини Києво-Печерської лаври, в управління якого входило сучасне село Чернеча Слобода (колишні назви: Слобідка, Чернецьке, Слобода Монастирська, Слобода Чернеча).

Походження цих назв сучасного села Чернеча Слобода потребує глибшого дослідження. Скоріше всього вони пов'язані з Києво-Печерським монастирем після того, як він отримав у володіння село Слобідка (сучаснаЧернеча Слобода).

На схематичній карті Смілівської волості Києво-Печерського монастиря з позначенням спірних меж козацького та монастирського землеволодіння, 1758 рік, що знаходиться в архівах Києво-Печерської лаври, позначено село Слобода.

Феодосій Сахно пише, що 1739 року Собором Києво-Печерської лаври у Смілянському маєтку було засновано священне намісництво. До цього підлеглими маєтку Києво-Печерської лаври управляли отці городничі монахи. Тепер заснована так звана смілівська лаврська волость, якій підпорядковано духівництво всіх смілянських церков, у тому числі і сіл Чернеча Слобода, Томашівка, Гринівка, Беседівка.

Сміле якоюсь мірою стало центром. Першим священним намісником смілянського «Священного намісництва» був священик Трьохсвятительської церкви (Герівка) Василь Яновський з 1739 по 1756 рік [25].

Водночас Сміле засноване не монахами Києво-Печерської лаври, а першого вересня 1649 року козаками Паволоцького полку Війська Запорозького, які переселилися з Правобережної України (тепер Вінницька область, де й до цього часу є село Сміла), заклали фортецю Сміле. Крім цього, Сміле поповнювалося козаками з Торчиці, Чернин, Кальчика, Звегеля, Богуслава та інших міст. Воно було сотенним містечком Лубенського полку.

Фрагмент схематичної карти Смілівської волості Києво-Печерського монастиря з позначенням спірних меж козацького та монастирського землеволодіння, 1758 рік. Копію схеми-карти взято з особистого архіву краєзнавця Леоніда Івановича Харченка, м. Київ.

Для огляду місць по розселенню козаків і селян Богдан Хмельницький направив декого з своїх найвірніших друзів. Для зручності контактів з російським урядом, що проводилися безпосередньо, на шляху до Путивля вирішено було заснувати і оселити місто, ім'я якому було надано Смілая, що з часом через сотню років трансформувалось у сучасну назву – Сміле.

У 1648 році в районі сучасних сіл Кулішівка, Хоружівка, Беседівка, Гринівка, Томашівка, Басівка і Сміле було розподілено козаків та селян по найвигідніших урочищах, які почали їх освоювати на правах так званої «займанщини». Таким чином, Сміле і навколишні села були козацькими.

Джерелами їхнього заселення слід назвати, крім Паволочі, Торчицю, Кальчик, Манев, Новий Вишневець, Маночин та Хорохорине, Мурафу, Боровники, Старкове, Немильню, Звягель (Тернопільська, Волинська, Житомирська області).

Козаки смілянські мали свою адміністрацію – сотника і отаманів, а також писаря, який добре знав діловодство та вів усю документацію.

Тут жили козаки та мали свої маєтки, підданих ніяких не було до того часу, як містечко Сміле з чотирма сусідніми селами передано Києво-Печерській лаврі у 1665 році Грамотою царя Олексія Михайловича [26]. Так само Чернеча Слобода, Томашівка, Гринівка, Беседівка, що осаджені в 1644 – 1653 роках, засновані не Києво-Печерським монастирем, а козаками.

Успенський чоловічий монастир у Смілому було скасовано іменним указом цариці Катерини II 26 лютого 1762 року [27].

У XVIII столітті лавра була своєрідною міні-державою: їй підпорядковувався ряд дрібних монастирів не лише в Україні, а й в Росії та Білорусі. Києво-Печерській Лаврі в ті часи належало три міста, сім містечок, двісті сіл та хуторів, понад сімдесят тисяч підданих, дві папірні, два кінних заводи, а також 11 цегелень та шість скляних заводів.

Усі найприбутковіші види діяльності теж цікавили місцевих настоятелів: лавра мала на теренах України понад 160 винокурень та майже 200 шинків! Не випадково й «лаврське» Сміле було надзвичайно розвинутим домашніми промислами і ремеслами. Тут шили кожухи, смушеві шапки, картузи, виготовляли скатертини й рушники, бочарні вироби, віконні рами, прядки, кінську збрую. У середині XVIII століття у Смілому було 5 ремісничих цехів, працював селітряний завод.

Смілівська волость, як зазначив відомий дослідник селянських промислів і ремесел І.С. Лисенко, займала найважливіше місце не лише в Роменському повіті, а й серед інших населених пунктів північної частини Полтавської губернії. Чоботарі та кожушники села Сміле славилися далеко за межами Роменщини.

Не менше промислів було і в селі Чернеча Слобода. Поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства, жителі села здавна займалися різноманітними ремеслами й промислами. Існували різноманітні ремісничі спеціальності – ковалі, теслярі, швачки, слюсарі, чоботарі, ткачі й інші.

За часів Гетьманщини млинарство було одним із головних джерел «бюджетних» надходжень. Оскільки млини були дуже рентабельними підприємствами, то привілей займатися мірошництвом надавався тільки гетьманським універсалом і переважно особам, які були корисні гетьману з тих чи інших причин. Володіли млинами також і монастирі. Тому в Чернечій Слободі було понад 100 вітряних млинів.

Чернеча Слобода з хуторами згодом виросла в одне з великих сіл по кількості населення. Поступово село стає культурним і торговельним центром: створюються просвітницькі гуртки, народне училище, школа, діяло три ярмарки, базар, на які приїздили торговці з навколишніх округ [28]. Серед ремісничого навчання в Роменському повітовому земстві значне місце займала Чернечо-Слобідська навчальна ткацька майстерня.

Із досліджень історії Смілого Феодосія Сахна знаходимо, що у 1777 році у Чернечій Слободі побував народний месник Семен Гаркуша, спілкувався зі своїми друзями. Поблизу села у Гусаковому гаю (біля Сніжків) весною 1777 року ховав відібраний у панів і підпанків скарб [29].

Під час реформи адміністративно -політичного управління царсько-російського уряду 1781 року Сміле, в тому числі і Чернеча Слобода, зараховане до Конотопського повіту і поступово втратило зв'язок зі своїм полковим центром Лубнами, стаючи безсловесним знаряддям у руках «нового начальства». Тепер за різними справами додилось їздити майже в саму Росію [30].

У 1786 році Катерина II видала указ про відібрання монастирських вотчин на Україні. Вилучені монастирські маєтки з селянами роздавалися Катериною II придворній знаті, впливовим особам. Селяни, які жили на церковних і монастирських землях, стали державними селянами, зобов'язаними сплачувати всі державні податки і виконувати військові повинності. Монастирі на Лівобережній Україні були переведені у жорстку матеріально-фінансову залежність від російської столиці [31]. У 1792 році було закрите Новгород-Сіверське намісництво, а Сміле передано до складу Чернігівського намісництва, в складі якого й перебувало десяток років до того часу, коли 1803 року була утворена Полтавська губернія [32]. Село Чернеча Слобода тоді ж опинилося у складі Полтавської губернії.

У XIX – початку XX століть на Лівобережній Україні виникали висилки та хутори різного походження. Зокрема, малодвірні поселення XVIII сторіччя виникали на основі як окремих сільських займищ (хуторів або пасік), так і виробничих осередків заможної козацької верхівки.

За матеріалами Рум'янцевського опису Малоросії (1765–1769 років) старшинські, монастирські, казенні селяни поділялися на тих, хто мав землю, і безземельних. Власники наділів передавали землю у спадок, в оренду, купували та продавали, організовували хутори.

В адміністративних межах села Чернеча Слобода знаходилося 11 хуторів різного походження: Огіїв, Сторчаків, Громиківка, П'явчин, Пирогів, Осадчі, Могильчине, Фастівці, Колядиха, Мокре, Цьомин. На сьогоднішній день більшість із них уже зникли. Такі хутори, як Громиківка, Сторчаків були приєднані до інших сіл, які були утворені на Тернових верхах (Бурики, Романчуки) [33].

До 70-х років XVIII століття існувало Смілівське духовне правління. Після ліквідації полків Роменському духовному правлінню підлягали церкви Роменщини, містечок Констянтинів, Сміле, Хмелів, у тому числі й села Чернеча Слобода.

Згідно з каталогом метричних книг, які перебувають на зберіганні у Державному архіві Сумської області по 1933 рік [Ф.1188 «Церкви Роменского уезда Полтавской губернии], в селі Чернеча Слобода значаться церкви: Богородицька (на зберіганні є метричні записи за період з 1872 року по 1920 рік), Троїцька (метричні книги з 1783 року по 1849 рік та 1864 по 1920 роки) [34]. Ці храми зруйновані в 30-х роках минулого століття.

Феодосій Сахно пише, що з 1803 року доля й історія Смілого, як і села Чернеча Слобода, тісно пов'язана з Полтавою і Полтавщиною [35].

У 1863 році в Роменський повіт входили: Смілівська, Хустянська, Чернече-Слобідська волості. У 1881 році Роменський повіт складався з 11 волостей, в тому числі Смілівська (в м. Смілому), Чернечо-Слобідська (в с. Чернеча Слобода), Хустянська. У 1887 році виникла Хрещатинська волость. До 1917 року Роменський повіт існував у складі 20 волостей, у тому числі: Хрещатинська, Хустянська, Чернече-Слобідська [36].

Станом на 1885 рік село було волосним центром Роменського повіту Полтавської губернії. Складалося з 9 поселень, 2 сільських громад. Населення – 7509 осіб (3640 осіб чоловічої статі та 3869 - жіночої), 1046 дворових господарств [37].

У 1923 році ліквідувався поділ губерній на повіти і волості й створювались округи та райони. Утворено Роменський округ, до складу якого віднесено Смілянський район. Волості Біжівська, Хустянська, Чернечо-Слобідська входили до Смілівського району Роменського округу.

Станом на 1925 рік Смілівський район налічував 15 сільрад, на території яких було 222 населені пункти, а в них 10 тисяч 461 господарство. Проживало жителів – 54 тисячі 108 осіб, а з них – чоловіків 25 тис. 423, жінок – 27 тис. 785.

Постановою ВУЦВК та РНК від 13 липня 1930 року було розформовано Роменську округу. Смілівський район відійшов до Сумської округи. Постановою ВУЦВК та РНК від 3 лютого 1931 року Смілівський район приєднано до Недригайлівського.

22 січня 1935 року у Смілому знову відновлено район з райцентром. Смілівський район підпорядковано Чернігівській області. На цей час на території району було 17 сільрад, у тому числі і Чернечо-Слобідська.

У 1939 році було утворено Сумську область, а Смілівський район від Чернігівської області переданий до новоутвореної Сумської. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1 червня 1960 року Смілівський район було розформовано.

Чому розформували Смілівський район? В історії села Смілого Феодосія Сахна знаходимо, що восени 1959 року в Смілому скликали конференцію районної комуністичної партії, куди секретар обкому партії таємно привіз із Штепівки якогось кандидата на посаду секретаря райкому, якого із смілян ніхто не знав і не бачив у вічі. На конференції були делегати і з Чернечої Слободи.

Після голосування новопривезеного кандидата в бюлетені всі викреслили, вписавши замість нього Давиденка. Три дні продовжувалося голосування, сто разів телефонували до Сум і одержували вказівки, але голосували за Давиденка. Розгнівавшися за непослух, секретар у промові сказав, що це у вас «Піррова перемога» і з тим поїхав до Сум.

За непослух смілян, через рік, коли до Сум приїздив голова Президії Верховної Ради УРСР Дем'ян Коротченко, в обкомі партії йому подали проект постанови про розформування Смілівського району, який розформовано один в Україні. На цей час укрупнень районів не було.

Одного літнього дня до Смілого з'їхалися представники із Конотопського, Буринського, Недригайлівського та Роменського районів. Цього дня було оголошено про ліквідацію Смілівського району. Був справжнісінький ярмарок, як у давні часи, лише з тою різницею, що тепер ніхто і ні за що не платив грошей.

Зі всіх організацій 4-х районів приїхали представники і тягли з будинків, де розміщалися райорганізації Смілого, все що попадало під руки – стільці, столи, шафи, сейфи, завіски, а деякі ретиві почали знімати двері та вікна. У міліцейських будинках тягли представники з 4-х районів навіть параші, кожен собі, чия переможе, що навіть за ручки розірвали надвоє парашу з нечистотами арештованих, що знаходились у КПЗ [38].

З 1 червня 1960 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР до Буринського району передано сільради: Біжівську, Буриківську, Сніжківську, Хустянську (Глушківську), Чернечослобідську (з 22 січня 1935 р. знаходились у складі Смілівського району).

Жителі села Чернеча Слобода пережили війни: Першу і Другу світові, громадянську 20-х років минулого століття, революцію 1917 року, колективізацію, Голодомор

1932-1933 років. Про ці часи є окремі дослідження краєзнавців.

Підсумовуючи, робимо висновок, що сучасне село Чернеча Слобода засноване між 1651 – 1654 роками як село козацької вольниці козаками вихідцями з Правобережної Гетьманщини. Говірки населення села тяжіють більше до зони південно-східних діалектів (полтавські). Проте населення села неоднорідне. Частина – це вихідці з давніх севрюків (XIV-XVII сторіч), північних сусідів. Саме вони успадкували культурні традиції сіверян.

Час іде безупинно, відмирають старі люди, зникає багато пам'яті про наші села. Ось уже 55 років село Чернеча Слобода знаходиться в територіально-адміністративному поділі Буринського району. За цей час багато чого змінилось у житті чернечослобідців. Але це вже матеріал для іншої статті.

1. Терешкевич Н. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава: Издательство «Типография И.А. Дохмана», 1884.

2. Моргунов Ю.Ю. Земляные рвы в южнорусской фортификации X–XIII вв. //Сумська Старовина. – Суми: Сумський державний університет, 2002. – № X. – С. 40–50; Коротя О.В., Осадчий Є.М. Буринський краєзнавчий вісник. – 2010. – Випуск 1; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Харків: Сага, 2009. – 330 с.; Овсієнко Л.К. Історія села Чернеча Слобода// library – buryn.org.

3. Білинська Л., Плаксіна О. Корифей української археології / Місто Ярославни. – 2012. – 5 (130) вересень – жовтень.

4. Бугай А.С. Змійові вали. Київ:ДП «Видавничий дім «Персонал». – 2011. – С.41, 64,77.

5. Никонов В. А. Две волны в топонимии Полесья // Полесье (Лингвистика, археология, топонимика). – М., 1968, с. 204. Там і карти: experts.in.ua›baza/doc/download/mova.pdf.

6. Сахно Ф. Історія Смілого. – Київ: Варта, 2004. – С.27,

7.Тригуб О.О. Історія села Чернеча Слобода //chernechanvk.ucoz.net›...trigub_o_o...sela...sloboda/1...1 8. Сахно Феодосій. Історія Смілого. – Київ, Варта, 2004. – С. 28.

9. Кулаковський П. Ромни і їх волость у першій половині XVII ст.// Сіверянський літопис № 47. – 2006, 4, 47 – 60; РГАЛА Ф. 79, – 1634, №18 – Л.69 – 74.

10. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1646 – 1782 роках. –Дніпропетровськ, 2007. – С. 203;

11. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показник населених пунктів. – Київ, виданий Центральним Державним історичним архівом УРСР в м. Києві. оп. 1, кн. 142, арк. 906 – 1023.

12. Малый словарь истории Украины / Ответственный редактор Валерий Смолый. – К.: Либідь, 1997.

13. Адміністративно – територіальний поділ Полтавщини. Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, ТОВ «ЛСМІ», 2012.

14. Бодянський П.М. Памятная книга Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865 . – Раздел I. – С. 1 – 2.

15. Матяш В.П. Храми Недригайлівщини//(http://www.nedry.info/history/23.html 16. Сахно Ф. Історія Смілого. – С. 90; Дела Малоросс. в Москов. глав. архиве мин. иност. дел 1665 года, № 68; Російський державний архів давніх актів (м. Москва) ф.248 (Канцелярія Сената).Оп29 (Малороссийская экспедиция Сената). – Дело 96; Мордвинцев В. Феодальная вотчина на Левобережной Украине в XVIII в. (Смеловское владение Киево-Печерской лавры) – К., 1990.

17. Архив Юго-Западной России / Часть 8. Том VI: Акты о землевладеніи въ Юго-Западной Россіи XV – XVIII вв. – 1911. – 624 с. – С. 75; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Аргеографическою комиссией. – СПб., 1869. –Т.6 – С.75.

18. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1991. – Том VIII.– Розділ VII.– С. 1. http://litopys.org.ua/hrushrus/iur80701.htm

19. Гущен А. «Карта Смілівської волості Києво-Печерського монастиря з позначенням спірних меж козацького та монастирського землеволодіння»; Схематична

карта Смілівської волості Києво-Печерського монастиря з позначенням спірних меж козацького та монастирського землеволодіння, 1758 рік. Копію схеми-карти взято з особистого архіву краєзнавця Леоніда Івановича Харченка (м. Київ).

20. ЦГИАК, фонд 128, опись 4, дело 136, л. 826.

21. Сахно Ф. Історія Смілого. – С. 91.

22. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom V, strona (пол.); Архівні матеріали Богуславського краєзнавчого музею. Матеріали збирали: Іван Ніколенко, краєзнавець, С. Похилевич, Н. Матійко.

23. Сайт Свято – Миколаївського монастиря УПЦ Київського патріархату.

24. Києво-Печерська лавра і її значення в історії українського народу. – К., 1918. – С. 487. – С. 28 – 29.

25. Сахно Ф. Історія Смілого. – С. 37 – 39.svn.io.ua›s6102/istoriya_goroda... vydayushchiesya...o... .

26.Історія релігії в Україні / за редакцією А.М. Колодного, В.В. Климова. – К:Либідь,1999. – Т.3. – С. 52 – 53..

27. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XVI. № 12060. – С. 549—553.

28. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – С. – Пб.: Брокгауз – Ефрон 1890 – 1907.

29. Сахно Ф. Історія Смілого. – С. 263.

30. Там само. – С. 272, 275.

31. Там само. – С. 185.

32. Там само. – С. 291.

33.Специальная военная карта Европейской части России, 1868 год. Полтавская губерния.

34. Державний архів Сумської області. – Ф.1188. Церкви Роменского уезда Полтавской губернии; Державний архів Сумської області, архівна довідка від 17.12.2015 № Дж/Дк – 138.

35. Сахно Ф. Історія Смілого. – С. 303.

36. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини. Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Видання друге, перероблене і доповнене.Полтава, ТОВ «ЛСМІ», 2012. – С. 26, 34.

37. Волости и важнѣйшія селенія Европейской Россіи. По данным обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутренних Дѣл, по порученію Статистическаго Совѣта. Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета. Выпускъ III. Губерніи Малороссійскія и Юго-Западныя. Санкт-Петербургъ. 1885. — V + 349 с.

38. Сахно Ф. Історія Смілого. – С. 472 – 473.

В статье прослеживаются исторические условия, в которых обосновывалось и развивалось село Чернеча Слобода около 309 лет назад до того времени, как 1 июня 1960 года было присоединено к Бурынскому району. Проанализирован ряд архивных документов, исследований авторов, касающиеся истории городка Смелое и села Чернеча Слобода, в том числе Л.К. Овсиенко, современного исследователя истории населенного пункта.

Ключевые слова: Киево-Печерская лавра, село Чернеча Слобода, городок Смелое, Роменский уезд, Смеловска сотня, Лубненский полк.

The article traces the historical context in which they had settled and developed the village Chernecha Sloboda about 309 years ago to the time June 1, 1960, was attached to the Buryn district. Analyzed a number of archival documents, the authors research on the history of the town and Daring the village Chernecha Sloboda, including Ovsienko L. K., the modern researcher the history of the village Chernecha Sloboda.

Keywords: Kiev – Pechersk Lavra, the village Chernecha Sloboda, town Bold, Romny district, Smelowskia hundred, Lubny regiment.

УДК 94 (477.51):718: 726.8:«18/19»

Світлана Бойченко

●

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ТА ФАКТОРИ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА (за матеріалами метричних книг XIX – початку XX ст.)

У статті досліджуються основні причини та фактори смертності населення Чернігова впродовж XIX – початку XX ст. Аналізується термінологія найпоширеніших смертельних хвороб та фактів утрати життєвих сил. Визначаються основні показники смертності та їхній вплив на демографічну ситуацію у місті.

Ключові слова: смертність, смерть, хвороба, метричні книги, населення, місто, Чернігів.

Народжуваність та смертність населення характеризують рівень соціально-економічного розвитку будь-якого суспільства. До початку XX ст. українське суспільство відносилося до традиційного типу відтворення населення, для якого були характерні ранні шлюби, висока народжуваність та смертність від екзогенних чинників. Середня тривалість життя не перевищувала 35 років. Більшість людей помирало від інфекційних хвороб та зовнішніх причин, пов'язаних з голодом, неврожаями, епідеміями та війнами, які за інших умов життя могли бути усунуті. Вони, як правило, зумовлювали передчасну смерть, коли людина ще не досягла літнього віку. Ендогенні причини, обумовлені спадковістю, генетичними хворобами та біологічним старінням організму, відігравали другорядну роль [1, с. 42–72].

Причинному, факторному, віковому та сезонному аспекту смертності населення українських міст в імперську добу присвячено роботи А. Белькової, М. Маркової, І. Робак, С. Смірнової та О. Хабарової. Вплив урбанізації, соціальної стратифікації та динаміки на людську смертність висвітлено у працях А. Вишневського, Б. Миронова та С. Хока.

Метою публікації є доведення тези про те, що рівень смертності населення Чернігова залежав від екзогенних чинників та життєвого рівня городян. Досягнення поставленої мети передбачає виявлення причин, факторів і показників смертності та з'ясування їхнього впливу на демографічну ситуацію у губернському центрі впродовж XIX – початку XX ст.

Основним джерелом для дослідження послугували метричні книги, які велися у парафіяльних церквах Чернігова. Священики записували причини смерті городян, вживаючи термінологію захворювань, яка була характерна для означеного періоду та знаходилася у процесі формування. Крім того, у метриках зафіксовано симптоми захворювань та факти втрати життєвих сил.

Серед найпоширеніших причин смерті нами визначено 20 хвороб, які доречно об'єднати в умовні групи. Першу групу становили «дитяча хвороба», «родимець» та «слабосилля». До другої групи віднесено захворювання легенів – чахотку, кашель, бугорчатку, запалення легенів, туберкульоз. До третьої – простудні захворювання – гарячку, лихоманку, простуду. До четвертої – інфекційні захворювання – віспу,

© Бойченко Світлана Геннадіївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри «Організації соціально-психологічної допомоги населенню» Чернігівського національного технологічного університету.

дифтерію, кір, коклюш, скарлатину, тиф, тифозну гарячку, холеру. До п'ятої – кишкові захворювання – пронос, кривавий пронос, кишковий розлад. До шостої – ураження мозку – запалення мозку, апоплексичний удар. До сьомої – водяну хворобу – водянку, накопичення рідини у різних частинах тіла, що супроводжувала захворювання легенів, нирок, серця, тощо. В останню групу виокремлено смерть від старості, дряхлості та старечого виснаження.

Левову частку серед причин смерті дітей становили хвороби під загальним діагнозом «дитяча хвороба». Вірогідно, що це загальне виснаження організму дітей віком до 2-х років внаслідок недостатнього харчування, худорлявість. Смертність дітей від «дитячої хвороби» у середньому становила: у 1870–1890 рр. – 42,2 %, у 1900–1909 рр. – 34,8 %, у 1910–1917 рр. – 24,3 % від загальної кількості померлих.

Діагностика смертності новонароджених завжди залишалася проблематичною. Немовлята помирали від передчасного народження, слабосилля, які зазначені як «слабке від народження». Загальний показник дитячої смертності від «слабосилля» становив 2,7 %. Терміном «родимець» або «родимчик» позначалися епілептичні припадки або вроджені вади, отримані дітьми в результаті родових травм під час пологів або занесеної інфекції, або були пов'язані з вродженою патологією [2, с. 72–79]. Водночас, так називалася одна з тяжких форм падучої хвороби немовлят, викликана запаленням мозку [3, с. 11]. «Родимець» спричиняв судоми, під час яких немовлятам не вистачало повітря й вони помирали. Від «худосочия», золотухи помирали діти до п'яти років. Золотуха була «прирожденной болезнью худосочия», від якої страждали залози.

Високою була смертність від «натуральної хвороби», від якої помирали люди різних вікових категорій – як діти, так й дорослі. Середня смертність становила у середньому 7,6 %. На нашу думку, цим загальним терміном позначали хвороби, які не могли кваліфікувати через відсутність необхідних медичних знань. Наприкінці XIX ст. записи про смерть від натуральної хвороби одиничні. Це свідчить про підвищення точності діагностики хвороб, встановлених лікарями та записані священиками з їхніх слів.

У першу трійку найпоширеніших причин смерті входили інфекційні захворювання: кір, скарлатина, натуральна віспа, дифтерія, коклюш, круп. Середня смертність від інфекційних захворювань, від яких помирали діти віком від 2 до 10 років, становила: від кору – 2,2 %, скарлатини – 2,1 %, дифтерії – 1,3 %, віспи – 0,8 %, крупу – 0,6 %, загалом –7 %. Гострі інфекційні висипні захворювання – кір та скарлатина з'являлися щороку і вражали не лише дітей, але й дорослих. Інфекційні захворювання періодично загострювалися у місті та набирали характеру епідемій: у 1882 р. – кору, у 1884 р. – віспи, у 1892 р. – дифтерії. Як правило, їх удавалося локалізувати. На початку XX ст. вдалося побороти круп.

Терміном «тиф» позначалися чотири гострих інфекційних захворювань: висипний, черевний, поворотний тиф та «тифозна гарячка». Середня смертність від тифу у Чернігові становила 1,1 %. Періодично захворюваність на тиф набувала характеру епідемії, яка, зокрема, була зафіксована у 1876 р. Надлишок вологи, застійної, гнилої, анофелогенної води, поширеність левад і заростей сприяли гострим тифозним інфекціям. Випадки смерті дорослих від інших інфекційних захворювань були поодинокими.

Четверту позицію займала смертність від захворювань легенів – «чахотки» та «бугорчатки», якими позначалися виснаження організму при важких формах туберкульозу. Він був найнебезпечнішим інфекційним захворюванням серед дорослого населення у віці від 18 до 55 років, середня смертність від якого сягала 10–13 %. Смертність від туберкульозу проявлялася протягом року, але особливо зростала навесні та восени. Серед багатьох причин, які сприяли появі хворих, чи не перше місце відводилося скупченості населення. Поява одного хворого неодмінно викликала ряд нових випадків захворюваності. Туберкульоз можна характеризувати як одне з найкраще діагностованих захворювань означеного періоду.

Смертність дуже залежала від природно-кліматичних умов. Несприятливі при-

родні умови, особливо у холодні пори року, призводили до простудних захворювань, що знесилювали людей. Смертність мешканців від простуди становила 3–5 % від загального числа померлих. Незадовільний санітарний стан сприяв поширенню різноманітних «лихоманок» і «гарячок». Гарячкою називалися всі захворювання, пов'язані з підвищеною температурою, жаром та лихоманкою. На відміну від лихоманки, яка продовжувалася нетривалий час, гарячка (нервова або гнила) тривала довго та була небезпечною для життя. Середня смертність від гарячки наприкінці XIX становила 0,8 %. На початку XX ст. гарячку як причину смерті не зазначено.

Не можна не врахувати смертність дорослого населення від хвороб ендогенного характеру: ураження мозку, серцево-судинних захворювань. Середній показник смертності від «водянки» становив 2,7 %, від «удару» – 1 %. Треба відзначити, що на початку XX ст. зросла кількість смертей від серцевих захворювань, особливо паралічу та пороку серця, смертність від яких становила близько 4% серед усіх захворювань. Спостерігалося підвищення смертності від раку – вона становила близько 2 %.

Група причин смерті, що наступала внаслідок згасання життєвих сил, указана як старість, дряхлість, старече виснаження, похилий вік. Хвороби людей похилого віку важко ідентифікувати, оскільки зазначена термінологія вживалася для позначення причин смерті населення віком від 50 років і старше. Смертність у модерному суспільстві у віці 55–70 років вважалася природною, тому не відрізнялася точністю діагностики. У Чернігівській губернії пік смертності серед сільського населення у чоловіків наставав після 40 років, у жінок після 50 років [4, с. 119]. У Чернігові пік смертності серед городян наставав після 50 років. Середній показник смертності від старості у Чернігові у 1880–1890-х рр. становив 4 %, на початку 1900 рр. – зріс до 10 %, а протягом 1910–1917 рр. – до 15 %, що свідчить про підвищення тривалості життя.

У метричних книгах зафіксовано смерть мешканців у віці понад 90 років, а також у віці 100–106 років. В основному, причинами смерті довгожителів вказано старість або «натуральну хворобу». Якщо наприкінці XIX ст. зафіксовано 1–2 випадки на рік смерті довгожителів, то на початку XX ст. – від 4 до 10 випадків на рік. Довша тривалість життя була серед жінок. Це пояснюється тим, що жіночий організм був міцнішим, здатним краще витримувати стресові навантаження, ніж чоловічий.

На початку XIX ст. найчастіше люди помирали від різних гострих та хронічних хвороб, найвища смертність була від чахотки, водяної хвороби, кривавого проносу та нервової гарячки. Протягом 25-річного періоду з 1836 по 1860 рр. у Чернігівській міській лікарні найбільшу кількість смертей зафіксовано від тифу, кривавого проносу, водянки, запалення легенів та легеневої чахотки [5, с. 127–130]. За повідомленнями земських лікарів унаслідок надмірного споживання овочів та недозрілих фруктів улітку та восени смертність від кривавих проносів зростала. Однак, на відміну від Севастополя [6, с. 115–133] та Харкова [7, с. 15–19], де зафіксовано доволі високий рівень смертності від шлунково-кишкових розладів, смертність від проносу в Чернігові була незначною.

Високий рівень смертності позначився і на ставленні до неї. На відміну від сучасності, коли смерть асоціюється з людиною літнього віку, в імперську добу вона була пов'язана з дитиною [8, с. 70]. Це пояснювалося тим, що з кількості народжених дітей до 15 років доживало трохи більше половини – 53,8 % [9, с. 195–196], тому батьки, якщо бажали мати кількох дорослих дітей, які б допомагали їм у житті та утримували у старості, мусили народжувати їх удвічі більше. Багатодітність освячувалася церквою, переривання вагітності та взагалі ухилення від народження дітей вважалося гріхом. На початку XX ст. на кожний зареєстрований шлюб у Чернігівський губернії припадало 4,6 народжень [10, с. 7].

З перших днів життя діти були поставлені у невигідні умови через недостатнє годування, неналежний догляд та антисанітарні побутові умови, що згубно впливало на їхнє здоров'я. Серед факторів впливу на високу смертність дітей від народження до одного року виділено економічний та побутовий, які тісно переплітались між собою. Нормальна життєдіяльність та розвиток організму дитини забезпечується передусім харчуванням. Недостатнє за калорійністю чи за складом харчування саме по собі не-

минуче призводить до виникнення різних захворювань. Часто харчова недостатність діє опосередковано – послаблюючи організм, вона призводила до створення підґрунтя для хвороб, зокрема інфекційних, що спричиняли високу дитячу смертність. Виживали найздоровіші діти. Таке ставлення до дитячої смерті було характерним для класичного міста [11, с. 56].

Метричні книги показують, що через інфекційні захворювання чернігівські родини втрачали за кілька днів половину своїх членів у дитячому віці. Так, від скарлатини 12 вересня 1853 р. померли троє дітей колезького радника Олександра Михайловича Богаєвського: Михайло (5 років), Варвара (3 роки) та Олександра (1 рік) [12, арк. 140]. 24–25 вересня 1893 р. у сім'ї колезького радника Олексія Товстолеса від дифтерії померло троє дітей: син Іван (3 роки), дочки Юлія (4 роки) та Марія (6 років) [13]. Від віспи протягом тижня з 25 лютого по 4 березня 1894 р. померло четверо дітей в родині міщанина Василя Хралова: сини Григорій (8 років), Степан (10 років), Михайло (16 років) та дочка Ольга (4 роки) [14]. Від скарлатини 24 червня 1899 р. померли три дочки селянки Олени Несторівни Дереньової: Агафія (8 років), Юлія (4 роки) та Євгенія (2 роки) [15, арк. 42]. Від кору 6 червня 1916 р. померли двоє синів козака Гната Андрійовича Булаша: Андрій (2 роки) та Микола (4 роки) [16, арк. 343].

Також мали місце випадки, коли в одній родині протягом кількох років помирали всі діти. Так, у сім'ї цигана Фадея Казимиренка померли: у 1893 р. син Іван (16 років) від водяної хвороби, у 1896 р. син Степан (1 рік) від дитячої хвороби, у 1897 р. дочка Варвара (5 років) від застуди [17, арк. 123; 18, арк. 120; 19, арк. 301].

Висока смертність від інфекційних хвороб була пов'язана з низьким рівнем санітарної культури населення. Протягом 1890–1894 рр. повітові земські управи, доповідаючи Чернігівському губернському правлінню про заходи боротьби з епідемією дифтерії, вказували, що причинами інтенсивності захворювань та смертності від епідемічних хвороб слугувало наступне. Більшість населення мешкало великими родинами у брудних і тісних будинках. У більшості випадків лікування здійснювалося вкрай недбало, через негативне ставлення до медичних заходів, особливо щодо дітей. Родини зверталися за медичною допомогою тоді, коли половина дітей помирала, уповаючи на Бога: «Если Бог даст, то будут живы». Часто населення не притримувалося карантинних заходів та порушувало їх.

У 1879 р. у чотирьох родинах, що мешкали по П'ятницькій вулиці, були виявлені випадки смерті від тифу [20]. Для з'ясування причин виникнення захворювання земська управа створила санітарну комісію на чолі з лікарем Д. Лавриненком. Комісія оглянула 15 домівок хворих та дійшла висновку, що основною причиною захворюваності та смерті від тифу стали антисанітарні умови проживання, низький рівень життя та нехтування медициною.

Рівень смертності визначався впливом об'єктивних причин. Показники смертності безпосередньо залежали від рівня соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, що впливають на рівень добробуту, розвиток системи охорони здоров'я тощо [21, с. 100–101]. Медична допомога була головним напрямом боротьби з інфекційними хворобами. У 1860 р. мешканців Чернігова обслуговували 11 лікарів та 2 аптеки [22, с. 129], у 1880-х рр. – 22 лікарі та 2 аптеки, на кожного з лікарів припадало у середньому по 1267 мешканців [23, с. 63–65]. У 1882 р. губернський центр мав «самостійний медичний орган» –лікаря, який щодня протягом кількох годин у спеціально відведеному приймальному покої безкоштовно надавав медичні поради хворим, що зверталися, а біднішим із них видавав ліки [24, с. 40]. У 1887 р. у «городскую лечебницу для приходящих» звернулося 4510 осіб [25, с. 39], у 1889 р. – 4614 [26, с. 23], тобто близько 17 % населення Чернігова. Ці дані демонструють недовіру до медицини городян, які все ж таки надавали перевагу домашньому лікуванню, що часто призводило до трагічних наслідків.

Реєстрація інфекційних захворювань була недосконалою, відображала реальну ситуацію з великими похибками, але відтворювала певні тенденції в розвитку тих чи інших хвороб. Через нерозвиненість медичного обслуговування встановити

смерть від конкретної інфекційної хвороби не завжди вдавалося. Незважаючи на це, наприкінці XIX ст. спостерігалося незначне зниження смертності, що пояснюється постійним розширенням і поліпшенням медичної допомоги, зростанням загального культурного рівня населення, яке поступово переставало нехтувати медициною.

У другій половині XIX ст. рівень смертності серед міського населення губернського центру був різним. У зв'язку з майновою диференціацією населення рівень смертності залежав від добробуту, способу життя, який включав умови побуту та санітарно-гігієнічну культуру, а також місця проживання на міській території [27, с. 193–195]. Найкращою у санітарному відношенні була ситуація у центрі Чернігова, де мешкало заможне населення, найгіршою на околицях міста, де проживала міська біднота. Велику проблему для населення складало відсутність міських водогону та каналізації. Наприкінці XIX ст. водогін був проведений лише до будинків у центральній частині міста, до інших садиб підвозила воду водовозна команда, яка постачала її із забрудненої р. Стрижень. Через відсутність повноцінної каналізації власники садиб та підприємці часто скидали нечистоти у яри понад Стрижнем, які навесні змивалися дощами у річку. Більшість садиб на Лісковиці, Кавказі, Кордовці, Берізках, Землянках взагалі не мали відхожих місць та вигрібних ям. Лише у 90-х рр. XIX ст. були відведені спеціальні місця для нечистот за міським кладовищем та богоугодними закладами [28, с. 5–7]. Поліпшення міського благоустрою сприяло зниженню епідемій та смертності населення.

Чинник добробуту (прибуток родини, житлові умови) справляв помітний вплив на захворюваність і смертність. Вони знаходяться у зворотній залежності від цього чинника – чим вищим є рівень добробуту, тим нижчим є рівень захворюваності та смертності. Якщо ранжувати стани за рівнем смертності, то у Чернігові у 1890-х рр. найвища смертність спостерігалася серед селян, нижчим цей показник був серед міщан, чиновників, козаків, духовенства, військових, дворян, канцеляристів, а найнижчим – серед купців.

Дворяни жили за рахунок прибутку від власних садиб, що знаходилися у повітах, купці – з торгівлі, чиновники – з жалування, міщани – з різних промислів, селяни та козаки – із заробітків. Основну частину міського населення становили селяни, що приходили до міста у пошуках кращої долі та заробітку. Вони виконували важку, пов'язану з ризиком роботу, жили у незадовільних умовах, погано харчувалися та не слідкували за своїм здоров'ям. Міщани та ремісники не були підприємцями у повному розумінні цього слова. Як і для селян, метою їхнього господарства було не отримання прибутку, а лише виживання, а загальною життєвою метою – не багатство і влада, а спасіння душі [29, арк. 1]. Низький рівень життя спричиняв високу смертність серед міщан та ремісників. Небезпечна служба та проживання без сім'ї військових, особливо нижніх чинів та солдатів, не сприяли довгій тривалості життя. Духовенство мало більш низьку смертність через те, що виживало за рахунок отримання від городян різного виду винагород за виконання церковних треб. Комфортно проживати у місті могли дозволити собі лише дворяни, а також купці, які мали власний бізнес. Незважаючи на це, більше всього фізичних та психічних вад мали дворяни та духовенство [30, с. 195]. Про рівень добробуту найкраще свідчить тривалість життя людей. Середня тривалість життя мешканців у Чернігівській губернії становила 33 роки [31, с. 28–54].

Отже, багатоаспектний аналіз смертності населення Чернігова, одного з губернських центрів Лівобережної України, продемонстрував динаміку достатньо традиційного для губерній європейської частини Російської імперії типу смертності. Для Чернігова була характерна дуже висока смертність у дитячому віці, особливо серед дітей першого року життя, та низька смертність у віці глибокої старості понад 80 років. Висока смертність немовлят відігравала роль стихійного регулятора відтворення населення.

Найпоширенішими причинами смерті городян були екзогенні чинники, головним чином, чахотка, запалення легенів, застуда та «натуральна хвороба», серед дітей – «дитяча хвороба» та інфекційні захворювання. Найнебезпечнішими були холера, скарлатина, віспа, тифи, дифтерія та чахотка. Визначальним ендогенним чинником

смертності була старість. Загальний рівень смертності у Чернігові протягом досліджуваного періоду знизився більш ніж у 2 рази. За рівнем загальної смертності Чернігів наближався до інших губернських міст Російської імперії та великих європейських міст.

Чернігів упродовж XIX – на початку XX ст., попри його адміністративний статус, залишався провінційним містом з низьким рівнем життя та санітарно-гігієнічною культурою. Характерними негативними факторами, що впливали на смертність у Чернігові, були низька культура побуту та погані житлові умови більшості населення, тяжка повсякденна праця та низький рівень життя, незадовільний санітарний стан міста, труднощі з водопостачанням та доступність каналізації, недовіра до медицини та платна медична допомога. Загальне зниження смертності у губернському місті спостерігалося на початку XX ст., що було обумовлено прогресом у медицині, зростанням культурного рівня та покращенням санітарного і медичного обслуговування.

1. Вишневский А. Г. Демографическая революция / А. Г. Вишневский. – М. : Статистика, 1976. – 214 с.

2. Белькова А. Е. Название болезней и их симптомов в метрических книгах первой половины XX века Тюменского духовного правления (часть третья, об умерших) / А. Е. Белькова // Вестник Сургутского государственного педагогического университета. – 2010. – № 2. – С. 72–79.

3. Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: джерелознавчий нарис / С. Гузенков. – К., 2011. – 124 с.

4. Мітеров О. Демографічна характеристика сільського населення Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / О. Мітеров // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 115–127.

5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба / М. Домонтович. – СПб : Типография Ф. Персона, 1865. – 687 с.

6. Хабарова О. В. Анализ основных аспектов смертности населения г. Севастополя в XIX в. при помощи базы данных (по материалам метрических книг) // О. В. Хабарова // Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической информатике. – М., 2008. – С. 115–133.

7. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Харків : ХДМУ, 2007. – 346 с.

8. Сердюк І. Дитина й дитинство у Гетьманщині XVIII ст. / І. Сердюк // Повсякдення ранньомодерної України; [Історичні студії в 2-х томах]. – К. : Інститут історії України, 2012. – Т. 1. – 328 с.

9. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913): статистические очерки под. ред. ак. С.Г. Струмилина / А. Г. Рашин. – М. : Государственное статистическое издательство, 1959. – 352 с.

10. Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. Населення України. Міський житловий фонд / С. В. Мінаєв. – Харків : Харківдрук, 1928. – 91 с.

11. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л., 1990. – 272 с.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 287, 275 арк.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 972, 648 арк.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 977, 495 арк.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1004, 544 арк.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1618, 458 арк.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 972, 648 арк.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 988, 616 арк.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 992, 627 арк.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 313, 525 арк.

21. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – 474 с.

22. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба / М. Домонтович. – СПб : Типография Ф. Персона, 1865. – 687 с.

23. Таблицы смертности и рождаемости киевского населения за 1880 год, составленные санитарным врачем 3-го участка Т. Е. Маковецким. – К., 1881. – 60 с.

24. Обзор Черниговской губернии за 1882 г. Чернигов : Типография губернского правления, 1883. – 40 с. + 8 стат. вед.

25. Обзор Черниговской губернии за 1887 г. – Чернигов : Типография губернского правления, 1888. – 35 с. + 16 стат. вед.

26. Обзор Черниговской губернии за 1888 г. – Чернигов : Типография губернского правления, 1889. – 21 с. + 8 стат. вед.

27. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. – 3-е изд. / Б. Н. Миронов. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2003. – 583 с.

28. Острянко А. Чернігів у XIX – на початку XX ст. : формування міського середовища / А. Острянко, Л. Аскерова // Краєзнавство : науковий журнал. – 2012. – № 3 (80). – С. 5–18.

29. Держархів Чернігівської обл., ф. 154, оп. 1, спр. 1, 8 арк.

30. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. – 3-е изд. / Б. Н. Миронов. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2003. – 583 с.

31. Хок С. Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России 1861 – 1914 годы / С. Л. Хок // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 28–54.

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ И ФАКТОРЫ СМЕРТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНИГОВА (ПО МАТЕРИАЛАМ МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ XIX – НАЧАЛА XX вв.)

В статье исследуются основные причины и факторы смертности населения города Чернигова на протяжении XIX–XX вв. Анализируется терминология наиболее распространенных смертельных болезней и фактов утраты жизненных сил. Определяются основные показатели смертности и их влияние на демографическую ситуацию в городе.

Ключевые слова: смертность, смерть, болезнь, метрические книги, население, город, Чернигов.

THE MAIN SOURCES AND FACTORS OF MORTALITY OF CHERNIHIV (ON MATERIALS OF METRIC BOOKS IN XIX – EARLY XX CENT.)

In the article the main sources and factors of death rate in Chernihiv during the XIX–early XX cent. are explored. The terminology of the most common and deadly diseases of the facts of loss of vitality are analyzed. The main indicators of mortality and their affection on demographic situation in the city are defined.

Keywords : mortality, death, illness, metric books, population, city, Chernihiv.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477)

Петро Пиріг, Юрій Конопля

●

ЦЕРКВА В СЕЛІ ВИПОВЗОВІ НА КОЗЕЛЕЧЧИНІ*

У статті висвітлюються маловідомі епізоди церковного життя Чернігівщини, пов'язані з долею дерев'яних храмів краю. У центрі дослідження – Воздвиженська церква села Виповзова на Козелеччині. Відтворюється її коротка історія, подаються цікаві відомості про ремонти споруди тощо.

Використано як опубліковані, так і архівні матеріали. Останні вводяться до наукового обігу вперше.

Ключові слова: XVIII століття, XIX століття, XX століття, Чернігівщина, Козелеччина, Виповзів, церкви, Воздвиженська церква, священики, священик Муха.

Українська церква по своїй суті є православною. Вона існує на теренах України з давніх часів і має національний характер. Саме ця риса відрізняє її від католицької церкви, яка в своїй засаді є інтернаціональною. За тривалий період існування українська православна церква створила певну традицію, виробила властиве їй розуміння канонів, власну відправу богослужіння, свої свята тощо [1 – 4].

Видатний український учений, письменник, державний і церковний діяч Іван Іванович Огієнко (1882–1972) ототожнював Україну з церквою.

«Українська православна церква – жива душа українського народу, це правдиве серце його! Українська православна церква і Україна – це одне спільне ціле!

Українське православіє – це віра князя Володимира Великого, це віра князя Ярослава Мудрого, це віра і всіх інших українських князів!

Українське православіє – це віра великих і славних наших гетьманів: Петра Сагайдачного, Петра Дорошенка, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи і всіх інших наших гетьманів!» – писав він [2].

І. Огієнко розглядав церкву в наступних значеннях слова: як молитовний будинок (Дом Божий); як людей, які утворюють церковну громаду; і, нарешті, як науку Ісуса Христа спільно з людьми, які в нього вірують і слухаються цієї науки [4].

Церковні споруди у залежності від використаного для їхнього зведення матеріалу поділяються на дерев'яні і муровані.

Будівництво дерев'яних храмів має давню історію. Першою такою спорудою на теренах України була церква св. Іллі, зведена в X ст. на київському Подолі. У XI ст. збудовано дві Борисоглібські церкви у Вишгороді. На Лівобережжі чимало дерев'яних храмів зведено в XVII ст. Серед них церква Юрія в Іваниці (раніше село Прилуцького повіту Полтавської губернії, а нині – Прилуцького району Чернігівської обл.) (1654 р.), Вознесенська церква в Сосниці (1659 р.), Воскресенський храм у Любечі (1694 р.). Слід зазначити, що Чернігівський край був досить багатий на храми. З великою силою церковне будівництво розгорнулося тут у XVIII, а також у XIX століттях [6 –8]. За даними Чернігівської єпархії, у 1857 р. вона мала «кафедральный

* Статтю підготовлено за благодійної підтримки Юридичної компанії «ЮРКОН» (Чернігів).

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.
© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

собор, 15 городских соборов, 968 приходских церквей, 4 при казенных заведениях, 6 домовых, 36 кладбищных, 49 приписных и 19 единоверческих, – всех (за исключением монастырских) 1063 церкви; а в 1770 г. было 567 церквей».

На 1911 р. картина виглядала наступним чином: «Число приходских церквей в епархии 1057, домовых церквей – 20, единоверческих – 18, приписных и кладбищенских – 186, всего 1281 церковь» [5].

Невідомо, коли та ким була зведена дерев'яна Воздвиженська церква в с. Виповзові. Таку інформацію подає «Алфавитный список церквей Черниговской епархии», складений Є. Корноуховим на початку XX ст [9].

Виповзів розташований у південно-західній частині сучасного Козелецького району на кордоні з Київською областю за 32 км від райцентру і перебуває нині в складі Карпилівської сільської ради [10].

За стародавніх часів він розпочинав ланцюг поселень поблизу літописного городища і був посадом града Лутави.

Коли з'явився останній, достеменно невідомо. У літературі висловлюється думка про будівництво Лутави князем Володимиром Святославичем, який у 989 р. почав зводити «міста на Десні, на Острі і на Трубежі, і на Сулі, і на Стугні» [11].

Уперше згадує це давньоруське місто Іпатіївський літопис під 1155 р. А на основі згадки про нього цим же літописом під 1175 р. можна стверджувати, що населений пункт знаходився поблизу Моровська (колись Муромськ, Моровійськ; уперше згадується під 1139 р.). Дослідники локалізують розташування літописної Лутави на місці сучасного однойменного села [12].

Назва міста походить від р. Лутавець (притока р. Остра), на якій воно розташоване. Недалеко від теперішнього села Лутави знаходиться Карпилівка, до складу сільської ради якої воно входить.

Дослідники В. Гудзій і В. Становий схильні до думки про те, що сучасна Лутава була одним із поселень виповзівського подолу-низу [13].

Як правило, Виповзів фігурує в писемних джерелах, починаючи з XIV ст. Першу письмову згадку про нього знаходимо в грамоті Великого князя Литовського Вітовта від 1392 р., у якій розповідається про надання земель князю Юрію Половцю-Рожиновському. Однак інтенсивне життя протікало там і за домонгольської доби.

Виповзівський археологічний комплекс зберігає в собі матеріали кам'яної доби, епохи бронзи й раннього залізного віку, а особливо давньоруського періоду. Ще з XIX ст. він приваблює дослідників. В. Беренштам у 1889 р. виявив тут поховання, здійснене за християнським обрядом: кістяк чоловіка небіжчика лежав у дерев'яній труні, руки його були складені на животі, а голова орієнтована на південний захід [14].

Набагато цікавішими виявилися результати археологічних розкопок, проведених на території колишнього городища експедицією Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка за участі Інституту археології НАН України під керівництвом О. Моці та В. Скорохода протягом 2009-2015 рр. Особливо продуктивним став 2013 р., коли відкрили сім поховань, шість із яких були здійснені за християнським обрядом. Хронологія їх не встановлена. Але сам факт наявності поховань дає змогу говорити про функціонування тут протягом тривалого періоду цвинтаря. А це в свою чергу може бути прямим доказом існування на Виповзівському городищі християнського храму [15].

До речі, про існування на пагорбі зазначеного городища дерев'яної козацької церкви свідчить і місцева легенда. Тож цілком вірогідною, виправданою на сьогодні, є локалізація виповзівської Хрестовоздвиженської церкви на майданчику давньоруського городища на північно-східній околиці сучасного села.

Про існування у Виповзові церкви Воздвиження Чесного Хреста Господнього за часів Гетьманщини свідчать і писемні джерела. Про неї згадує, зокрема, Румянцевський опис 1766 р. За цей рік був і найдавніший документ цієї церкви [16]. На службі в ній у цей час перебували священики Покалов, Іван Деркач та Іван Русанович [17].

У різний час, за неповними даними, священиками церкви були Марко Давидовський (1804 р.), Василь Зосимович (1812 р.), Ксенофонт Сакович (1885 р.), Іосиф Кожич (1887 р.), Олександр Лісовський (1888 р.), Федір Єзерський (1893-1896 рр.),

Стефан Ярошевський (1897-1900 рр.), Іван Свічка (1900-1902 рр.), Іван Ремболович (1902-1903 рр.), Михайло Хорошилов (1903 р.); псаломщиками були Іван Давидович (1876 р.), Василь Фесиков (1876 р.), Павло Нагорний (1896 р.).

Дерев'яні церкви – споруди недовговічні. З плином часу руйнувалися їхні підвалини, дахи верхів, кожухування стін тощо. Часто серйозних пошкоджень завдавали їм такі природні явища, як бурі, грози й тому подібне. В інших випадках навіть і не дбали про те, щоб церкви були довговічними. Наведемо один із прикладів цього. У селі Пакулі на Чернігівщині, що належало Києво-Печерській лаврі, в середині XVIII ст. збиралися побудувати дерев'яну теплу церкву. І ось що повідомив із Пакуля київський ревізор: «По плану от вас при ордере присланном к управителю пакульскому иеромонаху Давиду о строении вновь теплой церкви, он, иеромонах Давид, по мере той будет строить и уже дубину позволікал, а под стени для крепости ни лежнів, ни стоянов подкладывать не намерен. А на мой совет сказал, что нас, де старых людей, переживет, а молодые настанут, другую сделают» [18].

Виходячи з цього, церкви постійно потребували поточних ремонтів, грунтовних репарацій. Відомі випадки, що останні заходили настільки далеко, що повністю змінювали зовнішній вигляд будівлі. По суті справи з'являлися зовсім нові церкви. Наприклад, у с. Пісках Роменського повіту на Полтавщині «церковь деревянная под видом починки вновь построена в 1821 г. иждивением помещика жительствующего в С. Лозовой генерал-майора В. Г. Кисилевского об одной главе, на коей куполы и вся церковь покрыты шалювкою и из внутрь выбелена известью» [19].

Найчастіше ремонтували верхи й дахи церков. Так, наприклад, 1747 р. в Успенській церкві Моровська (теперішній Козелецький район на Чернігівщині) планувалося «стару гонту обібрать і новою побить» [20].

Іще з XVII ст. ввійшло в «моду» «кожухування» – обшивка зрубів. Воно проводилось як із естетичних міркувань (створення нових художніх ефектів), так і для подовження віку будови.

В одних випадках церкви кожуховали відразу після зведення, що було, наприклад, із Вознесенською церквою в с. Березному (Менський район). Майстру, який будував цю церкву, ставили за обов'язок «около шаліовницями оббить» і «от начала делания оной в еден год построить совсем», тобто окожуховати. Інші ж церкви в зв'язку з певними причинами, як правило, з відсутністю коштів, шалювали через багато років, а то й десятиліть, як це було, наприклад, із Соколівською церквою в Кобеляцькому повіті на Полтавщині. Збудували її в 1772 р., а окожуховали тільки в 1800 р. [21].

Ремонтні роботи часто здійснювалися без дозволу консисторії, адже це було можливо за умов переписки з нею, подолання певних бюрократичних перешкод, що вимагало часу й коштів, яких і так не вистачало. Особливо це стосувалося глухих, віддалених від урядових центрів сіл.

Доречно зазначити, що джерел, пов'язаних із ремонтами й репараціями українських дерев'яних церков, існує не так уже й забагато. Адже далеко не всі вони знаходили фіксацію в письмових документах. Виявлені нами документи в Державному архіві Чернігівської області проливають світло на ремонт, що проводився у виповзівській Хрестовоздвиженській церкві в 20-х рр. XIX ст. за священика Симеона Щегловитова.

Погожого березневого дня 1826 р. священик Сорокошицької церкви Лев Лузанов, проїжджаючи через Виповзів, почув скрежет і стукіт сокир, що лунали селом. Доносилися вони з боку місцевої церкви. Як з'ясувалося, там проводилися ремонтні роботи, організовані церковним старостою Мойсеєм Мухою. Ранком наступного дня Лузанов повідомив про це Козелецьке духовне правління, звинувативши старосту в тому, що ремонт він «сам по себе вздумал», тобто без дозволу церковного начальства. Крім того, «по неоднократному моему требованию для спроса у его чиего-либо на сіе позволения не явился ко мне», – зазначав у своєму рапорті Лев Лузанов [22].

Справа дійшла до самого імператора, який зобов'язував Духовне правління розібратись зі скаргою [23]. 12 квітня священик С. Щегловитов мав з'явитися туди для пояснень. Як свідчили документи, «таковой явки ни священник Щегловитов и ни староста Муха ... не учинили» [24]. Тоді правління перенесло її на 18 травня.

Коли ж староста Мойсей Муха й казенний селянин Пантелеймон Петриченко завітали до Козелецького духовного правління, з'ясувалося наступне.

Дозвіл на ремонт Хрестовоздвиженської церкви у Виповзові начальство Чернігівської єпархії надало ще раніше, коли настоятелем церкви був Василь Зосимович [25] (у зазначений час він служив настоятелем Хрестовоздвиженської церкви в м. Острі) [26]. Останній стверджував пізніше (10 січня 1827 р.), що він «действительно имел позволение от епархиального архипастыря, для починки оной (Виповзівської. – **Авт.**) церкви, как новым деревяным фундаментом, так равно и пристройкою пределов» [27]. Згодом відремонтували куполи й стіни. Але через брак коштів «осталась церковь необшиліованною» [28].

Кошти на продовження ремонту церкви громада села придбала таким чином. У пана графа Безбородька вона відсудила на свою користь Дивне озеро і «сие общество, отдавая то озеро в откуп собрав деньги, приступили к окончанию по предъясненому позволению епархиального начальства неоконченный было обшилеванием стен починок не употребляя на оную немало церковной суммы» [29].

Крім того, М. Муха заявив, що «благочинным Лузановым для спроса, имеется ли позволение, на то требован не был, а что праведно показаны, в том и подписались» у присутності протоієрея Онисима Гуляницького [30].

Про остаточне вирішення справи засвідчує поданий нижче документ:

1827 года генваря 19

Козелецкое Духовное правление, слушав дело начавшееся прошлого 1826 года апреля 6 дня, по рапорту благочинного Сорокошичского священника Льва Лузанова о произведении якобы без позволения епархиального начальства старостою выповзовской Крестовоздвиженской церкви казенным крестьянином Моисеем Мухою починки оной церкви определили:

*Как из донесения в сем деле бывшого настоятелем ниж прописанного выповзовскою церквою Остерской Крестовоздвиженской церкви священно-настоятеля Василия Зосимовича (нерозбірливо. – **Авт.**) явствует: что таково позволения о починке той церкви от епархиального архипастыря получено, для того по таковым обстоятельствам помяненого церковного старосту Муху оставя по сему делу (нерозбірливо. – **Авт.**) предать оное дело в архив вечному забвению* [31].

Цікаво зазначити, що на Чернігівщині існувало чимало священиків Мух. У самому губернському центрі мешкав Іван Муха. У Державному архіві Чернігівської області зберігся план дворища, на якому стояв його будинок [32], а також «чертежи существующего деревянного дома, к которому предполагается сделать пристройку и на устройство холодных служб наследниками священника Ивана Мухи в Чернигове» [33].

Маємо також плани й фасади прибудов, які здійснювали спадкоємці священика. Чернігівська губернська Будівельна й Дорожна Комісія на своєму засіданні 22 лютого 1863 р. «наводит оныя составленными во всем согласно правилам гражданской архитектуры и удовлетворяющими цели своего предназначения, а потому определили: фасады эти утвердить» [34].

Василь Муха займався розбудовою Архангело-Михайлівської церкви в селі Наумівка Сосницького повіту (нині Корюківського району) (Див.: Додаток).

Ремонти Хрестовоздвиженської церкви у Виповзові проводились і пізніше. У 1863 р. було відремонтовано її дзвіницю. Протягом багатьох десятиліть церква вірно служила Богові й прихожанам.

У середині XIX ст. в ній зберігалося Євангеліє, яке придбав спеціально для неї Онуфрій Коломиєць 1711 р. [35].

Згідно з «Расписанием городских и сельских приходов, церквей и причтов Черниговской епархии» за 1876 р., церква діяла у складі об'єднаного «Карпилово-Выползовского» приходу, в якому налічувалося 1648 душ чоловічої статі (у тому числі: Карпилівка – 577, Виповзів – 326, Короп'є – 477 і Лутава – 268 душ). Священикові у Виповзівській церкві місце не відводилося, там були лише два псаломщики (Іоан Давидович і Василь Фесиков), у той час як у Карпилівці службу здійснювали священик і його помічник (священик) (відповідно Федір Норчевський і Петро Ставицький).

З матеріалів, поданих членом Національної спілки краєзнавців України О. Лящевим, дізнаємося, що в 1880 р. при Виповзівській церкві було створено приходське попечительство. До нього терміном на шість років були обрані: головою – селянин Василь Іосифович Дядечко, членами – селяни Пуд Семенович Козел і Андрій Васильович Набережний. У 1887 р. на три роки обрали: головою – священика Іосифа Кожича, а членами – селян Потапа Петровича Хоменка й Прохора Микитовича Муху. А в 1891 р. на такий же термін обиралися: головою – селянин Іван Пешко, членами – селяни Ісидор Хоменко і Павло Набережний.

З 1888 р. при церкві почала функціонувати церковно-приходська школа, в якій у 1899 р. навчалося 39 учнів.

1902 р. у Виповзові було закладено новий храм. Однак у 1930-х рр. з нього зробили клуб. Під час Великої Вітчизняної війни церква запрацювала знов. Було відновлено богослужіння. Проте в 1958-1960 рр. церкву зруйнували [36].

На сьогодні Хрестовоздвиженська церква в с. Виповзові залишається практично невідомою не лише широкому загалові, а й фахівцям. На превеликий жаль, вона не фігурує навіть у поважних, фундаментальних виданнях.

1. Огієнко І. І. Українська церква. – К.: Вид-во «Україна», 1993. – С. 69.

2. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Любімо свою Українську церкву. – К., 2015. – С. 51-52.

3. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Ідеологія Української церкви. – К., 2013. – С. 232-235.

4. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Служити народові – то служити Богові. – К., 2013. – С. 82.

5. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Любімо свою Українську церкву. – С. 392.

6. Филарет (Гумилевский Д.Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии: В 7 кн. – Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. – Кн.1. – С. 116.

Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории. – К.: Фото-лито-типография «С. В. Кульженко», 1911. – С. 179.

7. Плохинский М. Архивы Черниговской губернии. – М., 1899. – С. 63-68.

8. Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. – С. 56-57.

9. Там само. – С. 55.

10. Корноухов Е. Алфавитный список церквей Черниговской епархии//Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1906-1908. – Выпуск 7. – Приложения. – С. 34. (Далі: Алфавитный список церквей...)

11. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. – С. 294.

12. Див.: Будлянський М., Сапон В. Мандрівка по вертикалі. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1994. – С. 10.

13. Див.: Груздев В.Б. История Черниговщины (с древнейших времен до середины XIII века). – Казань, 2004. – С. 275-276.

14. Гузій В., Становий В. Мандруюче село Виповзів//Опис землі Козелецької. – К., 2011. – С. 235.

15. Коваленко В. П. Археологічні дослідження В.Л. Беренштама 1889 р. на території Остерського повіту Чернігівської губернії (за рукописними матеріалами архіву ІАК) // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г. – Гомель, 2013. – С. 163-164.

16. Див.: Скороход В., Гейда О., Терещенко О. Цвинтар козацької доби на Виповзівському городищі //Закоханий в історію: Матеріали Третіх Самоквасівських читань, присвячених 90-річчю Г.О. Кузнецова (м. Чернігів, 23 вересня 2015 р.). – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – С. 116-117.

17. Скороход В., Гейда О., Терещенко О. Вказ. праця. – С. 117-119.

18. Корноухов Е. Алфавитный список церквей... – С. 34.

19. Гузій В., Становий В. Вказ. праця. – С. 236-237.
20. Див.: Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 47.
21. Див.: Там само. – С. 49.
22. Див.: Там само. – С. 47.
23. Див.: Там само. – С. 52.
24. Державний архів Чернігівської області. – Ф.679. – Оп.4. – Спр.1204. – Арк.1.
25. Там само. – Арк.2(зв.).
26. Там само. – Арк.3(зв.).
27. Там само. – Арк.4(зв.).
28. Там само. – Арк.7(зв.).
29. Там само. – Арк.6.
30. Там само. – Арк.4(зв.).
31. Там само.
32. Там само.
33. Там само. – Арк.8-8(зв.).
34. Там само. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.334. – Арк.1(зв.).
35. Там само. – Арк.2.
36. Там само. – Арк.2(зв.).
37. Черниговские епархиальные известия. – 1863. – 1 августа. – Часть неофициальная.
38. Див.: Гузій В., Становий В. Вказ. праця. – С. 237, 239.

В статье освещаются малоизвестные эпизоды церковной жизни Черниговщины, связанные с судьбой деревянных храмов края. В центре исследования – Воздвиженская церковь села Выползова земли Козелецкой. Воссоздается ее краткая история, подаются интересные сведения о ремонте строения и т.д.

Использовано как опубликованные, так и архивные материалы. Последние вводятся в научный оборот впервые.

Ключевые слова: XVIII век, XIX век, XX век, Черниговщина, земля Козелецкая, Выползов, церкви, Воздвиженская церковь, священники, священник Муха.

The article is devoted to the history of wooden churches in Chernihiv region. It contains little-known facts about Vozdvyzhens'ka church in village Vypovziv, Kozelets area.

Published and archive materials are used.

Keywords: XVIII century, XIX century, XX century, Chernihiv region, Kozelets area, Vypovziv, churches, Vozdvyzhens'ka church, priests, priest Mukha.

Додаток

Документ №1

По прошению священника Мухи с представлением фасада на перестройку деревянной существующей церкви и пристройку к ней приделов и колокольни в С. Наумовка Сосницкого уезда №408 23 февраля 1861

В Черниговскую Губернскую Строительную Комиссию Сосницкого уезда села Наумовки Архангело-Михайловской церкви священника Василия Мухи

Объявление

Представляя при сем в двух экземплярах фасад с планами местности существующей церкви в селе Наумовки Сосницкого уезда, к которой предполагается сделать пристройки приделов и колокольни и также перестроить и самую церковь, как показано на фасаде красными чернилами, при сем имею честь присовокупить, что на колокольне колоколов будет весом 40 пуд. За перестройкою будет приглашен наблюдать архитекторский помощник Поливанов.

Объявление сие до ведома подать губернскому секретарю Бурковскому, которому прошу и возвратить фасад для доставления по принадлежности.

К сему объявлению Сосницкого уезда села Наумовки священник Василий Муха подписался

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 31. – Спр. 29. – Арк.1-1(зв.)

Документ №2

Черниговская Губернская строительная и дорожная комиссия
Стол Искусственный
24 февраля 1861 года
О утверждении фасада на перестройку действующей деревянной церкви на каменном фундаменте и пристройку к ней приделов и колокольни на таковом же фундаменте Сосницкого уезда села Наумовки

Сосницкого уезда села Наумовки священник Василий Муха при объявлении, поданным 23 сего февраля, представляя фасад с планом местности в двух экземплярах на предполагаемую перестройку существующей деревянной церкви на каменном фундаменте и пристройку к ней приделов и колокольни на каменных же фундаментах, в означенном селе просит фасады по утверждении возвратить под расписку губернского секретаря Дмитрия Бурковского, для представления по принадлежности. При сем присовокупив то, что на колокольнях будет колоколов весом 40 пуд, и что для наблюдения за постройкою будет приглашен архитекторский помощник Поливанов.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 31. – Спр. 29. – Арк. 4-4(зв.)

Документ №3

Резолюция Общего Присутствия

По разсмотрению сего доклада и фасада с планом на предполагаемую перестройку существующей в селе Наумовке, Сосницкого уезда, деревянной церкви и пристройку к ней приделов и колокольни, а также плана местности, Общее Присутствие, основываясь на удостоверении Губернского архитектора, что фасад предполагаемых пристроек соответствует характеру церкви, и что как фасад, так и планы составлены правильно и будут удовлетворять цели предназначения, определило: исполнить согласно мнению Искуственного Стола 24 февраля 1861 года.

Підписи (нерозбірливо)

Державний архів Чернігівської області. – Ф.179. – Оп. 31. – Спр. 29. – Арк. 4-4(зв.)

Документ №4

Мнение Искуственного Стола

На разсмотрении, представленном священником Мухою фасада на предполагаемую перестройку существующей в селе Наумовке Сосницкого уезда деревянной церкви и пристройку к ней приделов и колокольни Искуственный Стол нашел фасад составленным согласно правилам гражданской архитектуры, а потому полагает: сделав всем на фасад засвидетельствование с дополнением, чтобы для наблюдения за работами на основании 240 ст. 12 т. Уст. Строит. (изд. 1857 г.) было приглашено лицо, имеющее законный аттестат о своих познаниях в строительном искусстве, и чтобы фундамент под приделами и колокольнею были заложены на материке, ведать о тот фасад с планом местности согласно прошения священника Мухи под расписку Бурковского.

Начальник Стола (підпис)

Державний архів Чернігівської області. – Ф.179. – Оп. 31. – Спр. 29. – Арк. 4(зв.)-5.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

●

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (друга половина XVII – XVIII ст.) (частина 3)

У публікації представлені віднайдені в архівах документи І. Скоропадського, Д. Апостола та старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

Тут ми продовжуємо уводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах Києва і необхідність публікації документів з історії цього регіону вже говорилось у попередніх частинах даної статті).

Тут наводяться тексти 28 документів, які походять переважно з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) (далі – ІР НБУ). Виняток складають три універсали (два – Івана Скоропадського і один – Данила Апостола). Років 20 тому до нас звернулися чернігівці з проханням прочитати і підготувати до друку деякі документи з архівних фотокопій для збірника з історії Чернігівщини. На жаль, збірник і досі не вийшов. Отож подаємо їх нижче. Щоправда, на фотокопіях не було зазначено, де зберігаються ці документи (чи в Чернігівському обласному держархіві, чи в якомусь іншому) і тому подаємо їх без відповідної археографічної легенди. Так само без повної легенди подається документ № 26 (грамота єпископа Іларіона), який зберігається в архіві ІМФЕ (Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАНУ) у фонді В. Білозерського, скопійований нами у 2012 р.

Насамперед відзначимо гетьманські й старшинські документи, які доповнюють публікацію «Українського Дипломатарію XVI – XVIII ст.» – зібрання документів еліти козацької України. З гетьманських документів це згадувані два універсали Івана Скоропадського, один – Данила Апостола і один – Павла Полуботка (№№ 10, 15, 16, 17). Першим з них 1712 р. (№ 10) обороняється від незаконних поборів трубачами, сторожами, пушкарями й армашами Ніжинського полку селян с. Ковчин (село сучасного Куликівського р-ну Чернігівщини), маєтність Софійського монастиря у Києві. До речі, в «Історії міст та сіл...» (1) про минуле цього населеного пункту нічого не говориться, ні слова не сказано про період в історії села з 1667 по 1917 рр. У наступному універсалі цього гетьмана 1719 р. йдеться про ствердження прав на млин в цьому ж селі, який «Григорий Романовский, сотник полковый новоміский ніжинский» купив у «Стефана Мурашки, козака вересовского» (№ 15). Романовський відомий як сотник ІІІ Ніжинської полкової сотні у 1707 – 1736 рр., а тут у 1719 р. він значиться як наказний сотник новоміської Ніжинської сотні. Цікава й постать Стефана Мурашки. Не виключено, що цей козак був нащадком чи родичем наказного полковника Війська Запорозького Дениса Мурашки, який у 1657 р. діяв на території південної Білорусі. Універсал Павла Полуботка (№ 16) 1723 р. не увійшов

© о.Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ);
© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м.Київ).

у нещодавно видане зібрання документів цього гетьмана (2). Тут ідеться про захист прав Петропавлівського монастиря в Глухові на Мутинський перевіз особливо від московських військових, насамперед прапорщика глухівського гарнізону Григорія Аненкова, який перевозив «свої борошна, горілки, бруся дубовое и протчее чрез перевоз Мутинский» і нічого не сплачував. До речі, це не перший універсал Скоропадського та його попередників щодо Мутинського перевозу. Великий за обсягом універсал Данила Апостола 1731 р. (№ 17) стосується оборони селян маєтності Київської митрополії села Комарівки, яке внаслідок свого розташування на шляху потерпало від постійних і незаконних вимагань подорожніми коней (їх усього у селян було 10) та провіанту. Слід зазначити, що топонім Комарівка є досить поширеним, і тільки на території Чернігівської області фіксується аж три села з такою назвою (в Ріпкинському, Ічнянському та Менському районах). Ураховуючи те, що менська Комарівка знаходилася на жвавому шляху з Києва до Глухова і далі до московських кордонів (зараз ця траса прокладена південніше старого шляху), то вірогідно мова йде саме про це село. Осільки внаслідок непосильних поборів селяни розорялися і навіть стали тікати в інші села, Апостол наказував нікому з подорожуючих без подорожної грамоти (чи універсалу) ніяких коней, возів та харчів не давати, хіба що за гроші. Важливими є листи царів Івана V та Петра I 1693 р. до гетьмана Івана Мазепи та до кошового отамана (№ 3), в котрих ідеться про повстання канцеляриста Петрика, про небезпеку нападу на Січ, соціальну політику Мазепи, котрий зменшив податки для «посполитих», тобто селян.

До цієї групи прилягають три старшинських документи. Насамперед це подання 1688 р. Захара Шийкевича та Івана Білозерецького, комісарів для розгляду конфлікту за землі між новгород-сіверськими ченцями (вірогідно Спасо-Преображенського монастиря) та міщанами Новгород-Сіверського гетьману Івану Мазепі (№ 2). Вкажемо тут на деякі важливі факти, що наводяться у цьому документі. Перше: при розгляді цього питання архімандрит новгород-сіверського монастиря показав комісарам копію жалуваної грамоти царя Івана IV від 2.09.1566 р. на млин монастирю; друге: пояснення походження назви міського Кролевецького млина: її дав батько новгород-сіверського міщанина Опанаса Сидовена – Михайло, який вертався з новгород-сіверськими гайдуками з-під Смоленська (очевидно після Смоленської війни 1632 – 1634 рр.); третє – тут згадується невідомий універсал гетьмана Івана Самойловича, який помилково датований 1670 р. Наступні два документи №№ 13 – 14 споріднені між собою. Це скарга старшини Гадяцького полку гетьману Скоропадському на гадяцького полковника Михайла Милорадовича (1719 р.), який із своїми поплічниками чинив всілякі тяжкі кривди всьому населенню полку, яке навіть ще не відійшло після подій «шведської руїни». Серед підписантів значиться і зіньківський сотник Василь Розянський. У довіднику Ю. Гаєцького він показаний як зіньківський сотник лише у 1723 – 1725 рр., а в довіднику В.Кривошеї – у 1723 – 1729 й названий він Рожанським (**3**). У Кривошеї ж М. Борухович показаний як обозний Гадяцького полку у 1695 і 1720 рр., між тим як його другу каденцію можна трохи продовжити: 1719 – 1720 рр. Є підстави й уточнити каденцію полкового судді М. Штишевського, яку досі обмежували 1724 – 1738 рр., скоротивши каденцію Григорія Грабянки, яка досі визначалася 1717 – 1723 рр. Василя Павловича як куземського сотника не згадано в довідниках. Інша скарга – це лише скорочений варіант попередньої. Дуже цікавим є документ № 5 – розпорядження 1706 р. Василя Струтинського, гетьманського старости (Мазепи) в Любечі, щодо майстрів, які не входять до кравецького, ковальського та ткацького цехів.

Чотири грамоти були створені високопоставленими церковними ієрархами. Три з них написані від імені київських митрополитів. У першій з них (№ 12) Йоасаф Кроковський за проханням жителів містечка Горошин (нині смт Горошине Полтавської обл.) призначав у Преображенський храм на місце померлого настоятеля о. Петра Івановича. Коли ж досягне повноліття син покійного (й буде висвячений), то о. Петро мав прийняти його на половину парафії. Цікаво, що грамота стверджена новим митрополитом (архієпископом) Варлаамом Ванатовичем. Адже Кроковський

потерпав у кінці життя від гонінь і в серпні 1718 р. помер на шляху в Твер, не виключено й не своєю смертю. Дві наступні грамоти 1750 р. (№№ 21 – 22) були створені київським митрополитом Тимофієм (Щербацьким) і адресувалися архімандриту Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Модесту. Перша з них стосувалася мглинського протопопа Івана Яновського та двох мглинських (?) священиків Тита Волевського й Григорія Пашковського, які написали в синод донос на чернігівського єпископа Амвросія (Дубневича) (керував даною кафедрою у 1742 – 1750 рр.). Але їх було заарештовано і, побоюючись ймовірних тортур під час допиту, вони втекли з Києва в Чернігів. Однак їх спімали, і Яновського відправляли в Золотоверхий монастир під пильний нагляд. У другій грамоті сповіщалося, що священик – вдівець з Носівки Василь – хоче прийняти чернечий постриг, і Модесту доручалося це зробити в Золотоверхому монастирі. Нарешті останній новгород-сіверський і глухівський єпископ Іларіон благословляв у 1789 р. на місце згорілої Успенської місцевим священиком Іваном Костянтиновським і парафіянами трапезну церкву в ліквідованому внаслідок сумнозвісної секулярної реформи цариці Катерини II жіночого Макошинського монастиря.

Добре представлені в даній статті й купчі (всього 6). У першій з них (№ 1) 1678 р. о. Андрія Борзаківського розповідається про нестандартну ситуацію в церковному житті. У Чернігів прибула Устимія Мартинівна, вдова священика Успенского храму в Опішні Івана Михайловича, і подала чернігівському архієпископу Лазару Барановичу скаргу на Михайла Величка, священика цієї ж церкви. Вона звинуватила його у тому, що він, позаздривши на парафію, покликав о. Івана до себе додому начебто на молитву, пригостив його отруєною горілкою і той невдовзі помер, причому тіло його так розпухло, що не могло вміститися в труну. Перед смертю покійний указав на вбивцю і його слова були засвідчені на письмі рядом свідків, а також листом від о. Андрія Борзаківського, гадяцького протопопа, котрий ховав о. Івана і провів своє слідство, яке виявило, що «похвалки были здавна от отца Михайла на отца Иоанна». Коли ж він питав о. Михайла про це, той відкидав усі звинувачення: «не знаю и не відаю, щим тая горілка була, любом я частовал, але еі не пил, тилко вареную». Цей нечуваний випадок було передано на розгляд чернігівського консисторського суду, рішення якого залишається невідомим, хоча можна здогадуватися, яким воно було. Зокрема, у о. Михайла конфіскували двір в Опішні і землю, які о. Андрій мав продати Якову Корицькому за 40 талярів, а частину з цих грошей передати вдові. Цікаво, що Яків Корицький (Корецький) через якийсь час став опішнянським сотником (1681 – 1684). Яков «Леонтиев» (Леонтович) показаний у довіднику В. Кривошеї як повноправний сотник (**4**), між тим як купча свідчить, що в цей час він був лише наказним. Називає ця купча й міську верхівку Опішні. Наступна купча 1705 р. (№ 4) Тита Хомича стосується Любеча, сусіднього села Миси і не встановленого ближче с. Клименки. Вона цікава уже тим, що в ній згадується любецький сотник Іван Савич. За довідником В. Кривошеї він обіймав дану посаду у 1709 – 1725, 1727 – 1733 рр. (**5**), у 1704 р. любецьким сотником був Василь Устимович, а у 1706 р. – Василь Силич. Якраз ця купча дозволяє трохи уточнити каденцію Савича. Ще три купчі (№ 7 – 9) стосуються чигириндібровського сотника Лубенського полку Кирила Єремійовича, про якого йшлося в попередній статті. У наведених тут купчих він продавав млин Дамаскину (Богословскому), ігумену Свято-Михайлівського монастиря у Переяславі. Наступна купча 1712 р. (№ 9) важлива тим, що жителька Чигирин-Діброви Явдоха Рубан була удовою відомого охочекомонного полковника Рубана. Тут же згадано й сестру полковника – Явдоху, представників відомого старшинського роду Кулябок – покійних Івана та Федора. Крім того, названо невідомого досі городового отамана м. Лубни, яким був у червні 1712 р. Демян Василевич. У довіднику В. Кривошеї отаманував у цей період Нечипір Косинський (1701 – 1715) (**6**). Важлива й купча 1742 р. (№ 19) представника відомого старшинського роду Томар – Стефана Томари (помер у 1794 р.). Тут згадується його батько Василь (помер у 1726 р.), який був зокрема чернігівським полковим суддею у 1715 – 1727 рр., переяславський полковник у 1739 – 1766 рр. Семен Сулима та ін. Відзначимо згадку про Єпистимію Сулимівну Яковлівну Рустанович, покійну дружину трахтемирівського сотника у

1713 – 1730 рр. Канівського полку Якова Рустановича; трахтемирівського сотника Сави Гриневича, який видно був на цій посаді вже в 1742 р. (за Гаєцьким він обіймав дану посаду в 1752 – 1753 рр. (**7**)

Близьким до купчих є обмінний лист Свято-Михайлівського Видубицького монастиря 1744 р. (№ 20), де знову знаходимо згадку про с. Ярославку (сучасного Бобровицького р-ну), про яке ми подавали джерела у попередніх частинах даної статті. Про це ж село йдеться і в листі бобровицького сотника Василевича до ігумена Видубицького монастиря Лаврентія Горки (прохання накосити сіна в монастирських володіннях, очевидно, у с. Ярославці) та в указі козелецького нижнього земського суду 1784 р. (№ 24), де говориться про невдалу спробу жителя цього села Якова Рижого та його синів Корнія та Давидам Риженків увійти в козацький стан (їх було залишено у підданстві Видубицькому монастиреві). Документ № 23 відноситься приблизно до 1771р. і являє собою інструкцію сотенної остерської канцелярії щодо боротьби з пошестю, яка охопила Ніжин, також села Безуглівку на Ніжинщині та Бакаївку (сучасного Ічнянського р-ну). Зокрема, було передбачено заборону їздити в Остер та інші міста на ярмарок. Такого типу інструкцію було видано у 1771 р. сотенною остерською канцелярією. Ці два документи були скопійовані археографом Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ Поліною Яницькою, котрій висловлюємо подяку.

Є й не зовсім типові джерела. До них, зокрема, належить № 18. Це уривок з величезного за обсягом документа, складеного в Києво-Печерській лаврі, в якому ретельно перераховувалися монастирські маєтності і називалися конфлікти через них, навіть вміщувався стислий літописець подій другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Тут знаходимо й відомості про знаменитий Мезин (Мізін) (сучасного Коропського р-ну), яке у XVIII ст. належало цьому монастирю. Чи варто казати, що в «Історії міст і сіл...» нема ніяких даних з історії цього села з 1551 до 1905 рр. Другим таким джерелом є поменник (синодик) Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві, який, на жаль, дійшов до нашого часу у фрагментарному вигляді (№ 19). Але у фрагменті 1707 – 1710 рр. названі Яцько Воронченко, прилуцький полковник у 1652 – 1656, 1658 рр. та члени його родини (Іван, Параска); Михайло Миклашевський, стародубський полковник у 1689 – 1702 рр., його дружина Ганна Шваковська і цілий шерег його рідні; рід лохвицького сотника у 1693 – 1698 рр. Мартина Мартоса (Мартосенка) та ін.

У додатках вміщено низку документів. Перший – це невеликий уривок з історико-географічного твору польського хроніста Шимона Старовольського «Польща...», виданого у 1632 (потім друковано у дещо доповненому вигляді у 1652 та 1656 рр.), у якому йдеться про Чернігівщину. Другий документ доповнює копійну книгу Спасо-Преображенського Максаківського монастиря, яка вже була видана нами раніше (**8**). Відзначимо, що його зміст викликає певні запитання, адже виходить, що ігумен обителі Митрофан (Горленко), який був рідним братом святого Йоасафа Білгородського (Горленка) й обирався потім ігуменом престижного Видубицького монастиря, постає як злочинець. Шкода, що немає інших джерел, щоб перевірити достовірність даної інформації. Отже, до того часу питання про цього ігумена залишаємо відкритим: він злочинець чи жертва оббріхування.

Крім того, вміщуємо ще низку документації, що побутувала у ту добу.

Ми, зокрема, знайшли ще два документи (1808 р.) про одного «могилянця». Зазначимо, що вже писали про Михайла Бутовського (бл.1727 – рік см. невід.) як уродженця Борзни (середнього сина священика церкви св. Василя Великого), який після закінчення Києво-Могилянської Академії у 1746 р. (вчився з 1736 р., а в класі філософії був у 1741 – 1742 рр.), служив канцеляристом в Генеральній Військовій канцелярії. І ось це був Іван Бутовський – син священика Павла Бутовського зі Свято-Троїцької церкви Борзни. Це, безсумнівно, з того ж роду священиків з Борзни – ймовірно онук чи правнук Михайла Бутовського. Цікаво, що Іван дома вже добре підготувався до вступу, навіть вивчав латину, що може свідчити про навчання його батька в КМА.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*.

Сподіваємося, що ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1) История городов и сел. Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 414.

2) Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723). – К., 2008.

3) Gajecky G. The Cossak Administration of the Hetmanate. – Cabridge, 1978. – V.1. – С. 393; Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С.212.

4) Кривошея В.Українська... – С. 215.

5) Там само. – С. 64.

6) Там само. – С. 223.

7) Gajecky G. The Cossak...T. I. – С.345.

8) Документальна спадщина Свято-Преображенського монастиря XVII – XVIII ст. – К., 2015.

* * *

№ 1

1678, вересня 31(21). – Купча о. Андрія Борзаківського.

«Року 1678 мсця сентября 21 д.

Прибывши в Чернигов, гспжа Устимия Мартиновна, малжонка небожчика отца Иоанна Михайловича, бывшаго свщенника Свято-Успенского, опошнянского, подала ясне в Бгу преосвященному его млсти гспдну отцу Лазарові Барановичу, архиепскпу черніговскому, жалобную супліку свою, ускаржаючись на отца Михаїла Величка, прежде бывшаго священника тоей же церкви Свто-Успенской, иж отц Михайло, препомнівши боязни Божое, строгости права и поваги уряду своего священнического, міючи здавна на малжонка еї о парохию гнів и не могучи як кривды своей помститис, зазвавши его в свою домовку на молитвини, дал ему чарку горілки з отрутою такою, же от тоей години захоровавши, на четвертой неделі духа Богу отдал, которого тіло за жывота было як дошка, по смерти зас так ся пухало (?), же не могло ся в труні вомістит. Чего на довод помененному его млсти пану и пастиреві подала на писмі руками власними духовних и світских особ обывателей опошнянских подписанном достаточное небожчика, малжонка свого, сознанне, в котором небожчик сознает, иж цале от отца Михайла, а ні от кого инного з сего світа сходит, гді и способ подавання отрути обширне описано. За отданем зась тоей выш описанной супликі и небожчиковского сознаня до суду консисторского суд архиепскпиї Черніговской консисторский на то еще одержал в той же справі и лист от велебного отца Андрея Борзаковского, протопопа на той час гадяцкого, которий в листі своем пишет, иж умислне зачувшы о той справі, ездил до Опошнего и поховавши тіло небожчика, казал процессі небожчиковской пред всіми вголос читати, питаючися каждого, которий ся на процессі подписал, еже небожчик оний отц Иоанн так власне вызнавал и ускаржался на отца Михайла о даванню отрути, теди правді всі отповіділи «так ест, а не иначей, бо отче протопопа похвалки были здавна от отца Михайла на отца Иоанна». Кгди зась отца Михайла Величка питал, ежели то правда и чому так учинил, теди на тое отповідал: «не знаю и не відаю, щим тая горілка була, любом я частовал, але еі не пил, тилко вареную, попадя его тоеж праві отповіді, а таковое теди от отця протопопи гадецкого, яко от достовірного особы писан судя помененний консисторский вмісто инквизиції прынявшы а неслушную вымовку отца Михайлову (...)* за таковий бридкий ексцес взявши от его млсти пана и пастира зуполную на то владзу пенует (?) отца Михайла цале отлучением от всего священнодійствия, а обыск от сего часу не тилко епатрахилю и жадних священнических не отправовал церемоній, двор зась его злец... помененному отцу протопопу продати, а сумму взявши, Иоанновой за выклади отдати, а если бы частю тоей выклади не могли б нагородити, то позволяет сад люб инние грунта продати и тим удоволити. Тед[и] двор, зостаючий в Опошнем отца Михайла

Величка (...)* без жадной огорожы взявши указ от суду пастирского консисторского, велебний в Богу гспдн отц Андрей Борзаковский, на сей час протопопа гадяцкий, продал(?), абы гспжі овдовілой зліцает якож по сознаню з тамтого боку през нещасливую роїну, прибувши до Опошнего, пан Яков Корицкий, оний двор за готовую сумму за талярей сорок вічними часи себі купил, а по указу суду консисторского с тих грошей часть овдовілой гспжі в нагороду выкладов дается, часть зась другая до скарбу пастирского в Чернігов отсилается. Пану Яковові зас Корицкому на оний двор купленний для достовірнийшой в далш[ий] час справы, абы так от отца Михайла як теж и от (...)* иншего жадной нікуди не могл міти турбациї в той своей куплі, але волно ему будет и потомкам его кому хотя дати, продати, даровати, люб в вічность для.. дости и по воли (?) с притисненим печати нашой атестацией (?) казалисмо руки подписати и до книг міских опошанских подати и записати.

Діялося року и дня назначенного в Опушнем.

На подлинной купчей подпис

Андрей Борзаковский, протопопа гадяцкий, рука власна.

Перевел

и місто протопопской печати.

Яков Леонтиев (...)*, сотник Войска его царского пресвітлого величества Запорожского наказний опошанский.

Григорий Тонконог, атаман городовий.

Павел Михайлов, войт.

Иван Заярний, Игнат Безрідний ратуша опошанского бурмистры

Місто городовий печати.

Сия копию исводил войсковий апшитованний канцелярист Федор Кырияш(?)».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62297. – Копія XVIII ст.)

№ 2

1688, серпня 23(13). – Новгород-Сіверський. – Подання Захара Шийкевича та Івана Білозерецького, комісарів для розгляду конфлікту за землі між новгород-сіверськими ченцями та міщанами, гетьману Івану Мазепі.

«2 пункт з инквизициї виняти з ратуши новгородской; тут же его млсть отц архимандрит на міском крунті поля, млини Кролевецкого слободу посадил, на которой слободі будучие уживают тих крунтов и оние пашут, а мещаном не дают пахати. А млин тот з віку бил, але к замку не належал.

Отц архимандрит на млин двох показати міл список блаженой памяти великого гсдра цря и великого кнзя Иоана Василиевича, яко и показивал дати тоей грамоти року [15]66 мца септеврия 2 дня.

А в том грамотном списку жадних сіл не написано тилко крунта озера и иние угодя и млини и млин на реци Роми лежачий, яко в том списку написано немецкий, але старії того прозвища тому млину не помнят, тилко помнят тое, як тот Охониа Сидовен, мещанин новгородский, повидал, же отц его Михайло повидал ему смертю своею, же той млин Кролевецкий називается от того, як ишол по взятю Смоленска, вишел з гайдуками Новгородка замічати и переправившися через Рому ричку з войском, поставил крест на конец греблі и назвал пред войском своїм мовячи: «Нехай же будет сей млин Кролевецкий» и от того часу до сего дня так прозивается, в том же грамотном списку озеро Жган положено, а перевозу ніт.

А сторони крунту, от того млина річки Роми до міста Новгородка идучого, сам отц Гедеон под час ин инъквированя сказал, же тие крунта міские, а не манастирские, толко на сем боку реки Роми на тих то крунтах міских для млина мелници седіли и тепер сидят Семен мелник и сіно косит и пахает поле міское, а кдисмо мы от ясневелможного его млсти пна игумена, добродія ншего, вислани со архимандритом и иншими особами питалисмо для того би и яковим правом тие люде, при млині седячие, привлащили на то жадного права не показал.

Тот же Охонка сказал, же его отчина, то ест дерево бортное, заняли своїми чотири слобожане: первий Адам, другий Шийка, треті Чорного сн, до которих бортей Охоня, иж пчелам невозбрано ходит.

Ми теди особи на инквизицію от ясневелможного его млсти пна гетмана, добродія ншего, висланние на тот пункт, таковое нше здання учинилисмо.

Поневаж то ест видочная правда, же тие девят хат при млину седячие иде (?) мелник седят на власних стародавних крунтах, Новгородка належачих, а повинност (?) мнстру неналежние и неправне, а не місту, отдают, теди до самой свтой справедливости прихиляючися, наказуем, аби тие слобожане всякую повинност отдавали до міста, а не мнастиреви, кдиж вшеляких крунтов мі...., а не манастирских заживают до далшой волі ясневелможного его млсти гетмана албо ежели воля добродійская будет, щоб слобожане тие имели десятину місту принамні давали так же старому селу Пирого.....не чинили обид от новой слободи у Собича.

Дня 10 августа отц Мардарий, намисник, з отцем Гедеоном презентовал пред нами, висланими, універсал бившаго гетмана Ивана Самойловича под (...)* в Батурині августа 1670, в которой при млині Кролевецком и слободка на манастир приписана люб оная седит на крунтах міских, а Пироговка зоставала при своїх старих границах 3 пункт з инквизиції винятий.

Селу Рикову городовому, от миста будучому, крунта отимает его млст отц архимандрит и на тих крунтах ченци орут и косят так сами, як и селяне чернецкие з Горбова и многие кривди чинят риковцям, и бют, обдирают (?), грабят, которих кривд и реестра подали.

На тие крунта под Риков сими дня 8 августа в вкупі з его млстию отцем архимандритою зїжджалися, мои віділисмо копци от песачи (?) девят літ перед войною козацкою висипанії, але віділисмо, же копцами барзо стисненни риковци так далеке, же копец послідний на самой толоци зостает, а так, як в первом пункті положилося и тут докладам, иж на волі ясневелможного его млсти пна гетмана, добродія ншего, зостает так город, яко Риков, при которой граници чи при старой по яругу Черемошную чи при послідной песачинского учиненной границе заховати лист. Тое до далшой декларації его велможности, его млсти пна гетмана добродія ншего.

Писано в Новгородку року 1688 августа 13.

Захарий Шийкевич, Иван Білозерецкий».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62303)

№ 3

1693, не раніше лютого. – Москва. – Листи царів Івана V та Петра I до гетьмана Івана Мазепи та кошового отамана (Івана Гусака або Семена Рубана)

«А что он, гетман Иван Степанович, писал к ним, великим государем, к их царскому величеству, с думным дворянином Семеном Ивановичем Языковым и з дьяком с Василием Бобыниным о их великих гсдрей делех и великие государи их царское величество на то его доношение свой, великих государем, указ объявит.

1

Доносил он, гетман Иван Степанович, им, великим государем, их царскому величеству о посылке во все их царского величества малороссийские городы листов своих вопросителных всего посполства о аренде и о поборах и что удобно бы у особ менших данные им маетности по листам его гетманским для прекеканья запорожцов взять и о том желал их царского величества указу и что разослал он, гетман Иван Степанович, листы свои во все полки и городы к старшине и к посполству с подтверждением, что никто из старшины и из полковников и из товариства, которые имеют во владении своем такие маетности, не дерзал великими работами и поборами людей в селах себе данных отягощати и обиды чинити, а владали ими в меру.

И великие государи их царское величество за то ево, гетмана Ивана Степановича, вышеописанное разсуждение и о всенародной целости попечение и за посылку таких листов жалуют, милостиво похваляют, а что о аренде и о поборах учнут впредь к нему, гетману, из всех малороссийских городов, как началные, та и посполитые люди, писать, и чего будут требовать аренды или поборов, и о том бы он, гетман, к ним, великим государем к их царскому величеству, писал, а у менших особ маетностей отданнных, на которые им даны по ево гетманским листам для подтвержения и их великих государей, жалованные грамоты, имать они, великие государи, не указали, для того,

что получили они себе маетности за многие свои явные и мужественные кровавые службы и чтоб на то смотря и впредь они, и дети их и внучата и правнучата им, великим государем, служили а работами великими и поборами людей, в тех деревнях живущих, не отягощали и обид им не чинили и о том бы он, гетман Иван Степанович, приказал тем людем, которые такие деревни держат с подкреплением, а впредь о (...)* таким меншим особам деревни указали они, великие государи их царское величество, чинить ему, гетману, по своему разсмотрению.

Сия статья с протчи ми достоялась 7201 (*1693 – Ю.М., І.Т.*) году.

К кошевому

В нынешнем 201 году в разных месяцех и числех к нам, великим государем к нашему царскому величеству писал подданый наш Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа с нарочными гонцы и чрез пост донося нам, великим государем, что неприятели бусурманы все к походу воинскому в готовости и имеют приходить под наши царского величества великороссийские и малороссийские украинные городы войною, а прежде к вашему кошу с обманом и прелестию и по нашему, великих государей нашего царского величества, указу велено ему, подданному нашему от тех их неприятелских приходов иметь осторожность и на отпор им воинскую готовость, а прежде прихода их бусурманского под городы писать к вам, кошевому, и ко всему Войску Низовому, чтоб вы по обещанию своему нам, великим государем нашему царскому величеству, о тех их бусурманских намерениях и о приходе их проведывали со всяким усердным радением, а проведывая, к нему, подданному нашему, писали, а на прелести и обманы их бусурманские и изменника Петрушки не склонялись; и он, подданный наш гетман Иван Степанович, донося нам, великим государем нашему царскому величеству, что по тому нашему, великих государей, указу к вам, атаману кошевому и ко всему Войску Низовому, о том он писал, против которых ево листов оказывались вы, кошевой атаман и все посполство, к нему, подданному нашему со всякою верностию, несмотря и не склоняясь не прелести и обманы бусурманские и обещались о том их бусурманском приходе под наши царского величества городы, как они выдут из Крыму и куда пойдут ему, гетману, учинить ведомо. По которому своему обещанию и исполнили вы то, прислали к нему, подданном нашему, с подлинною ведомостию о приближении тех неприятелей бусурман с изменником Петрушкою к Сече, и что вы на прелесть и обманы их бусурманские никогда склоняться не будете, войскового своего запорожского товарыща Мартина куреня Каневского, а он, подданной наш, для подлинного извещения о том же того Мартина к нам, великим государем к нашему царскому величеству, к Москве да о тех же ведомостях писали вы, кошевой атаман и все Войско Низовое, и на Самару в Новобогородицкой, к думному нашему дворянину и воеводе к Семену Протасьевичу Неплюеву не одиножды, а именно с бывшим асаулом с Иваном Мезиным, по которым вашим ведомостям он, подданной наш гетман Иван Степанович, в наших царского величества малороссийских городех, а думной наш дворянин и воевода в Новом Богородицком имели от тех приходов неприятелских бусурманских осторожность и ко отпору воинскую готовость. А февраля в разных числех к нам, великим государем к нашему царскому величеству, писал он же, подданный наш, гетман Иван Степанович, с нарочными гонцы о приходе тех неприятелей бусурман с нурадыном и с иными салтаны во многих их бусурманских силах под наши, царского величества, малороссийские городы для разорения жилищ христианских, а имянно под Полтаву, а при том своем доношении прислал к нам, великим государем, многих их бусурманских, взятых под Полтавою языков, которые языки сказывали, что уведомлясь вы, кошевой атаман и все Войско Низовое, о приходе их бусурманском к Сече, имели на отпор им, бусурманом, воинскую свою готовость, а они, бусурманы и изменник Петрушка, пришед к Сече, присылали к вам, кошевому, и к Войску Низовому, для прелести и обману татар своих и призывали вас к себе в соединение, а тот вор Петрушка обманом своим устремляясь на то, чтоб на вас, Войско Низовое, навесть какое безчестие и укоризну и в жилище б ваше ввести тех неприятелей бусурман и тем славу вашу и воинские всегдашние промыслы и жилище ваше искоренить. Однако

ж Господь Бог, милуя народ христианский, укрепил от тех их обманов и прелести, а вначале помня страх Божий, а потом нам, великим государем нашему царскому величеству, обещание свое выходили вы, кошевой атаман и все Войско Низовое, против их, бусурман, смело и мужественно, не с таким намерением, чего они поганцы, желали, но воинским ополчением и во всем против желания их им оказали и хотя они, бусурманы, прелстившеся и поверя таковому вору и изменнику худому и не воинскому человеку Петрушке, приходили во множественных своих бусурманских силах к нашим царского величества малороссийским городам вдругорядь; однако ж видя против себя при помощи Божии вашу войсковую, также и в городех подданного нашего, гетмана Ивана Степановича, с Войском Запорожским воинскую готовость, ничего по злокозненному своему поганскому намерению, и того изменника Петрушки по обнадеживанию не учинили, и побежали попрежнему в свои бусурманские жилища, исполнив лица свои безчестия и стыда. И нам, великим государем нашему царскому величеству, по доношению подданного нашего гетмана Ивана Степановича, и по писмам из Новобогородицкого думного нашего дворянина и воеводы Семена Протасьевича о той всеусердной и радетелной вашей, всего Войска Низового, службу и о всем вышписанном известно. И мы, великие государи наше царское величество, тебе, подданного нашего кошевого атамана и все Войско Низовое Запорожское за вашу к нам, великим государем к нашему царскому величеству, так верную и усердно радетелную службу, что вы, помня нам, великим государем, свое обещание пред святым евангелием, на прелести и обманы бусурманские и изменника Петрушки во время приходу их бусурманского Сече не склонились и войсковых клейнотов им не дали и стояли против их, бусурман, храбро и мужественно, а прежде приходу их к Сече отзывались к подданному нашему, гетману Ивану Степановичю, со всякою к нам, великим государем к нашему царскому величеству, верною службою и о приближении тех неприятелей бусурман к Сече и упреждая приход их, бусурманский, под наши царского величества, великороссийские и малороссийские украинные городы и остерегая посполитых людей в Малороссии живущих, прислали наскоро к нему, подданному нашему, с ведомостью того войскового своего товарыща Мартина куреня Каневского, а на Самар в Новой Богородицкой с тою ж ведомостию бывшего асаула Ивана Мезина, жалуем милостиво и премилостиво похваляем, и вы, кошевой атаман и все Войско Низовое, видя к себе нашу царского величества милость, и впредь нам, великим государем нашему царскому величеству, служили верно и радетелно и ни на какие посторонные прелести и обманы не склонялись и своеволных от такой шатости, естли б в Сече у вас такие явились, унимали и чинили им казнь или наказание по войсковым правам; а о замыслех и намерениях неприятелских бусурманских и впредь проведывая для всякой осторожности к подданному нашему, Войска Запорожского обеих сторон Днепра к гетману к Ивану Степановичу писали почасту и в наших царского величества делех по прежнему нашего царского величества указу отдавали ему, гетману, послушание и в воинских делех имели с ним совет, также как изстари Войско Низовое были у прежних гетманов запорожских во всяком послушании. А естли неприятели бусурманы учнут приходить под наши царского величества городы войною и вы б при той же помощи болш чинили над теми неприятели бусурманы, где будет возможно воинской поиск и промысл сколко [...]»

(ІР НБУ– Ф. І. – № 62298. – Копія кінця XVIII ст. або початку XIX ст.)

№ 4

1705, грудня 24(13). – Купча Тита Хомича.

«Року 1705 мсця декамърия 13 дня.

Передо мною, Иваном Савичом, на тот час будучим сотником любецким, ставши очевисто на имъя Тит Хомич, жител села Клименъков, сознал ясне, явне и доброволне, ані з жадного примушенья в тиї слова мовячи:

Иж я, міючи част кгрунъту красковъского по съмерти небожъчици, матки моей, мні позосталий по половини з сесътренцем моим Василем, лежачий в селі Мысах, то ест поле, озера, сіножати и отчину, а будучи потребъний грошей, продал свою половину, кроми сестъренца моего Василевой половини, у вічност пну Максиму и

пну Тишъку Ярошенъком, братам родним, товариству сотни Любецкой, жителем села красъковъским, за готовую суму, рук моих дойшлую, золотих за тринадцят личъбы литовской монети доброй, позволяючи владіти як им самим, так жонам и потомъкам их, то ест дат, дароват, продат, и куда хотіт ку ліпъшому своему пожиткови оборочат, вічними часы и если бы хто колвек як з покъревних моих,близких, так и далеких, з сябъров поміжних и з людей общих важился чинити перепону в той моей добъроволной продажи, таковий заплатит вини на его милост добъродия пна полковника талярей тридцят, а на близко належачий уряд любецкий талярей десят. Що для ліпъшой віри и певъности даю им виш помененним пну Максиму и пну Тишъку сей мой лист с подписом руки и з притисненем печати урядовой.

Діялося року и дня выш выраженъно.

Иван Савич, сотник любецкий».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62309. – Оригінал завірений печаткою)

№ 5

1706, березня 15(4). – Любеч. – Розпорядження Василя Струтинського, гетьманського старости в Любечі, щодо майстрів, які не входять до кравецького, ковальського та ткацького цехів.

«Року тепер идучем 1706 – м мсца марта числа 4.

Иж во Троици Единого Бга и Престой Бци и всех стых аще бы стая обитель не уничижалас, теди за старанем пана Василия Струтинского, на тот час бывши зосланым од боку ясневелможного добродія пана гетмана на староство в Любеч, учинилисмо мы собі слушны порядок, з іх с трох рук совокупне: найпервий рука кравецкая, ковалская, ткацкая, которым даю таковую моць и владзу и сию мою карту врядовую: наипервей Семену Семеновичу, цехмисту, и братиі наставленых руки кравецкой, и с другой руки Гришка Борысовича Молота руки ковалской тая (?) Михаила Ивановича ткацкой руки, с третей – руки причетними до того, абы им во всем вся братия повиновалас. Которим подаю моць и таковую владзу: волно будет им и позволяю во всем уезди Любецком, в держави ясневелможного добродія, который тылко будет называти якимколвек ремесником люб кравцем, ковалем или ткачем, а не будет причетным до цеху и джо брат ской скринки, не будет прикладным, таковых позволяю, где трафится люб в самом мис(ті) Любечы албо и по селах, грабить и врядном реместви [не] допускать до роботы; а що приіжчий мает на ярмарк приіхать албо на торг до миста Любеча тако[й] руки цеховой якої выше описует, с такового взяти з ярмарковой до скринки шаг, а с торгового осмак, И который пред сее наше писане будет спречн(им) и не отдаст повинности выше описанное Семену Семеновичу, цехмисту, до скринки братерской, и так позволяю грабить, а будет спречним и не похочет от дат заплатит віны, до двору ясневелможного тако[ж] талярей сто, а до скринки братерской талярей десять. На що теж для липшой віры и потверженя даю мою карту врядовую (врядовую) (*це слово написано двічі. –* ***Ю.М., І.Т.***) с подписом руки врядовой и с притисненем печати.

Діялося справа на вряде Любецком року и дня вышписанного.

Василий Струтинский рукою своею подписуюся».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62310. – Оригінал, завірений печаткою і особистим підписом.)

№ 6

1707 – 1710 рр. – Уривки з помяника Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«Род пані Шваковской Анни Михайловой Миклашевской, полковничихи стародубовской рок 1707 ап[реля] 3.

Пом[яни] Гспди Владимера, Пелагию, Симеона, Дарию, Иякова, Марию, Иоанна, Софию, Иоанна, Евдокию, Василия[...].

Род з Лохвиці Мартоса

Пом[яни] Гспди Мартина, Василия, Анну, Димитрия, Николая,Антония, Евдокию, Ирину, Матрону, Феодосию[...]

Род Иякова Воронка, бывшаго полковника прилуцкого
Помяни Гспди рабов своїх Иякова, Иоанна, Парасковию[...].
Род Симеона Білецкого з Ніжина
Пом[яни] Гспди Симеона, Пелагию, Елевферия, Марию, Анастасию, Димитрия[...].
Род Заславцевны Евфимиї з Лохвиці 1710 мсця того ж (*серпня.* – ***Ю.М.***)
Помяни Гспди Иякова, Марию, Антония, млд. Иакова, Евфимию, Агафию, Любов, Петра, Евфимию[...]» .
(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62292. – Оригінал)

№ 7

1711, грудня 22(12). – Додаток до купчої Кирила Єремійовича (Яременка).

«На сией (?) свідетелство и я, иерей Симеон Алексіевич Соколовский, будучи, подписуюся рукою моею власною и ку мандату уданою (?).

А я сам, Кирило Яремович, сотник бувший чигириндубровский, не могучи сам яко неискусний в том подписатися, на ратушу переяславском при пну Димитрию Савицкому, войтові переяславскому, Овсію Лукяновичу, бурмистру рочному, Григорием Заміским, райцею подстаршим и иними райцами для лучшого имовірия крестообразно подписуюся.

Діялося року 1711 декабра 12.

Писар міский переяславский Феодор Кришталовский.

Значковий товариш Иван Ивершен(?).

1764 год юля 8 д. такову подлиную купчую я принял и росписался

Правитель лялинский иеромонах Меркурий».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62369. – Копія 1764 р.)

№ 8

1712, березня 8 (лютого 26). – Лубни. – Купча значного військового товариша Кирила Єремійовича.

«Выпис з книг міских ратуша лубенского року Бжого тисяча сімъсот второгонадцять мсця февраля двадцять шестого дня.

Пред нами, Василием Савичом, полковником Войска его црского пресвітлого величества Запорожского лубенским, с притомностю уряду городового лубенского Ивана Корніевича, сотника, Демяна Василиевича, атамана, Тихоныя Пархомовича, войта, Нестора Федоровича и Васка Ивановича, бурмистров, ставший Кирило Иереміевич, значний войсковий товариш, обиватель чигриндубровский, чинил сознане ку сему записови тими мовячи словы:

Мсці пне полковнику и ви пнове вряде. Міючи я млин свой власний зо всім построенний о трох колах, стоячий на реці Сулі на греблі воїнской, так же місце на три ставидла на той же реці Сулі на греблі жовнинской, який теди той млин мой о трох колах и місце на три ставидла не з якого жадного примущення, але з доброй волі моей продалем у вічистое владіние и поссесию висоце в Бгу превелебному его милости гспдну отцу иеромонаху Дамаскыну Богословскому, игумену мнстра стого архистратига Хрстова Михаїла переяславскому за сумму певную готових грошей дві тисячи золотих и таляров двісті монети доброй монети доброй личбы литовской, який речонний млин мой о трох колах и мсце на три ставидла продавшы, отдаляю себе во вічние годы, оттол иже ся не мію болше до него жадним способом интересоватися, так я сам, жона моя и потомкы наши и з приятелей нших, близкых и далекых, не повинны будут до того млина и ставидел упоминатися, ані теж грошей откладати, И ежели б міло в кого и право винайтися на тот мой млин и ставидла, то жадного валиору и поваги не міет, разві сего права, а его млсти гспдну игумену переяславскому и всей еже о Хрсті братиї тоей свтой обители волно юж будет тим, от мене проданним млином о трох колах и місцем на тры ставидла, як хотя владіти и диспоновати. Мы теди, вишей менованний полковник лубенский, с присидящым (?) урядом, слишачи от реченного Кирилла Иереміевича доброволную его продажу и его млсти отца игумена куплю, велілисмо до акту книг міских приняти и виписать с книг при звиклих

печатех. Для лучшого подтвержения в потомние часи при подписі руки писарское его млсти отцу игумену переяславскому, стороні потребуючой, видати казалисмо.

В Лубнах року и дня выш писанного.

Авдий Гордіевич, писар міский лубенский».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62369. – Копія. Внизу документа написано «В подлинном випис таков», «С подлинним свидітелствовал», намальовано два кола, всередині яких відповідно написано: «місто печати полковничой» та «місто печати магистратовой», а також написано: «Значковий Иван Ивервен (?). 1764 год юля 8 подлинний купли запис я принял и росписался. Правитель лялинский иеромонах Меркурий»)

№ 9

1712, червня 26 (15). – Лубни. – Купча Явдохи Михайлихи (Рубан), чигириндібровської жительки.

«Року тисяча сімъсот второгонадцять мсця июня пятнадцять дня.

Перед нами, Василием Савичом, полковником Войска его царского пресвітлого величества Запорожского лубенским, с притомностю уряду городового лубенского Григория Ивановича Шкарупи, сотника наказного, Демяна Василиевича, атамана, Тихона Пархомовича, войта, Нестера Федоровича и Васка Ивановича, бурмистров, ставши висоце в Бгу превелебний его млсть отц иеромонах Дамаскин Богословский, игумен мнстря стого архистратига Хства Михаїла переяславского и намісник катедралний переяславский, презентовал нам купчую и атестацию на млини и иншие кгрунта проданние от Евдокиї Михайлихы, жительки чигириндубровской, то ест на греблі чигириндубровской под самим містом млынових кол шесть, а на речці, прозиваемой Переволочной, на греблі тры колі, знову сіножат з трома озерамы, проданную от Ивана Калачника, жителя чигириндубровского, еще блаженной памяти Ивану Кулябці, якая сіножат и озера зоставали в поссесиї пану Феодору Кулябці, а пан Феодор продал небожчику Рубану, полковнику охочекомонному, якая тепер зосталася от небожчика Рубана в лекгациї речоной Евдокиї, сестрі его. А ограничене той сіножати и озерам, взявши от Переволочной річки Глушцем чрез дубину очеретом на скопец под ровчаком понад Волним озером до ровчака старого у Крисовское по скопець, а одтол у вершини вкупе на два скопци новые и там о Трушковских комишов до Трибка, по ровчак пошовши з горови (?) Глушця другим ровчаком з копцями у Сулу, Сулою в Переволочную до старой греблі, яким млинам так сіножати и озерам ціна виражена в купчой на вряді чигириндубровском девятсот золотих доброй монети. А для лутшого достовірия призивалисмо пана Феодора Кулябку, питаючися его: «якое ограничене тим грунтам».Теды и пан Феодор Кулябка словесно предложил нам о том ограниченю, як в купчой и атестациї виражено на вряді чигириндубровском. Прето и мы, вышменований полковник, по вичитаню так запису и атестациї, яко и свідітелству пана Феодора Кулябки варуем и утверждаем, жебы обиватель чигириндубровские ніхто з них не сміл и не важился жадной кривды и утеменженя в тих кгрунтах честним отцем катедралним переясловским чинити, а честниї отцеве повинны тилко купленними владіти кгрунтами, не интересоватися болше ні в чиї иншиї. На що для ліпшого потверженя и крепости в потомние часы и сие наше потвержателное писане стороні потребуючой ясне в Бгу преосвященному его млсти гспдну отцу Захарию Корниловичу, епспу переяславскому, и всей его о Хрсті братиї видаем при звиклих печатех нашой полковой и маестрату лубенского и с подписом руки писарской в Лубнях вышположенного термину

Звишъменованний полковник лубенский Авдий Гордиевич, писар міский лубенский».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62371. – Копія. Внизу документа намальовано два кола, всередині яких «написано»: «місто печати», а ще нижче запис: «Значковий товариш Иван Шершень. 1761 году июля 8 д. таковой подтвердителний лист я принял и росписался правитель лялинский иеромонах Меркурий»)

№ 10

1712, вересня 27(16). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлійшого и державнійшого великого государя его царского величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові Войска его царского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому, п.п. старшині полковой, сотником, атаманови городовому и пану войтови тамошнему зо всіми майстратовими и всім войсковым и посполитым того полку обывателем и кому відати о том належатимет, сим нашим універсалом обявляем, иж присланный будучи тепер до нас в Глухов от ясне в Богу преосвященного его милости отца архиепископа митрополита киевского, галицкого и всея России пана и пастыря нашого превелебный его милость отец намістник катедралный презентовал нам по злецению его ж пастырской святыні бывшаго гетмана антецессора нашого універсал, в котором обдаровано, абы полку Ніжинского трубачі, сторожі, пушкарі и армаші з маетности катедралной Святософийской киевской, именно з Ковчина, дорочни належитой дабели (?) не выбирали. Прето мы, гетман, міючи нашу к его преосвященству прихилность и склонность, а к тому и горливое наше усердие ко обытели Святософийской от помянутого дабылей (?) уволнение подтвержаем и непремінно міти хочем и рейментарско приказуем, дабы жадною мірою трубачі, сторожі, пушкарі и армаші помянутого полку, ані самы с дерзновения свого, ані з ползновения старшины своей не сміли и не важилися впред реченной маетности Святософийской Ковчин у людей посполитых дорочных себі доправлятися повинностей. О чом абы ненарушне воля наша была захована и повторе пилно приказуем.

Дан в Глухові януария 22(11) дня 1712 года».

(Фотокопія з чернігівського (?) архіву. – Копія другої половини XVIII ст. Тексту документа передує запис копіїста: «Універсал гетмана Иоанна Скоропадского дабы село Ковчин волен был от трубачем, сторожей и армашов 1712 года дан»)

№ 11

1717, червня 21 (10). – Кобижча. – Лист бобровицького сотника Костянтина Василевича до ігумена Видубицького монастиря Л. Горки.

«Висоце в Бгу превелебный мсці отче игумен видубицкий, мой ласкавий отче и благодітелю.

Найнижчий уклон мой препославши пречестности вашой, всепокорственно прошу строні сінца, що ласка ваша мні там на своих сіножатях дати укосити, а я за дознанную ласку должен при случаих окказиях пречесности отвдячати и отслуговати, яко и впред ласце вашой и отческому млсердию вручаюся назавше и млтвам стим, яко навсегда во всем зостаю зичливим и слуга поволний Костантин Василиевич, сотник бобровицкий.

З Кобижчи июня 10 1717».

Адреса: «Висоце в Бгу превелебному гспдну отцу н.н. Горці, игумену видубицкому, велце моему ласкавому отцу патрону и добродиеви всепокорственно».

(НБУ. – ІР. Ф. 160. – № 526. –Оригінал. Записи на звороті: «Пн сотник бобровицкий просит сіна вкосити. С Кобижчи июня 10 рок 1717» та «Пн сотник бобровицкий просит собі ссіна укосити»)

№ 12

1717, липня 29(18). – Київ. – Грамота київського митрополита Йоасафа Кроковського.

«Иоасаф Кроковский, Бжиею млстю православный архиепп, митрополит киевский, галицкий и всея Малыя Россиї.

Всім вобец духовного и мирского чина людем, началствующим и подначалным при блгословениї ншем пастырском, извістно творим, иж просили нас жители містечка Горошина протопопиї Лубенской за честним иереем Петром Ивановичем, дабы им был отцем духовным и усыновленным в церков Преображения Гспдня настоятелем. Мы прето о добронравиї его и о правилном в презсвитера от прстола

здешнего извістившеся рукоположеній, усыновляем его властию ншею до пречен-ного храма за настоятеля, вся в нем пресвитерское правление и строение таїн стых вовіряюще, дабы зоставал при нем уже до кончини своя в трезвеній, чтеній, ученій, млтві, попеченій дш человіческих и прочая священству его, прислушая добродітели опасно аки пред всевидящими очима Бжиїми ходя исполнил со вниманием да вірных и мудрых строителей мздовоздаяние воспримет от руки воздающого комуждо (!) по ділом его, ниже постидится в день страшного испытания влдчня; совість же свою на клятві исповідию пред дховным своїм отцем установленным должен ест очища-ти. Извістнійшаго же ради достоїнства дано ему от нас сие рукописное писание и печатию утвержденное в бгоспасаемом граді Киеві при церкві первопрестолной митрополитанской стыя Софиї премудрости Бжия року 1717 июля 18.

А ежели дойдет літ совершенных сын змершаго свщенника, а сего нарекованный зять, должен будет он, отц Петр, приняти его на половину парохиї.

Потвердил Варлаам Ванатович, архиепсп киевский и галицкий рукою власною».

(ІР НБУ. – Ф. І. – №. – 62339. – Оригінал завірений печаткою і підписом митрополита Варлаама Ванатовича)

№ 13

1719, лютого 2 (січня 22). – Скарга старшини Гадяцького полку до гетьмана Скоропадського на полковника Михайла Милорадовича.

«Ясне велможный мсці пне гетмане,

нам велце прмлстивий пне и великий добродію

За щасливого реементарства ясне велможности вшой во всіх полках старшина и народ коло зруйнованых шведчиною домов осмотрівшися, благодарят Бга, великого государа и велможность вашу. Но ми, гадяцкие голчане, подобно в Малой Россиї найнещасливішие, что по спаленю и спустошеню своїх городов, зобравшися по млсти монаршой на свої жилища, едно почали ку себі мало приходити, аж его млсть пн полковник, затурбувавши полчан срокгостю, побоями и здирствами, одобранем от городов и старшини на себе приходов, без чого ратуши у полку спустіли велми, препял полчанам прийти до первобитности. И на поругани вручил над полком власт и управления судовие слугам, ні сліду судебного и правди відущим. Котриї слуги великые по полку бідствия чинят, самих козаков до найпослідніших услуг попри-мушали, коні их непрестаним за добичми біганем на смерть позаезжали, також кра-дежи и разъбої по шляхах и грабителства на ярмарках отправуют, в яком утіснениї и разорениї дні свої юж четвертий год злі проводжаючи, в терпени мусим ожидати себі от тяжкого его ярма избавления, контентуючися самими именами, титула не иміючи над подчиненими жадной власти. Понеже скасовавши общие козакам и посполитим на ратуши суди, учинил дом свой полковничий домом судилищним и всякие суди мимо нас, старшину, в дворі своем ш челядю отправует, жеби старшина не воспящала невинних людей до наготи обдирати. И так стало, же що слуга, то и судя, и асаули полковие, слуги да возниці, господар дворовий місто полковника наказного, козаков знатных судит, киями без милости бить; унівсрсали свої о вистатченя всяких с коза-ков стацій по полку розъсилае и до сотников укази горделивие пише. Над которими приставивши надзирателі, приказал пилно стерегти, жеби и найменший между на-родом завод без вини пнской не бил росправлен. Котрие надзиратслі по своїм учас-тиям розъехавшис, по килка недел живучи, суди судят на городи и села, напивают и наїдают, людий без милости бють кривавлят и калічать, вязенем мордуют и вини неслиханние видирают и заказуют под строgим каранем не жаловатис, поневаж правіви (?) ніхто не может оборонити и не может умом дойти, для чого оно с такою пилностю толикую суму собірае, несмотря на нищету и на слези бідних козаков, ніби оних спод ига бісурманского кровию обливаючися, отвагою своею о свобод(..)*но било би чим з маетностей наданих и без [з]дирств доволствоват, с которих премногие интрати витягае, где и козаков, поработ[ил] горше мужиков, якож и по всем полку козакы мало когда свободи (?) от подвод и от работизн. И котрая еще интрата идет за горілчаниї по всем полку шинкы. И оних не престанем нак(...)даной (?), то такой прежніе полковникы за літ двадцят не нажили, что он за три года. А когда отважилися

за поламане (?)волно[стей] козацких и за тяжкие полчанам обиди совітовати, даби безмірними здирстви козаков обтяжати перестал, також и слугам по полку красовати и по ярмарках и по шляхах люд[ей] обдирати воспретил, також и жені своей и синові не до[пу]скал би у полковиї діла утручаючись, старшину полковую и сотников собаками називати. И дощук бити пориватися и жен всей старшини нецнотами називати и ніби бляд[ей] канчуками бити похвалятися. На которое прошение (...)кый респонс получил дать, мовит, моїм фіщкалам, старшині полковой, по триста кия и отбивши кожу от костей проч (...)час велю им до государа из жалобою поехать. И так судовий ответ получивши и о поправі его до конца без на(...)ни ставши, отважаемся, павши до лица землі, ясне велможность вшу со слезами просити, рач ясне велможность ваша от его тяжкого ярма и безчоловічного грабления и тиранства нас збавити или повеліти до царского [прес]вітлого влчства чоломбитную зготовати. Понеже не віда(...) что далі чинити. Кгдиж и тие старшина полковая и (...)ны, котрие юж от его млсти и от слуг побитие и обезч(...)ни, еще в житиї своїм оние ж не певни. Едни из старшини полковой з города збігши, по килка мсцей не сміли в д[вор] свой прибути, понеже и в дому будучи, мусіл запірати и по два мсці, опроч у окно, світа не видал. Котрого священик, замкнувши в церкві и не допускаючи оной невинного кровию осквернити, поставивши себе на убивство заледве от смерти збавили. А и прочая старшина еже день ожидают себі яко[й] напасти, же не маш жадного певного як у своем имениї, т[ак] и и у здоровю и в житиї. Умилосердися прето ясне велможн[ий] пне и не даждь от такой враждебной завзятости вконец нас разорити. Якой млсти дознавши, должни будем при вірной аще (?) у войску малоросийском службі за щасливое и многолітнее велможности вшой пановане Гспда Бга молити.

Ясне велможности вшой нашого велце млстивого пна и всеналежнійшого добродія вірние нижайшие слуги полку Гадяцкого старшина полковая, сотники и товариство

Максим Борухович, обозний полковий полку Гад[яцкого].

Мартин Штишевъский, судия полку Гадяцкого.

Иван Пірятинский, сотник полковий гадяцкий.

Григорей Цюпка, прапорщик полковий.

Роман Корицкий, сотник опошнянский.

Василий Розанский, сотник зенъковский.

Василей Павлович, сотник куземний, не уміючи писат своею крест написую+» .

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62411. – Копія (?)

№ 14

1719, лютого 2 (січня 22). – Скарга старшини Гадяцького полку до гетьмана Скоропадського на полковника Михайла Милорадовича.

«Старшина полку Гадяцкого, сотники и товариство жалобно ускаржаются велможности вашой на пана полковника своего, прекладаючи, что по руині шведской будучи их полк весма спустошен то спаленем городов, то знищенем и умалением людей, тепер незносние знову от своего п. полковника поносить обыди и разорения, то чрез здірства великие, то чрез одобране у городовой старшини на себе приходов, без чого ратушы в полку их спустіли. А к тому он же, п. полковник, на поругание старшині всякой, в том полку будучой, вручил радіти полком и судовие справи одправляти слугам, якие німало в том силы и правди познати и разсудити не відают. Слуги его ж п. полковника, за охотою їздячи, коні людей (...)* на смерть позаганяли (?), крадежи и грабителства чинят его ж слуги по ярмарках, разбої по шляхах, козаков як слуг собі позневоляли. Он же, полковник, скасовавши общие козакам и посполитым на ратуши суди, учинил дом свой полковничий судовым домом, в яком що слуга, той и судит всякие суди мимо старшину в дому своем одправуют и о протчиих многих обыдах полчанам починених в суплиці вираженых прекладаючи, просят велможности вашой о справедливост.

Под януар 22 року 1719.

(ІР НБУ. – Ф. І. – №)

№ 15

1719, вересня 27(16). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові Войска его царского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому, старшині его полковой, особливе дозорци нашому в полку тамошнем млинами завідуючему, також атаману з товариством и войту села Ковчин в сотні Новоміской полковой Ніжинской будучом и комуколвек о том з духовных и мирских особ відати надлежатимет, ознаймуем сим нашим універсалом, иж пан Григорий Романовский, сотник полковый новоміский ніжинский, міючи млин в помянутом селі Ковчин от Стефана Мурашки, козака вересовского, куплею набутый, на которий и купчую з книг майстратовых ратуша ніжинского екстрактом выписанную, презентовал нам, просил у нас ствержаючого тую куплю и позволяючого з оного млина при мелницкой части и войсковые розміровые приходы на себе ему ж убірати, універсалу. Прето мы, гетман, з респекту на его, пана Романовского, сотника новоміского ніжинского, услуги в Войску охочо роняючиеся и вперед ронитися міючие, склонившеся до того его прошения, яко помянутый млин им, паном Романовским, купленный в спокойное ему ж владіние ствержаем и позволяем з тогож млина, под селом Ковчином найдуючомся, всякие пожитки и прибыли мелницкие и на нашу особу належные, на его убірати, так пилно жадаем и приказуем чрез сей наш універсал, абы ніхто з войсковых и посполитых полку Ніжинского обывателей на власти зъстаючих и безурядовых ему, пану Романовскому, сотникови новоміскому ніжинскому, жадной в спокойном пречоном млина владінии в отъбіпаню з оного належитых корыстей мелницких и войсковых розміров не чинил перешкоды, помішки и трудности.

Дан в Глухові сентября 16 [17]19 года.

Вышеменованный гетман рукою власною».

(Фотокопія з чернігівського архіву (?). – Копія другої половини XVIII ст. Тексту документа передує запис копіїста: «Універсал гетмана Иоанна Скоропадского 1719 года»)

№ 16

1723, березня 27(16). – Глухів. – Універсал наказного гетьмана Павла Полуботка.

«Его императорского влчства Войска Запорожского полковник черніговский и наказный з старшиною енералною гетман Павел Полуботок.

Всім, комуколвек о том відати надлежит, ознаймуем сим універсалом ншим, иж жалосте прекладал нам превелебный в Бгу его млсть отц Лука, игумен мнстира Петропавловского глуховского, что многые з войскового и посполитого чину обыватслі, також великороссийские люде, а особливе gварнізону здешнего глуховского прапорщик Григорий Аненков, препроважаючи свої борошна, горілки, бруся дубовое и протчее чрез перевоз Мутинский, которий од прежде бывших гетманов мнстиреві Петропавловскому ест наданный, не хотят належитого за оный оддавати платеж, чрез що обытел Петропавловская не менший поносит убиток. Теди мы таковых людей неслушный в том поступок узнавши, пилно чрез сей універсал нш приказуем, абы всяк з малороссийских и великороссийских обывателей, особливо помянутий gварнізону глуховского прапорщик Григорий Аненков чрез вишреченый Мутинский перевоз борошна, горілки, деревя и протчее посилаючи, без жадной спеки належитую оддавал повинност и приставам своїм уїщати веліл. А если бы хто был противним, такового позволяем грабити. Що се абы не иначей чинилос, повторе и по десяте приказуем.

Дан в Глухові з енералной канцелярії при печати войсковой марта 16 року 1723.

Звышменованый полковник и наказний гетман рукою власною.

Енералний писар Семен Савич.

Яков Лизогуб, енералний бунчучний».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 61928. – Оригінал, завірений військовою печаткою і підписами)

№ 17

1731, вересня 27(16). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

««Ея царского величества Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман и ордена святого Александра Невского кавалер Даниил Апостол.

Всім обще кому о том відати надлежит, так великороссийским, як и малороссийским всякого чина людем, а особливо пану полковникові ніжинскому з старшиною полковою, сотникам с урядами объявляем сим нашим універсалом, иж ясне в Бгу преосвященнійший его милость господин Рафаил Заборовский, православный архиепископ киевский, галицкий и Малыя Россиї, листом своим объявил нам, что вотчины его преосвященства катедралной подданные, села Комаровки жители, доносили его преосвященству в незносных своих тяжестях от переежжаючих чрез тое село Комаровку, на самом главном шляху будучое, так великороссийских, як и малороссийских ездаков во взимании подвод и о прочиих им, комаровцам, наносимых тяжестях, от которых оного села Комаровки обыватели пришли в крайнюю нищету и разорение, иные от той нестерпимой нужды в разные міста розойшлися. Протчиим же околичным селам и деревням другой команді подчиненнным, такой тяжести ніт и в дачи подвод, как околичне, так и самые комаровские козаки тім комаровским мужикам вспомоществования не чинят, да они ж, комаровские мужики, всіх толко десять лошадей у себе имеют, а по двадцати лошадей по приказу командующих вистатчаючи, в тіх же козаков нанимают с послідующим своим разорением. И в том его преосвященство просил нашего разсмотріния и от таковых неудоб носимых им, комаровским жителям, показуемых тяжестях защитителной обороны. А понеже высокоповелителными имп ераторского всепресвітлійшаго величества указами, иміючим давати, взимая с них поверстние денги, за всяку лошадь по денги на версту велено. А без подорожних и без платежа поверстных денег никому в малороссийских рейменту нашого обывателей подвод не имать и никаких обид и тяготи не чинить накріпко запрещено; и великороссийским всякого чина людем, какова б кто звания ни был, проежжаючи чрез малороссийские городы, у жителей городов и міст без подорожних лошадей в подводы не имать, и сверх того по скольку кому по подорожной велено давать, лишних лошадей не вымагать, и с ратуши и у посполитых людей хліба, харчи и питья безденежно отнюдь не брать и не вымагать же, а покупать то все, кому надобно за деньги по настоящей ціні как то обыкновено чинится в великороссийских ея императорского величества городіх. Того ради по силі высокомонарших указов веліли мы, гетман и кавалер, сей наш оборонный вышепоказанный войсковой генералной канцелярии выдати універсал, которым предлагаем, дабы проеждаючие чрез село Комаровку великороссийские и малоросссийские всякого чина люди собою без подорожних и без платежа поверстных денег, почтовых и ямских подвод отнюдь не брали и им, комаровским жителем, насилия в том не чинили, такожде естных и питных припасов безденежно не брали и не вымагали и дабы пан полковник ніжинский оным комаровским жителям в таковых неудобносимых тяжестях учинил полегчение и ослабу и в выдачи под переежджаючих с подорожними великороссийских и малороссийских ездаков, подвод оным обывателем комаровским з околичных тамошних сел и деревень людем по пропорции их дворового числа приказал бы чинить равномірно спомоществование, чтоб им, комаровцам, яко на самом шляху зостаючим, пред другими околичними обивателями не было обидно, без указу же и без прогонов никому каковы б кто звания ни был подвод давати, також де ест них и питних припасов у них брать и насилно вымагать не допущал, дабы подданные его преосвященства от таких несносных тяжестей в крайнее не пришли разорение. Буде же кто з великороссийских или паче чаяння з малороссийских ездаков, презирая вышеписанные императорскаго величества премощнійшие указы дерзнет до того села Комаровки или з других міст без указу и без прогонов подвод взимать и хліба, харчи и питья не брать и домогатся или другие какие обиды чинить. А о том где надлежит в полку Ніжинском будет обявлено, то иміет пан полковник ніжинский нам о том доносить именно почему таких преслушников подкомандных нам штрафовать и непоблажно наказывать. А от неподкомандных нам для учинения им за презріние указов штрафа,

куда надлежит писать не оставим пилно и грозно повагою сего нашого уни версалу рейментарско приказуем.

Дан в Глухові декабря 5-го року (!) 1731-го году.

Вышеменованный гетман и кавалер рукою власною».

(Фотокопія з чернігівського (?) архіву. – Копія другої половини XVIII ст. Тексту документа передує запис копіїста: «Універсал гетмана Даниїла Апостола о облегчениї села Комаровки от дачI переіжжаючим подвою дан 1731 году»)

№ 18

Не раніше 1740 р. – Уривок із документальної інформації, написаної в Києво-Печерській лаврі.

«[...]1720 году и 722 дани от его императорского величества Петра Перваго в Киево – Печерскую Лавру с прежних отпусков и и з разних кріпостей, которие записанные сискалис в коллегиї иностранных и в сенатском розряді жалованные грамоти и випісі, между которими на Новгородский и Елецкий монастирі и на вишепомянутое село Мизин з другими с ним в місті Киево-Печерской Лаврі наданными селами с прежних отпусков грамоти вписани[...].

1740 году оний архимандрит Негребецкий преставися и за вишеписаненими же привилиими резонами Лаври Киево-Печерской не точию о селі Мизині бит челом времени не было, но довліло соблюдат едну Лавру стую и угодников Божиїх».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62335. – Арк.110 зв. – Тогочасна копія (?)

№ 19

1742, липня 21(10). – Купча Стефана Томари.

«Року тысяча сімсот сорок второго мсця июля десятого дня.

Я, нижеподписавшийся, всякому суду и праву сим записом обявляю, иж я, іміючи свій власний, купленний покойним родителем моїм Василием Томарою, в покойной Епистимиї Сулимовни Яковлевой Рустановичевой, сотниковой терехтемировской, двор в городі Переяславлі, стоячий з едной сторони от двора сотника полкового пна Ивана Добронізкого, а з другой сторони от двора чрез дорогу сотника терехтемировского пна Сави Гриневича, его высокородию гспдну полковнику переяславскому Симеону Ивановичу Сулимі за сумму сто рублей денег продал во вічность. До которого двора впредь ни я, ни жена моя, ни діти, також и кревние мої, близкие и далекие, вічними часи интересоватис и найменшой во владениї оного двора чинит препятствия его высокородию гспдну полковнику Сулимі не повинни. Для лутшого же віроятия за подписом руки моей при печати его високородию гспдну полковнику переяславскому Симеону Ивановичу Сулимі сей купчой запис дан року и дня вишписанного Стефан Томара.

При врученії сей купчой ми будучи во свідытелство для лутчого віроятия собственними своїми руками на купчой подписуемся

Асаул полковой переяславский Григорий Лукашевич

Сотник переяславский Иван Добронизкий

Димитр Дароган, сотник кропивенский

Сотник роменский Иван Маркович

Сотник ліпявский Василий Лазаревич».

(ІР НБУ. – № Ф. І. – № 62330. – Оригінал)

№ 20

1744, червня 30 (20). – Київ. – Обмінний «лист» Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«1744 года місця июня 20 д.

За блгословением его високопреподобия отца ншего игумена Гавриїла Леополского в битност пречестного отца намісника ншего мнстира Киевовидубицкого Василия иеромонаха в Ярославці за городничества честного отца монаха Стефана дали ниву ув одміну жителю ярославскому Федору Дубині из его братами родними Гаврилом и

Грицком на врочищи Поропові против розкопаниці з воротами на Басанскую дорогу и поміжник оной ниві жител бобровицкий Васил Пинчук, з другой сторони – Петро Литовка и позволили ему из его родними братами Гаврилом, Грицком оною нивою владіти, продати, даровати или на свой пожиток повернути жені и дітям своим за тое суму (?) Федору Дубині.

Дата з мнстира сия розпис во увірение».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 742. – Оригінал)

№21

1750, січня ___. – Київ. – Грамота київського митрополита Тимофія (Щербацького) Модесту, архімандриту Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

«Превелебнійшему Киевозолотоверхомихайловского мнстыря архимандриту Модесту Бжия блгословения желая, предлагаем присланные к нам 1749 года июня___ при пашпорті стійшаго правителствующаго синода епархії Черниговской мглинский протопоп Иоанн Яновский и два его товаришы попи Тит Волчевский да Григорий Пашковский ради произвождения здіс по поданним от их же святішому правителствующему синоду на преосвященного черніговского Амвросия Дубневича прошения и на взятой с них святішаго правителствующего синода в канцелярії, чтоб отнине се (?) одно при ділі в Киеві были. Под опасением за неисполнение незбіжного по правам государственним истязания подпискі не устояв, с Киева бежали и в том побіги своем в Чернигов поймани и как біглици преосвященним епскпом черниговския и Новгородка Сіверского Амвросием забитие в колодки в кафедру ншу привезени. Того ради до получения от оних с стійшаго правителствующего синода на посланное от нас доношение резолюції с них един протопоп Яновский в ваш Киевозолотоверхомихайловский мнстырь посилается, которого никуда с мнстыра не спуская, кріпкое на них наблюдение кому по усмотрению вашому приказати имість, порцию же ему в трапезе против радового вашого мнстира монаха выдавать архиерейско повеліваем

С катедри нашей митрополитанской киевской 1750 года генваря __д..

Митрополит киевский смиренный Тимофей m.p.» .

(НБУВ. – ІР. – № 62317. – Оригінал)

№ 22

1750, лютого 1 (січня 21). – Київ. – Грамота київського митрополита Тимофія (Щербацького) Модесту, архімандриту Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Превелебнійшему Киевозолотоверхомихайловского монастыря архимандриту Модесту Бжия блгословения желая, предлагает настоящаго 1750 года генваря 11 д. доношением нам, пастыреві, 748 года августа мсця по імющимся в катедрі нашей ділу в оный Киевозолотоверхомихайловский монастырь протопопиї Ніжинской містечка Носовки вдовий иерей Василий поданным превелебности вашей доношением просил о сподобленії его монашеского чына и о испрошеній от нас блгословения ко священнодійствию ему, по чему превелебность ваша свідетелствую о его, иерея Василия, добром состоянії и в определенних послушаниях исправности, просил ншего позволенія онаго иерея Василия монашеского чына сподобить и по оном превелебности вшей прошению мы, пастырь, означеннаго вдового иерея Василия монашеского чына превелебности вашей сподобить и по прошествії в том постриженії шести недель сценнодійствовать ему, иерею, яко к тому катедралный наш духовник иеромонах Иосиф, в которого он, иерей, был на исповіди, засвидітелствовал его быти достойна, архиерейско блгословляем, а когда оный иерей Василий в монашеский чын пострижен и какое ему в постриженії имя наречено будет, о том превелебности вашей в катедру нашу репортовать.

Ис катедры нашей митрополитанской киевской 1750 года генваря 21.

Митрополит киевский смиренный Тимофей».

(НБУВ. – ІР. – № 62316. – Оригінал)

№ 23

1771(?), вересня 4 (серпня 24). – Остер. – Інструкція сотенної остерської канцелярії остерському козакові Демяну «Хижнову».

«Копия

З сотенной остерской канцелярії козаку остерскому Демяну Хижнову

Инструкция

Указом ея императорскаго величества с полковой киевской канцелярії сего августа 24 дня в сотенной остерской канцелярії полученным состоявшымся по указу Малороссийской коллегії между протчиим строжае притверждено в предосторожности от опасной болезни, появившейся сверх города Ніжина, в селах в Бакаевки й в Безугловки, и в форштате Печерской крепости, в учрежденії и неослабном наблюденії караулов, и в протчем всерачительнейше поступат на точном основанії указа, посланнаго от сего августа 14 с оной полковой канцелярії в сие правление, и неослабно присутствующим в сотенной здішней канцелярії денно и нощно над определенными караулам смотріть, дабы ни малійшие нічего противу указных повеліний упущено не было, но все за всею точностию и дійством исполнено, и вся предосторожност сохранена была, как сего высочайший ея императорскаго величества интерес и каждого долг и благосостояние общества требуют. В противном же де случаи, ежели где окажется малійшая слабость, всі подвержени будут жесточайшему поступлению с ными, яко с нерадивыми по всей строгости законов, а притом во исполнение изображенном в том указі высочайшаго имянного ея императорского величества указа полученнаго гспдном гвардии майором Шиповым: в коем между протчім самими ему, господину Шипову, термінами изображено, вы благорозумно поступили, что воспретили ярманки в Малой России в сохраненії жизни должно предпочтено быт прибытие которого. Тамошнії жители через сей случай лишилис и ярманки в містечку Острі запретить и их отнюдь не допускать и подобния им собрания въпредь до указу пресічь, кромі одного привозу из околичных самих ближайших міст, в которых ніт никакой опасности для жителей нужнаго хліба и другых съестных припасов, также сіна и дров, и сего всего сотенной здішней канцелярії кріпко наблюдать, под опасением всякого звания чинам в урядах, до коих сие принадлежит за слабост в том жесточайшаго истязания, а іміющих нужду отлучится от домов своих в позволение и безопасние от заразительной болізни міста. У видачи пашепортов поступат по прежным указним наставлениям, означая именно и с какого кто места, в каком числі людей, гді состоят от заразительной болізни безопасно, куда, на сколько времени слідует, и какие именно при ных будут в том пути вещи свідітельствуя и описывая оные особим реестром и и закрою (?) реестра в сотенной остерской канцелярії присудствующими, поручит тім отъіжжающим, а за всім тім по получении онаго указа, тотчас от сотенной остерской канцелярії во всіх містах публиковать, что отныні въпредь до указу как ярманков, так и никаких собраниев, не іміть быть, дабы всяк о сем благовременно відал, а сколько при какых жителствах, кто именно в караулов определени, и кто именно над ними в смотрінии, учиня списки, прислат в полковую канцелярию при репорті чрез двое суток, и исщает репортовать, не упуская отнюдь и малійшаго времени, во исполнение которого полковой киевской канцелярії ея императорского величества указа до сотенной остерской канцелярії дали тебі сию инструкцию, якую ты приняв, тотчас іміешь слідовать в значащиеся в приложеннном при сей инструкції реестр міста, а прибув в оные в тамошных гспд владельцов, либо и управителей, приказчиков и войтов, а в курінях в курінних атаманов являт, требовать собрания в едно місто всіх тамошних обывателей, которым сию инструкцию внушительно опубликовав, строжае подтвердив, чтоб оны в предосторожност о вышеуказанной опасной болізни всі удобь возможности приняли, и не токмо б гпда владільци и атамани, над учрежденными в их відомствах караулами неусыпное наблюдение денно и нощно іміли, так чтоб отнюдь никто ни в какое поселение и таким образом не въежат, ни войти не могл, но и всі б обыватели без обявления владельцам либо атаманам отнюдь никого по крайней міри и на краткое время в доми свои не упускали под жесточайшим наказанием и одним словом си противо указных повеліний пред сим нарочными чрез публикації обявленний с подписками

и малійше нічто упущенно не было, но все самою точностию и дійством исполнено, и вся предосторожност сохранена была, как сего высочайший ея императорскаго величества интерес и каждого долг и благостояние общества требует, в противном случаї всі ті господа владілци и курінние атамани, в которых відомства и малійшая слабость окажется, подвержени будут жесточайшему поступленню спыски (?), яко нерадивыи по всей строгости законов, а притом во исполнение вышеписанного высочайшаго ея императорскаго величества повеління и ярманков, гді онии бывали, вовче запретит и их отнюдь не допускат и подобние им собрания въпредь до указу пресіч, кромі одного привозу из околичных самых ближайших.

(ІР НБУ. – Ф.160. – № 244. – Арк. 139 – 140. – Копія другої половини XVIII ст.)

№ 24

1771, серпня 4 (липня 24). – Остер. – Інструкція сотенної остерської канцелярії козаку Григорію Семененку (регест).

«З сотенной остерской канцелярії козаку Григорию Семіненку (?)

Инструкция

Двома указами ея императорского величества с полковой киевской канцелярії сего июля 20 д. в сотенной остерской канцелярії полученными, между прочим велено ль (?) состоявшимся по ордеру его высокородия гспдна лейб-гвардії Измайловского полку майора Михаила Ивановича Шипова. По причині того, что собственним его высокородия сих чисел бытностию в Ніжині усмотрено паки знаки опасной болізны, то в городы Острі самим присудствующим в сотенном остерском правленії и во всех подчиненних сотенному здешнему правлению містах наиприліжнеше подтвердит и наблюдать над учрежденними до сего при всяком жительстві караулами, даби из лежащих около Ніжина місті без писменного вида, а из самого города Ніжина ни с какими былетами никого пропускано не было, но задерживая в отдаленном месте, тотчас в оную полковую канцелярию репортоват а притом, известив о всяком подчиненном месте жителей, не упускать репортоват подвожди (?) о том в неделю подтверждая притом, что ежели еще и затем такова безпечност от сотенного правления произойдет, присудствующие в оном тяжчайше истязани будут всею строгостию изданих на сей случай узаконений и отрешени будут от своїх в каком месте, а Боже сохрани от своих в каком месте знаков опасносты, ту ж минуту доставлять с нарочними в обстоятельстве репорты

Дана в Острі 1771 года июля 24 д.

В подлином подписано тако:
Атаман городовий Иля Росінский,

писарь сотенний Петро Кивуха

(ІР НБУ. – Ф.160. – № 244. – Арк. 144 – 144 зв. – Копія другої половини XVIII ст.)

№ 25

1784, серпня 30 (19). – Козелець. – Указ козелецького нижнього земського суду Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю.

«Указ ея императорского величества из нижнего земского козелецкого суда Киевовидубицкому монастирю.

[...]точной лист

Указом из киевского намістнического правления в нижнем земском козелецком суді прошлого июля 24 д. полученим, при коем прилагая сію с копиею Малороссийской коллегії рішения, учиненого в иски козачества полку Киевского сотні Бобровицкой села Ярославки Якова и синов его Корнія и Давида Риженков с-под владіния Киевовидубицкого монастиря за пропущеним в правителствующем (?) сенаті осмнадцятонеделного аппеляционнного сроку велінно по исполнении по оному Малороссийской коллегії рішению поступить по законам, по исполнении отослать діло по принадлежитости в архив и оному намістническому правлению репортовать, в копії ж рішения Малоросийской коллегії состоявшемся прошлого 783 года июля

24 д. утверждая суда (?) генерального рішение между протчиїм приговорено, как де из виправки судом генералним учиненой оказалось, что ищущиї нині козачества с – под владіния Киевовидубицкого монастиря Яков Риженко с протчими рішением суда генералного 1761 года майя 13 д. приговорен в подданство Киевовидубицкого монастиря со всіми імівшимися за ним посполитскими грунтами, а оное де суда генералного рішение и его сиятелство господин генерал фельдмаршал сенатор и кавалер граф Кирила Григориевич Разумовский по битности его гетманом апробовал, и то тогда ж имяно в 1761 году исполненно и упомянутий Риженко с того времени и остался во владініиї за монастирем, а потому де суд генералний над свое прежнее рішение и апробацию гетмана и не поступил на производство сего Риженкова вторично о козачестві діла, к чему и колегия приступить не может и буде (?) указом ис правителствующего сената в Малороссийской коллегиї 1766 году августа 17 д. полученим в перевершивание гетманских рішений коллегиї запрещенно входит. Для того означенному истцу Риженку в нинішнем его иски отъказать, а апелляцию его на рішение суда генералного, в колегию поданную, отъставить. А как де имяного ея императорского величества 1783 году майя в 3 день состоявшагося указа в 8 пункті сказанно: для извістного и вірного получения казенних доходов в намістничествах Киевском, Черниговском и Новгородском – Сіверском и в отвращение всяких побігов к отягощению поміщиков и остающихся в селениях обивателей каждому ис поселян остатся в своем місті и званиї, гді он по нинішней ревизиї написан, то во исполнение сего высочайшего указа вишеписаному истцу Корніеви Риженку остатся в том званиї и місті, в каком он по сей послідней ревизиї записан.

По справкі ж с поданою от сторони Киевовидубицкого монастиря в нижний земский козелецкий суд прошлого 782 года июля 30 д. к новой ревизиї, с какою (?) за владінием оного монастира в селі Ярославки показани и записани Яков Иосифов син Рижий, у него жена Матрона Гаврилова дочь, у них діти синовя Корнилий, у него жена Улияна, у них діти син Евфим, дочери Елена, Татияна, Мария, Ирина, Давид, Яковов (?) син Риженко, у него жена Акилина. Для того по точности высочайшого о губерниях учреждения глави 17 статі 224 за виездом оного суда в село Ярославку сего августа 13 дня по рішению Малороссийской коллегиї исполнение учиненно.

То есть помянутий Рижий с показаним его семейством оставался за владінием Киевовидубицкого монастиря (...)* поверенному от оного монастира иеромонаху и семейством, чтоб он...оной монастирь находился (...)* его посполитскими грунтами, а затім діло отправлено в земский козелецкий суд при репорті и положениї в архив во всем том киевскому наместническому правлению отрепортовано, а Киевовидубицкому монастирю дан сей отъдат (...)* по требованию его млсти (?) 1784 года августа 19 д.

Дворянский засідател Алексій Подвисоцкий.

Засідател войсковий товариш Алексій Білчевский.

Засідател войсковий товариш Иван Колобов.

(ІР НБУ. – Ф.160. – № 771)

№ 26

1789, травня 23(12). – Новгород-Сіверський. – Благословенна грамота новгород-сіверського і глухівського єпископа Іларіона.

«Божиею милостию смиренний Иларион, епископ новгород – северский и глуховский.

Божие и наше пастирское препосилая благословение епархии нашей Короповскому духовному правлению и всім, кому о сем ведать надлежит. Сего маия 11-о числа от того духовного правления по взнесенной во оное от священника села Высокого церкви Успения Богоматери Луки Лукашевича с прихожаны прозбы, доношением нам представлено. Как де по дозволению нашему купленная реченным священником и прихожанами в упраздненнном девичьем Макошинском монастырі трапезная церков совершенно разобрана и перевезена в показанное село Высокое для состроения оной на место там згоревшой на старом месте ж и в прежнее наименование; к чему де и мастер уже договорен. Того ради и прошоно на заложение той церкви нашей благословительной грамматы. Мы, пастырь, во уважение толь богоугодного

помянутого священника и прихожан дела в прописанном селе Высоком во имя Успения Богоматери церковь на место згоревшой заложить благословляем протоиерею короповскому Иоанну Костаниновскому со освящением купно собором, повелевая по исполнению того репортовать нашей дикастерии.

Для чего и сия наша благословенная граммата за нашим подписанием и при печати кафедры нашей дана мая 12 дня 1789-го года.

(М.п.) (Без подписи. Печать сургучная большая с изображением Преображения Господня, так как кафедра при Спасо-Преображенском соборе; надпись на печати: «Печать кафедры Новгородско Северския». Писана на синеватой бумаге обыкновеннного формата с водяными знаками).

На ст. грам. 1785 дек[абря] 15 на сред[инее] печати сургучной изображ[ен] монастырь с частию монастыр[ской] братии (?) с 2 ба(...)*, церковью о 3 главах и 2 церк[вами]. 1 – генв(?) колокольни и монастыра здания с надп[исью] «Печать Спаского Новагорода-Северского монастыря».

(ІМФЕ. – Ф. 3 . – №)

ДОДАТКИ:

№ 1

1632 р. – Уривок з твору польського хроніста Шимона Старовольського «Polonia…» .

«[...]Тут треба додати, як вважаємо, ЧЕРНІГІВСЬКЕ воєводство, яке лежить за Дніпром; його Владислав IV, відірвавши від Московії, приєднав до Королівства Польського і крім старост поставив у цьому місті двох сенаторів, особливо воєводу і каштеляна, визначаючи їм місця в сенаті Королівства. Крім того, заснував у багатьох місцях чисельні католицькі костьоли, а для навчання молоді заснував колегіум ксьондзів Ісусового Товариства у Новгороді.

Але перейдемо до Білої Русі, якщо ми вже торкнулися чернігівської провінції, яка власне належить до Чорної Русі.

[...] Останнє там (*в Білій Русі. –* ***Ю.М., І.Т.***) і найбільше воєводство СМОЛЕНСЬКЕ, котре охоплює Сіверське князівство, чернігівську землю (у двох останніх знаходиться сімдесят замків) і оршанський повіт [...].

Смоленськ же з усім Сіверським князівством протягом близько сотні років був зайнятий Московією, але наш попередній король Сигизмунд III у 1611 році здобув його війною, а крім того вирвав у ворога чернігівську, роменську і серпейську землі і приєднав до Смоленського воєводства[...].»

(Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królewstwa Polskiego. – Kraków, 1976. – С.101 – 105)

№ 2

1748, до грудня 2 (листопада 21). – Скарга ієродиякона Іполіта на ігумена Свято-Преображенського Максаківського монастиря.

«1748 года ноемврія 21 дня подано.

Ясне Богу високопреосвященнійший влдко, мой премилостивый архипастирю

Нынешняго 748 года по моему прошению на мое обещание в заграничный жителско – марковский мнтрь свтший правителствующий синод отпустить мене не соизволил и вместо моего обещания уволил мене, нижайшего, к вашому високопреосвященству и велено мне явиться в духовной консистории при указе ея императорского величества и светлишаго правителствующего синода; в котором указе велено мене нижайшого, опредилить в пристойной общежителный мнтрь в братство, что я, опасаясь прогневать свтейший правителствующий синод, такоже и вашого высокопреосвященство духовную консисторию, как найскорейше из царствующаго Санктпетербурха в Киев поспешил и явился в духовной консистории, из которой без бытности вашего высокопреосвщенства отослан в Максаковский мнтрь, ко игумену Митрофану Горленко, который презрев указ ея императорского величества и свтейшого правителствующаго синода и вашого високопреосвященства консисторский в малом времени по прибытии моем в мнтрь бив мене так, что з ушей и ноздрей кров

лилася с таким приговором: знаеш ли ты, что я никого не боюсь, понеже я высокой гетманской фамилии и вместо еже бы мене определить по указу в братство и в монашескую келию, то противно тому определил мене к мужикам в сторожку, а сам разграбивши все мое имение, которое я в Москве себе выслужил, повелел мне цепь на шию наложить и в церковь ходить без клобука и без рясы. Также на другого человека нападши, до смерти убил, что всем тамошним обывателям явно, третяго человека по жестоких ранах плоть его ножем своими руками немилостивно резал, еще человека Гавриила Терлецкого по жестоких мучениях до смерти убил, а двое еще и тепер лежат смертно избитые, до которых приступиться невозможно смрада ради, а мне персонально сказал, что я тебе так буду бить, доколь тело твое от костей отпадет, то сердце твое взяв, на двое перерву и собакам отдам, что я, нижайший, слишав его к себе глупые и грозные слова, такоже и на людей видев горкую и безвременную от рук его смерть, убоявся да не то же или мощнейше, что постражду – судих паче бежать души ради своя к своему архипастырю аки под щит и заступление превысочайшаго вашого архипастырского милосердия, где прибег всенижайше припадаю к ногам вашим архипастырю слезно прошу дабы повелено было вашим архипастырским милостивым приказанием разграбленное от оного игумена мое убогое имения мне все в целости возвратить, а мене в пристойный общежителный мнтрь по указу ея императорского величества и светлейшего правителствующего синода определить, а именно всенижайше прошу ваше високопреосвященство милостиво моего архипастыря определить мене в Мижигорский мнтр к его высокопреподобию гдину отцу архимандриту Иосафу, за что должен о здравии и спасении вашего высокопреосвященства архипастыря моего до кончины жизни моей Гда Бга молить всенижайший вашего высокопреосвященства раб и всегдашний богомолец иеродиакон Ипполит».

(ІР НБУ. – Ф. Х. – № 10927. – Копія кінця XIX ст.)

№3

1734, вересня 7(серпня 26). – Київ. – Контракт.

«Року 1734 августа 26.

По блгословению висоце в Бгу преподобнійшаго его милости отца Алексия Петрини, архимандрита Сто Михайловского, и по согласию всей о Хрсті братиї подрадился я, нижей подписавшийся, для малованя преділа стия великомученицы Екатерини иконостаса самим добрим майстерством против данного мні абриса, в котором показано где злотом, где сребром, а именно на різбі злотом, а на томбах сребром, и где ест калі, всюда злотом и штучки також де злотом, поля на блятах всюда злотом и резанниї квітом на фромугах гладких місцами срібром веплом висріблити по срібру, квіт вистрихати чернилом, а промеж тим ляссаровати мякою или з тимпаном венецким, по всей же роботі где ест гладкие місца лязаром или ціноброю понаносити, а по лязору или цинобрі квітом фастятим упстрити. Которую повинен я вышшепоказанную роботу фарбами, злотом и сребром и прочиїми материялами моїми зділать и не повинен робити инной никакой посторонной роботи, покаміст не отділаюся у монастирі от вишшепоказанного діла. Бляти же для грунтованя и малованя толко позволено взят в дом, а різбу и прочую роботу повинен я грунтоват и золотить в монастирі, где мні келия ознатится. За которую роботу подступлено мні из монастира уплатить триста пятдесят чотири рублей денгами, а борошном: житного полчварта осмачки, пшеничного полтори осмачки, гречаного полтори осмачки, пшона едну осмачку, круп гречаних полтори осмачки, соли тисячей дві, олиї стопятдесят кварт, яловиц дві, сала каменей пять, рыбы вялой иголні пятсот, боковні пятсот, сира діжку відерок в десять, масла фастку в пять відерок, бураков кадовбов два, капусти кадовб, огорков діжку, цибулі вінков пять, часноку вінков пят, дров колод двацят пять, горілки відерок тридцят, яець на пулмент коп десят. Которий контракт за подписаною рукою моея даю для лучшаго віроятия

Для лутшого свідителства подписуюсь Федор Федоров син Камінский, житель маляр киевский».

(ІР НБУ. – Ф. І. № 62313. – Оригінал, особисто підписаний Камінським)

№4

1770, січня 10 (1769, грудня 30). – Київ. – Лист ігумена (?) Свято-Михайлівського Видубицького монастиря до Антона Гокала, возного Київської сотні.

«Благородний гспдн сотні Киевской возний Антон Гокало.

Відомства Киево-Печерской Лаври жителя неводницкого Левка Переплиотченка два молодики Грицко и Дмитро Кучеровскиї сего декабря 25, пришедши в состоящий на Звіринці Киевовидубицкого мнстря шинк, прозіваемий Перехрестний, гвалтовническим образом в оном шинку невідомо с какой причини розбыли грубу, окно, фляшку одну, дві чарки и лихтар один деревяний, а между тім с каким худим намірением и за шинкаркою гонились, коя принуждена, оставя хату, в коморки замкнутся и ґвалт кричать. По якому означенних молодиков гвалтовническому разорению послідовало в обявленням шинку чрез три дні в продажі напитку остановка, а мнстрю Киевовидубицкому немалая убыль. Для того вашому благородию о вышепрописанном преставляя, покорно прошу в Киевовидубицкий монастир съехав, помянутий шинк освидітелствовать и в том Киевовидубицкому мнстрю обыкновенний дать квыт, а сие записав, содержать в цілости. Я ж з всегдашним богомолческим доброжелателством моїм пребуду.

Вашего благородия

1766 года декабря 30».

(ІР НБУ. – Ф. XIV. – № 3723. – Оригінал)

№5

1728, жовтня 14. – Мархов (?). – Лист гетьмана Данила Апостола до Миколи Борозни.

«Его императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Вам п. Николаю (?) Борозні,товаришеві (...)*мовскому, нехай будет відомо, иж в бытность нашу в Москві, Федор Максимович, лейб-гвардиї Семеновского полку гранадерской роти саржант суппліковал до нас, что отц его клятвами и неблгословнием ему отческим претячи, непрестанно пишет к нему, дабы з движимого іміния, которое посаг (?) отца его вставанье(?) у вас іміется, четвертую (...)* на его виділивши, ради препитания, при крайніїбіді и нищеті будучому, в Архангелский город прислат и хочя (?) он, Максимович, и соизволяя (?), других своих братов и сестер (...)* вас и жены вашей писмами и советстно упоминался, жебы отцу его з помянутого іміния при скудости своей получил вспоможение. Еднак ви противко воли отческой идучи и того движимого (....)* части найперше (?) удержуете, хотячи самы всім користовати. В чом и вас просил он, пн Максимович, суда. Прето приказуем, абисте по получении нашей супплики (...)* против выш показаннной суплікуючой жалобы приездили сюда, в Мархов (?)(...)*всеконечно, рейментарско приказуем.

Дан в Мархові(?) октоврия 14 дня 1728 году».

(ІР НБУ. – Ф. І. – № 62321 . – Чернетка)

№ 6

1808, вересня 18(16). – Київ. – Донесення чернігівської духовної дикастерії в київську духовну дикастерію.

«Из черниговской духовной дикастерии в киевскую духовную дикастерию.

По прошению поветового города Борзны соборной Троицкой церкви священника Павла Бутовского, коим представляя, что сын его Иван по изучении начаткам латинскаго языка доспел к поступлению во классы, которые проходить имеет он, Бутовский, лучшую удобность в киевской Академии, просил на то позволения. Преосвященнейший Михаил, архиепископ черниговский и кавалер, приказал: сообщить в киевскую духовную дикастерию, что просителеву сыну Ивану Бутовскому обучаться в тамошней Академии позволяется с тем, дабы благоволено по истечении каждогодно в принимаемой в сию (?) дикастерию о обучающихся в киевской Академии сея епархии священноцерковнослужительских детях ведомости показывает его, Бутовского, какова учения будет и поведения.

Сентября 9 дня 1808 года.

Старобелоцкий протоиерей Гавриїл Скачевский.

Секретарь (...)*

Получено 1808 года сентября 11 дня.

Канцелярист Евстафий Озерский.

Слушали 18-го сентября.

По сему дикастерию сентября 18 дня в журнале опредено: об оном для ведома в киевское академическое правление послать указ.

Выписан верно канцелярист Мизунского.

Ноября 14 под № 1487 послан в киевское академическое правление за подписом протоиерея Сигиревича секретаря королева (?) канцеляриста Мизунского.

(ІР НБУ. – Ф. 160. – № 1211. – Арк. 3 – 4. – Оригінал завірений печаткою. – Зверху документа запис: «Дать о сем знать Академии сентября 16 дня 1808 года». Адреса: «Из черниговской духовной дикастерии в киевскую духовную дикастерию № 2659. (…)* в Киев». Запис архівіста: «В сем деле перенумеровано листов читири № 4 ри»)

№ 7

1808, грудня 18(6). – Київ. – Рапорт правління Києво-Могилянської Академії.

«В киевскую духовную дикастерию академического правления

о получении указа рапорт

Его императорского величества указ из духовной дикастерии от 14-го числа мсца ноября под № 3484-м о дозволении Черниговской епархии священническому сыну Павлу Бутовскому обучаться в здешней Академии; в академическом прошении 28 числа сего ж ноября к сведению получен, получении оного духовной дикастерии Академическое правление рапортует.

Академии ректор богословия учитель архимандрит Иакинф.

Академии префект иеромонах Мефодий.

О дозволении обучаться в здешней епархии священническому сыну Павлу Бутовскому.

Декабря 6 дня 1808-го года № 865-й

Письмоводитель Мышляевский».

(ІР НБУ. – Ф. 160. – № 1211. – Зверху документа запис: «(…)* 1808 года декабря 6 (…)* сообщить под.(..)*»)

В публикации представленны найденные в архивах документы І. Скоропадського, Д. Апостола и старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I.Skoropadskij, D.Apostol and petty officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

УДК 94(744)

ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ, НАПИСАНІ У 1708 р. ДО ВЕЛИКОГО КОРОННОГО ГЕТЬМАНА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ АДАМА СЕНЯВСЬКОГО

(Переклад-реконструкція із старопольської та латини Володимира Пилипенка)*

12.

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький Мій великий Милостивий Пане і Брате!

З поверненням мого кур'єра отримав *in profundo cultu* [з глибоким поклонінням] і *altissima* [найвищої] гідності В.М.М. Пана *aestimatione* [високоцінний] Ваш лист, за якого, коли *instruor de illibato* [проявлено неослабну] до моєї особи *candore* [щирість] від В.М.М. Пана, і до спільних загальних інтересів *ferventissimo ardore* [палке прагнення], маю чим все життя *gloriari* [хвалитися] і Речі Посполитій *gratulari* [виявляти подяку], до послуги В.М.М. Пану *quid valeant humeri quid ferre recusant* [братиму завдання, які посильні до виконання], в мені завжди *ebullit* [нуртує] бажання все *sine intermissione exequi* [не припиняючи, проводити], що мені *de super imponitur* [покладено зверху], бо я є *a tenoritudine principum mandatorum propentissimus observator at cultur* [виконавцем наказів принцепса]. *Succurs* [допомога] вже на марші під добрим командуванням панів полковників київського та білоцерківського, які за моїм наказом *dirigunt gressus* [прямими кроками] йдуть на Дубно до Сокаля, де на подальші свої дії буду чекати від В.М.М. Пана *plenam informationem* [повної інформації]. Резидент Князя Ї.мості Ракоція передав мені у руки два листи до свого правителя. З таким *expostulacia* [настійливим проханням], щоб їх переслали до В.М.М. Пана, від котрого вони могли безпечно б дійти до рук тих, кому належить, *adiungo* [пересилаючи] ті обидва листи і *committo* [додаю] *sollicitae* [прохання] В.М.М. Пану *curae* [попіклуватися], *quid opus fieri* [що належить зробити], сам же *ambio* [обходити, оточувати] буду *in totum aevum* [на всі часи]

В.М.М. Пана люб'язним і зичливим Братом
І слугою приниженим
Іван Мазепа [Jan Mazepa]
Гетьман і Кавалер Його Царської Величності
Військ Запорозьких

У Білій Церкві
Травень 13/24 Року Божого 1708

P. S. Неприятель на Березині у трьох місцях спорудив мости, через які начебто вже переправляються легкі волоські хоругви.

№ 25805

13.

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Коли Ї.М. Пан Ротмістр, *retrograd gressu* [повертаючись назад], їде до В.М.М. Пана від двору Його Царської Величності Пана мого Милостивого, тому з такої

* Продовження. Початок див.: Сіверянський літопис. – 2016. – №3. – С. 81- 88.

оказії набираюсь *impet pro solitio meo* [за своєю звичкою] *candore et ardore* [блиску та вогню шани] до В.М.М. Пана, для того, щоб демонструвати гідної Вашого Великого імені *obserwancyi* [повагу]. Мав би не лінитися і частіше писати до В.М.М. Пана без жодних штучних компліментів, бо *verus amor odit blanda verborum lenocinia* [справжня любов не любить потурати приємним словам], лише б стародавнім стилем відізвався б *si vales bene est* [якщо з тобою все добре], якби я щось мав гідне для В.М.М. Пана ознайомлення *occurreret* [йти на зустріч], для чого й тепер приходять до мене лише голі слова, *sine fuco* [без прикрас]. Відізватися мушу до В.М.М. Пана і те донести, що війська Його Царської Величності і війська неприятельські без жодних дій на одному місці *fixo pede subsistunt* [нерухомо стоять, як стовпи]. Коли неприятель рушить, оголосить про те незабаром *publica fama* [народний поголосок]. А я з великою честю В.М.М. Пана *aestimacia perpetuo cultu* [думку завжди поважаю] і бажаю бути

В.М.М. Пана люб'язним зичливим
Братом і слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської
Величності Військ Запорозьких

У Білій Церкві
травень 21 Року Божого 1708.

№25086

14.

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Того ж дня, коли мій канцелярист пан Максимович повернувся від В.М.М. Пана, до мене дійшов лист від Двору Його Царської Величності Пана мого милостивого, виданий на руки Ї.Мц. Пана Українцева, з таким наказом, щоб я його зі спеціальним кур'єром до В.М.М. Пана відіслав.

Exequor [досягаючи] тоді *pro gloria* [для слави] *obsequi* [дотримання] наказу, а В.М.М. Пана *heroica vestigia* [героїчних кроків], про котрі мені *relatim* [ставлять до відома], *individuo*[індивідуально], постійної приязні пріоритети, що на кожному місці переслідують, бажаючи *intenso cordis voto* [від усього серця], щоб увесь *sterilis gleba* [безплідний ґрунт], *gloriosis* [славного] В.М.М. Пана *trita gressibus* [бойовими заходами], *in victricem* [у переможних] безсмертних тріумфах *assurgat messem* [заплодоносив]. *Commendiorem* [приводячи до порядку] моїм *serio iniunxi* [серйозно наказав], щоб військо *sub regidissima* [під командуванням] дотримувалося дисципліни, і всілякі *licencie* [вільності] та *exorbitancie coercere* [відхилення стримувати] старалися, про що нині до них і пишу. А В.М.М. Пана шановне ім'я в *omni temporo* [усі часи] *et loco veneror* [і в усіх місцях поважаю] і стараюся бути *perpetuo voto* [постійно]

В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської
Величності Військ Запорозьких

Сподіваюся і я, що мені зверху накажуть з цілим військом звідси рушити і йти до Волині.

З Білої Церкви травень 21 Року Божого 1708.

№25087

15.

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький Мій великий Милостивий Пане і Брате!

У листі від В.М.М. Пана *adiungo*[додано] доброзичливо і з охотою *tessaram* [настанова] і також її *refero* [відповідь], що на придушення неприятельської сили на-

писано *dextera Domini fecit virtulem* [правиця Господня підноситься], коли Ї.Мсць Пан Боур, генерал-лейтенант, швецький регімент за десять миль від Риги *victricibus zniosl armis* [отримав військову перемогу] і взяв у неволю живими 492 шведи. Тієї теперішньої кампанії *primitiae* [перші початки] нехай будуть *profelici omine* [провісниками] майбутніх воєнних операцій, *in secundam et faecundam* [і, по-друге, плодотворних] і безсмертних тріумфів над неприятелем, *messem* [урожаєм], який би В.М.М. Пан повністю зібрав *de prostratis hostium cadaveribus* [із трупів полеглих ворогів], *manibus* [руками], щиро бажаю.

Ad oriente [зі Сходу] доношу, що мій посол до сераскера тільки сьогодні повернувся і під час його там перебування *redijt* [з'явився] від Порти кур'єр з такою *innotescentia* [вісткою], що Реїз Ефенді, який був послом до противника, відправлений до сераскера із наказом на *expostulacia* [вимогу] до неприятеля *ratione succursu* [визначити обсяг допомоги]. А з таким *non constant* [не варто] не рахуватися. Буду і надалі від зичливих мені приятелів звідти проінформований і донесу В.М.М. Пану *candide* [чистосердечно]. А тепер *puro affecto manifestuie* [щиро бажаю і засвідчую], що я є

В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської Величності
Військ Запорозьких

З Білої Церкви
травень 27 V.S. року Божого 1708.

№ 25808

16.

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Лист В.М.М. Пана, написаний під Низьким з датою 9 червня, отримав через пошту *cum solito* [зі звичною] до Вашого імені *homagio* [пошаною], в котрому прочитав, що В.М.М. Пан задоволений від мене за *succurs* [сприяння] Речі Посполитій, *gratos concipit sensus* [відчуваючи приємність], *gratulor* [виявляю радість] за таку честь, що моя скромна допомога *promeriut* [заслуговує] собі у ласці В.М.М. Пана *gloriam* [пошану] і підтверджуючи *ad Vota* [дане слово], послав свій наказ до панів командирів, щоб марш був продовжений *citissimis passibus* [швидким кроком] призначеним В.М.М. Паном шляхом.

За надсилання *communicatio sciendorum* [обов'язкових повідомлень], що у вас *occurit* [відбувається], В.М.М. Пана дякую, і про те все звітуюся у листі до Ї.м. Резидента В.М.М. Пана і *intaminato candore* [із незаплямованою відвертюстю] підписуюся

В.М.М. Пана люб'язним зичливим
Братом і слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської
Величності Військ Запорозьких

З Білої Церкви
червень 9/20 року Божого 1708

№ 25089

17.

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький. Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Через Ї. м. Пана хорунжого брацлавського, який повертався *secundis et foecundis passibus convenio* [з успішно і результативно виписаним документом] з належною честю, і віддавши відповідні почесті Його Великого Імені, так і тепер в інтересах В.М.М. Пана і цілої Речі Посполитої засвідчив перед Ї.м. Паном Хорунжим *facilitatem* [схильність], що і надалі в мені те ж бажання до послуг В.М.М. Пана *in sterilescet promptitudo* [в неоплатній готовності], котра *nutibus* [підсилюється] В.М.М. Пана *ad*

coram [наявністю] ласки і приязні Його *consecro* [поважності], стараюся бути
В.М.М. Пана люб'язним зичливим
Братом і слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської
Величності Військ Запорозьких

З Білої Церкви
червень 10/21 року Божого 1708.

№ 25090

18.

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Перебуваючи як у своїй, так і у чужій *substancyey* [стороні] Пан Максим Самулович, обиватель київський *hostili manu* [ворожою рукою] від Шведів *depraedatus* [зазнав грабунків], *recurrit ad asillum* [наскоків], то з ласки В.М.М. Пана, за обивателя, як до людини, яка є під моєю владою, до В.М.М. Пана *instra* [звертаюся] і прошу, щоб В.М.М. Пан дозволив йому ту *suffragari* [підтримку], зобов'яжеш В.М.М. Пан *hoc pro actu* [цим актом] і мене до взаємного в подібних *occurencyach retaliacyey* [випадках відшкодування] і вічних собі послугах. За цим *iteralis geminando* [повторно надокучаю] моїм проханням, з тим заявляю, що до смерті є
В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської
Величності Військ Запорозьких

З обозу під Стумгородкою
липень 21 року Божого 1708

№ 25091

19.

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Два листа В.М.М. Пана, один з-під Низького від 11 червня, другий під Улановим того ж місяця датованим, у тих днях *in plena* [разом] від *veneratione* [шановної] Його особи отримав, у яких вказує В.М.М. Пан *quaerulos interponere dolores* [з болем] на лінивий марш і на примусові вилучення у війська, яке відіслане мною *pro ferendis* [для єднання] Речі Посполитої *suppetys* [під однією рукою] у Польщі. І сам не знаю *quid opus fieri* [що необхідно зробити] з тими людьми, котрим *fides pietas que nulla* [благочестя не має ніякої віри], мало не щодня через моїх довірених кур'єрів пишу до тих панів реґіментарів *stimulato* [підштовхуючи] їх *arte* [щиро] до найшвидшого поспіху і наполягаю *in culcando unum idemque sub rigida paene* [під жорстким натиском], щоб жодних екзорбітацій* і грабунків не було, однак лише *fabula to narratur surdis* [то як розповідати історії глухому], грабують, як і де лише можуть, *per tot discrimina rerum* [через стільки моментів грізної небезпеки] поспішають, маючи remory [?] свої не знаю, чи *simulatas* [прикидаються], або є на те *veridicas rationes* [правдиві причини], голод і різні погрози від шляхти, котра *inhiat* [нетерпляче чатує] на їхнє життя і здоров'я, *ex hoc* [це] *motu et metu* [рух і страх] *sistunt gradum* [зупинятися] і доганяняти на марші. А тому відсилаю сьогодні значну людину від себе до визначених панів моїх регіментарів, котрі мають від мене *iniunctum* [пропозиції], щоб щодня їх прискорював *ad citissimos passus* [найшвидшим кроком], *insolentiam* [нахабство] Козаків пильнував, і, зблизившися з ними, до Бреста повернувся, не сумніваюся, що наш спільний курс В.М.М. Пан побачить вже скоро *in opere belli* [у воєнних діяннях], лише було б достатньо провіанту і був би *securus* [безпечний] свого життя і здоров'я від шляхти. Я вже вдруге отримую власноручний наказ від Найяснішого Царя Їх Мості Пана мого милостивого, щоб я

* Вилучень.

поспішав для здійснення диверсій проти неприятеля, бо війська Його неприятеля під Могилевом переправляються. Здійснюючи *supremum* [вищу] волю відповідно до того *mandatum* [наказу] Найяснішого мого Принципала, наближаюся маршем до Києва, де стану за два дні, *brevi* [швидко] звідти *migraturus* [рухатимемося], і знову буду мати честь *praesentanci* [побачитись] з В.М.М. Пана *amplexus* [оточенням], *et unionis armorum* [і об'єднати зброю], у чому *indolere* [?] мушу *supra iniquam sortem meam* [у них є багато на моєму], однак *non segregabit* [не відділяючи] мене від тих, кому *semes pro semper candido voto* [завжди довіряють слово] В.М.М. Пана посвятив впевнено у правдиву приязнь, і ні відстань, ні *vicissitudo temporum* [мінливість часу] не змінить, що Я постійно до смерті є

В.М.М. Пана люб'язним зичливим
Братом і слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Величності
Військ Запорозьких .

З обозу від Переп'ятихи*
липень 5/25 року Божого 1708

P. S. Доношу до В.М.М. Пана *fidissimo corde* [чистосердечно], що не лише шляхта погрожує відправленому війську *funesta clade* [смертельними неприємностями], але і одна поважна особа *qua sagu qua toga* [одягнута у тогу], яка залишається у *colligacyi* [у зв'язку] *intaminate* [незаплямованому] із Найяснішним Царем Їмстю, яка і у В.М.М. Пана часто буває і все бачить. Ця особа перестерігала моїх комендантів, щоб не йшли до Бреста, погрожуючи, що якщо не від неприятеля, то від шляхти і від самих жовнірів певно загинуть, i*nterposuit* [додаючи], що там великий голод. Не говорю зараз, хто є та особа, бо свого часу В.М.М. Пан сам буде знати.

№ 25092

* Perepetychi.

УДК 94:[725.1:352.07](477.51-25)«1960/1970»

Алла Доценко

●

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ В ЧЕРНІГОВІ У 60-х РОКАХ XIX ст.

У даній статті на документальних матеріалах Державного архіву Чернігівської області висвітлюється історія і ремонти будинку полкової канцелярії у першій половині 60-х років XIX ст.

Ключові слова: будівельне відділення губернського правління, технічно-будівельний комітет Міністерства внутрішніх справ, кошторис, архіваріус губернського правління.

Після двох капітальних ремонтів 1849–1855 рр. та 1855–1859 рр., які тривали кожний по п'ять років, як це не дивно, вже у 1861 р. знову постає питання про ремонти будівлі архіву губернського правління. І хоча це були вже не капітальні, а поточні ремонти, але на них витрачалися немалі кошти та відволікалася увага і сили будівельної і дорожньої комісії.

Так, уже у січні 1861 р. архіваріус губернського правління доповідав, що невідомо ким у вікнах архіву вибито 28 шибок і просив розпорядження про негайне встановлення нових замість розбитих. Хоча і з деякою повільністю, але вже 8 березня губернський архітектор М. Щитинський доповідав, що скло вставлене. На це було витрачено по кошторису суми на матеріали і роботу 21 руб. 53 коп. і в інструментальний капітал 21 коп., всього 21 руб. 74 коп. Але проходить усього лише два тижні, і губернський архітектор Михайло Щитинський звертається до будівельної комісії з рапортом, у якому наголошує, що проїздом по місту звернув увагу на розбите скло у вікнах будівлі архіву, а також відсутність водостічних труб і заліза з покрівлі споруди **[1].**

Розглянувши рапорт губернського архітектора, будівельна і дорожня комісія доручила одному з техніків комісії скласти кошторис на «исправление повреждений» у будівлі архіву, а потім надати його для затвердження. Також чиновники доручили чернігівській міській поліції провести розслідування: хто розбив скло як у січні, так і у березні. При огляді будівлі виявилося, що вибито 88 шибок. Але вставлені вони були вже не так швидко. Лише у вересні 1861 р. архітекторський помічник Садовський прозвітував про закінчення робіт: уставлення нових шибок у вікна, монтування водостічних труб і полагодження покрівлі **[2].**

Про ці роботи комісія, як і наказано, у кінці року прозвітувала у головне управління шляхів сполучення і публічних будинків **[3].**

У наступному 1862 році будівельна і дорожня комісія звертається до головноуправляючого шляхами сполучення і публічних будинків з проханням знову виділити кошти на ремонти будівель, оскільки «из показанных казенных зданий большая часть, несмотря на сделанные в них в 1861 году ремонтные исправления требуют починок». Серед цих будівель, звісно, була і споруда архіву губернського правління. І в 1862, 1863 і 1864 роках знову і знову в ній щось ремонтують: у 1862 році – пічки **[4],** у 1863 р. склять всі розбиті вікна **[5].** А в кінці року так само звітують про проведені роботи **[6].**

Але вже у 1864 році роботи набагато ускладнилися. Окрім знову вибитих 39, а згодом і всіх шибок, знову зірваних водостічних труб і заліза на даху **[7],** з'явилися

© Доценко Алла Володимирівна – заступник генерального директора НАІЗ «Чернігів стародавній».

тріщини у стінах і руйнування покрівлі. А поки йшло листування чиновників з цього питання **[8],** додалася проблема і з підлогою: в деяких місцях вона прогнила, і важкі полиці, на яких були складені архівні справи, вийшли з місць їхнього укріплення, похилилися і загрожували падінням **[9].** Про це і написав у своєму черговому рапорті губернський архітектор Михайло Степанович Щитинський. Будівельна і дорожня комісія доручила йому оглянути будівлю і скласти кошторис на ремонтні роботи. Оглянувши будівлю, Щитинський зафіксував ці всі пошкодження, склав кошторис на всі ремонтні роботи і, розмірковуючи, як у подальшому вберегти шибки у вікнах від розбиття, запропонував закрити їх ставнями або проволочними сітками. Без цих сіток шибки у вікнах, як писав архітектор, будуть постійно розбивати, що і сталося в 1864 році вже втретє **[10]**. Ремонтні роботи затягнулися і до лютого 1865 р., тобто до реорганізації будівельної і дорожньої комісії у будівельне відділення губернського правління ремонт так і не закінчився **[11]**. Перед реорганізацією будівельна і дорожня комісія відправляє досить цікавий для нас звіт до головного управління шляхів сполучення і публічних будинків **[12],** з якого видно, що у Чернігівській губернії у віданні комісії рахувалося на 1865 рік, загалом, 70 будівель: 41 – цегляна і 28 – дерев'яних. З них казенних — 21, і з них цегляних — 16. А в самому Чернігові було всього лише 4 казенні кам'яні будівлі:

1) двоповерховий корпус, який займало губернське правління з його установами;
2) двоповерховий корпус, який займали палати цивільного і кримінального суду;
3) двоповерхова будівля, так званий «будинок Мазепи», який займав архів губернського правління,
4) двоповерховий тюремний замок з двома двоповерховими флігелями та огорожею.

У листопаді 1864 року, згідно з положенням Державної ради «Про перетворення цивільної будівельної та дорожньої частини», при всіх губернських правліннях були засновані будівельні відділення, яким передали повноваження будівельних і дорожніх комісій. Це стало «початком нової епохи» у справі управління будівельної частини в Російській імперії **[13].** Остаточно комісії були ліквідовані 1 лютого 1865 року. Починаючи з квітня 1865 року, ці відділення переходили у відання технічно-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ, яке змінило скасоване головне управління шляхів сполучення і публічних будівель, тобто управління будівельною частиною знову передавалося Міністерству внутрішніх справ. Важливою особливістю проведеної реформи було те, що з цього моменту вже не було потрібно узгоджувати в Петербурзі проекти цивільних громадських споруд – достатньо було візи губернського будівельного відділення. Думку технічно-будівельного комітету належало запитувати лише для тих об'єктів, які були пов'язані з особовою складністю в технічному відношенні або мали загальне значення для кількох губерній, або для всієї імперії. На чолі будівельних відділень стали губернські інженери, які були членами губернського правління. Губернські архітектори були підпорядковані їм з правом дорадчого голосу при розгляді справ, що стосувалися будівельної частини. Коло обов'язків губернських архітекторів звузилося до розгляду архітектурної частини проектів і участі в узгодженні й нагляді за будівлями. Розгляд та затвердження проектів або кошторисів для цивільних будівель попередньо проходив у будівельному відділенні губернського правління. У залежності від вартості робіт, вони могли бути затверджені на місцях, представлені в технічно-будівельний комітет відповідного відомства або передані на найвище затвердження.

До робіт із складеним і затвердженим проектом і кошторисом приступали після відповідного дозволу начальства на здійснення робіт. Варто звернути увагу на те, що казенні роботи проводилися або самими відомствами (своїми робітниками), або віддавалися з торгів.

Таким чином, в 60-х рр. XIX століття вирішення основних питань у частині

регулювання будівельної діяльності та управління дорожнім господарством були остаточно переведені на місця – у губернії і області.

Основна діяльність будівельних відділень була спрямована на розробку проектів і кошторисів казенних будівель і споруд, збір відомостей про ціни на будівельні матеріали та робочу силу, здійснення будівництва і проведення ремонтних робіт будівель та споруд, які належали до їхньої компетенції, з наступним їхнім оглядом і перевіркою технічних і фінансових звітів.

Вищезазначене було значним кроком у розвитку будівельної галузі, оскільки значно була удосконалена та упорядкована процедура будівництва і ремонту як казенних, так і приватних будівель. Чернігівське будівельне відділення розмістилося у будинку губернського правління. Нижче подаємо документи, які висвітлюють хід ремонтів будинку полкової канцелярії у першій половині 60-х років XIX ст.

---

1. «24 марта 1861 г.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского
Рапорт

Проездом по городу заметил я, что в каменном здании, занимаемом Архивом Губернского Правления, из вставленных в оконные переплеты стекол многие вновь разбиты, почему осмотрев внимательно то здание нашел разбитых стекол до 50-ти и полагаю, что повреждения эти не случайные, судя по виду пробитых круглых отверстий в стеклах. При чем, оказалось, что в здании не имеется водосточных труб, оторвано и унесено железо с карнизов и повреждена ветром крыша, причем взорвано на крыше до 20-ти листов железа находящегося свернутым на крыше.

О чем имею честь донести на усмотрение Комиссии.

Губернский Архитектор Щитинский (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 31, спр. 61, 18 арк., арк. 1.

2. «7 сентября 1861 г.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Архитекторского Помощника Садовского
Рапорт

Имею честь донести оной Комиссии, что работы по исправлению здания, занимаемого Архивом Губернского Правления, окончены 4 сего сентября. Исправление повреждений в означенном здании производилось с подряда мещанином Росинским под моим наблюдением за этими работами. Исправления сделаны за 249 руб. 46 коп. из ремонтной суммы. Работы эти окончены.

Архитекторский Помощник Садовский (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 31, спр. 61, 18 арк., арк. 2.

3. *Ведомость*
о состоянии казенных гражданских зданий, подлежащих владению Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии за 1861 год

Означенные здания	В каком году построены или в казну приобретены, из каких сумм и из чьего разрешения	В какую сумму постройка обошлась или покупкою приобретена	Когда и в каких частях были починяемы, сколько в каждый раз было отпущено денег	Сколько кв. сажень	Какие именно места или лица в здании помещаются	В каком положении находится
Каменное двухэтажное здание с каменными под ним погребами	Когда и из каких сумм здание это построено или приобретено сведений не имеется. Между тем по справкам оказалось, что оное занимаемо было до 1782 г. бывшими Малороссийскими Полковою Канцеляриею и Гродским судом, а затем Губернским Магистратом и Малороссийским почтамтом	Во что постройка или приобретение этого корпуса обошлось и из каких сумм неизвестно, примерно же стоит до 8000 руб. серебр.	В 1861 г. исправлена крыша, вставлены стекла в окна на место разбитых и покрыты железом контрфорсы. На это употреблено из ремонтной суммы 249 р. 46 коп.	87	Архив Губернского Правления	В удовлетворительном

ДАЧО, Ф 179, оп. 32, спр. 52, 14 арк., арк. 8.

4. *Дело*
о представлении Г. Главноуправляющему отчетных сведений по комиссии за 1862 год

Наименование работ	Сколько исчислено было по смете суммы	Сколько употреблено суммы собственно в 1862 г.	Из какого источника	Сколько достигнуто понижения против сметного назначения
На исправление печей в здании Архива Губернского Правления	28 руб. 9 коп.	28 руб. 9 коп.	Из Строительного капитала	

ДАЧО, Ф 179, оп 17, спр. 8, арк. 13, 16.

5. «Дело о застеклении окон в здании
Архива Черниговского Губернского
Правления
№ 45

«18 ноября 1863 г.
В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию

Губернское Правление слушали: рапорт Архивариуса Губернского Правления от 14 октября за № 92; коим донося, что в казенном каменном здании, занимаемом Архивом Губернского Правления, неизвестно кем в окошках здания выбиты все стекла, чрез что при начале зимы может наноситься снег в здание, от чего могут гнить дела, хранящиеся в архиве. Просим принять распоряжение о вставке в окна здания стекол.

Определили: о прошении Архивариуса Губернского Правления сообщить к распоряжению в Черниговскую Губернскую Строительную и Дорожную Комиссию.

Советник (подпись)
Секретарь (подпись)
Столоначальник (подпись)

Черниговская Губернская
Строительная и Дорожная
Комиссия
Счетный Стол
18-го ноября 1863 г.

Черниговское Губернское Правление в отношении от 15 сего ноября за № 28104, полученным 18 числа, изъясняя рапорт Архивариуса своего, что в окошках казенного каменного здания, занимаемого Архивом Губернского Правления неизвестно кем выбиты все стекла, и что по неимению стекол при наступлении зимы будет наноситься снег в это здание, а чрез это хранящиеся в оном дела могут прийти в гнилость, просит сделать распоряжение о вставке новых стекол.

Справка: На ремонт казенных зданий мелкими починками ассигнуется ежегодно по 1710 рублей. Из числа их за произведенными и предположенными расходами имеется свободных от расхода 25 рублей. Деньги из 1710 рублей отпускаются из Уездных Казначейств по сношению Комиссии с Черниговскою Казенною Палатою.

Мнение Счетного Стола: по предстоящей экстренности вставки новых на место разбитых стекол в окнах здания Архива Губернского Правления Счетный Стол полагает: производство этой работы возложить на хозяйственное распоряжение одного из Техников Комиссии по усмотрению Общего Присутствия и ассигновав ему для сего примерно 20 рублей предписать немедленно распорядиться о выполнении работ, за окончанием работы, составив оной исполнительную смету представить таковую в Комиссию.

Резолюция Общего Присутствия: По рассмотрении сего доклада Общее Присутствие определило: по невозможности приблизительно исчислить издержки потребной на вставку стекол в окна Архивного здания Губернского Правления, предварительно предписать Архитекторскому Помощнику Садовскому не отлагательно составить и представить в Комиссию смету этой работы, Губернское же Правление просит о производстве следствия к открытию виновного в разбитии всех стекол в окнах означенного здания и о поступлении с ним по законам.

18 ноября 1863 г. Бухгалтер (подпись)

Стол Счетный
26 ноября 1863 г.
№ 2330

Архитекторскому Помощнику
Садовскому

Черниговское Губернское Правление в отношении от 15 сего

ноября за № 28104 изъясняя, что в окнах казенного каменного здания, занимаемого архивом оного Правления, неизвестно кем выбиты все стекла, и что по неимению стекол при наступлении зимы будет наноситься снег в то здание, а чрез это хранящиеся в оном дела могут прийти в гнилость. Просить распоряжения о вставке новых стекол.

Вследствие сего Губернская Строительная и Дорожная Комиссия предписывает Вам неотлагательно составить этих работ смету и представить оную в Комиссию.

Мнение Счетного Стола:

Пригласить в Присутствие Комиссии находящихся в г. Чернигове стекольщиков и предъявив им смету на вставку стекол в здании, занимаемом архивом Губернского Правления, пригласить к принятию исполнения этой работы с возможною уступкою против сметы и ни в каком случае не свыше 25 рублей и если кто изъявит на это согласие, то отнестись в Черниговскую Казенную Палату и просить сделать распоряжение об отпуске в Черниговском Уездном Казначействе под расписку казначея ея Косенко той суммы, какая условлена будет.

Резолюция Общего Присутствия:

По внесении сего доклада в Общее Присутствие призываемы были в оные стекольщики и один из них именно: гомельский мещанин Берка Живов изъявил согласие произвести вставку стекол в Архивное здание Губернского Правления во всем согласно утвержденной для этого предмета сметы за 25 рублей с уступкою против сметы на 4 рубля 21 коп. в чем и дал подписку 19 числа...

19 декабря 1863 г.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского

Рапорт

Во исполнение предписания от 28 декабря 1863 года имею честь донести, что вставка стекол в оконные переплеты здания, занимаемого Архивом Губернского Правления, уже произведена во всем сходно смете с надлежащею прочностию и из материалов должного качества. Работы закончены 31 декабря 1863 года.

Губернский Архитектор Щитинский (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 33, спр. 159, 19 арк., арк. 1-7.

6. Ведомость о состоянии казенных гражданских зданий, находящихся в ведении Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии на 1863 г.

№ п/п	Означенное здание	Когда и в каких частях были починяемы	Какие места в здании помещаются	В каком положении находится здание
4.	Каменное двухэтажное здание с каменными под ним погребами	В 1863 году вставлены в окна заместь разбитых новые стекла, на это употреблено 25 руб.	Архив Губернского Правления	В удовлетворительном

ДАЧО, Ф 179, оп 18, спр. 11, арк. 19.

7. М. В. Д. В Черниговскую Губернскую
Черниговское Губернское Правление Строительную и Дорожную Комиссию
31 мая 1864 г.

Губернское Правление слушали рапорт Архивариуса Губернского Правления от 12 мая за № 54 коим донося, что в казенном каменном здании, занимаемом Архивом Губернского Правления, неизвестно кем в окошках оного здания выбито 39 стекол, а также сорваны водосточные трубы, а на крыше в некоторых местах от сильного ветра срывает железо, просит сделать распоряжение о вставке стекол и об исправлении водосточных труб и крыши.

Определили: О прописанном донесении Архивариуса Губернского Правления сообщить к распоряжению в Черниговскую Губернскую Строительную и Дорожную Комиссию.

Секретарь (подпись)
Столоначальник (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп 33, спр. 89, 632 арк., арк. 325.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского
Рапорт

Согласно поручению Комиссии от 4-го июня прилагаю составленную мною смету и приложения к ней: выписку справочных цен на вставку стекол на место выбитых, сделания водосточных труб и покрытия контрфорсов на место сорванных и унесенного железа, исправления железной крыши поврежденной ветром и исправления разрушенных мест в стенах; присовокупляя, что повреждения в здании, кроме произошедших от ветра, сделаны кем то умышленно, что здание это без постоянного караула может быть повреждаемо также и в последствии и по моему мнению для сохранения его нужно иметь постоянного сторожа, или всего лучше передать здание в военное ведомство здешнему батальону для занятия цейхаузом или аммуничником.

12 июня 1864 г. Губернский Архитектор Щитинский

ДАЧО, Ф 179, оп 33, спр. 89, 632 арк., арк. 327.

8.

Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия
Стол Искуственный
24 июня 1864 г.
Об утверждении сметы на исправление Архива Губернского Правления

Черниговское Губернское Правление сообщило к распоряжению Комиссии, что в казенном каменном здании, занимаемом Архивом Губернского Правления, не известно кем выбито 39 оконных стекол и сорваны водосточные трубы, а на крыше срывается железо.

После сего Губернский Архитектор Щитинский представили составленную ими смету на вставку стекол на место выбитых, сделание водосточных труб и покрытие контрфорсов, на место сорванного и унесенного железа, а также на исправление железной крыши, поврежденной ветром, разрушенных мест в стенах. По смете исчислено суммы: на материалы 65 руб. 97 ¼ коп. и работу 33 руб. 45 ¾ коп., всего 99 руб. 43 коп. По сделанным же при поверке ее в Искуственном столе исправлениям красными чернилами требуется на материалы 63 руб. 93 ¼ коп. и работу 33 руб. 45 ¾ коп., всего 97 руб. 39 коп.

Мнение Искуственного стола: По рассмотрении представленной Губернским Архитектором Щитинским сметы на исправление повреждений в казенном здании Архива Искуственный стол нашел показанные в ней работы необходимыми, саму же смету правильною и верною и принять во внимание, что описанные в означенной смете работы по роду их необходимости произвести настоящим летом. Что же касается мнения Губернского Архитектора Щитинского об учреждении при упомянутом здании сторожа или передачи оного здешнему Батальону для занятия цейхаузом или

аммуничником, Искуственный стол не предоставляя себе права входить в рассмотрение такового мнения Губернского Архитектора как члена Комиссии, представляет оное на рассмотрение Общего Присутствия.

Резолюция Общего Присутствия: При слушании сего доклада в Общем Присутствии были доложены: а) дополнительная справка, из которой видно, что в казенном каменном здании, состоящем на Валу в гор. Чернигове, где с давнего времени хранятся архивные дела Губернского Правления, весьма часто делаются умышленные повреждения: бьются стекла, снимаются водосточные трубы и сдирается железо с контрфорсов. Таким образом, в исходе 1863 года были разбиты все стекла в окнах этого здания, на место которых вставлены новые, в декабре месяце, за что заплочено стекольщику 25 руб.; и что хотя по распоряжению Губернской Строительной и Дорожной Комиссии неоднократно производилось расследование к открытию виновных в таковых порчах и похищении от труб и контрфорсов железа, но виновных не обнаруживалось и 173 ст. Уст. Стр. Свода Зак. т. XII части 1-й в статье этой постановлено: ближайшее наблюдение за сохранением и содержанием в порядке казенных зданий возлагается на ответственность Полицеймейстеров и Городничих, а равно на экзекуторов и смотрителей, где таковые находятся. Общее Присутствие по рассмотрении доклада и внесенной при нем сметы, нашло предположенные по смете, которую удостоверяют технические члены Комиссии правильною, верною и законною, работы необходимыми к выполнению настоящим летом. За сим Общее Присутствие принимая во внимание: **1-е,** что на передачу означенного здания Батальону Внутренней Стражи для занятия цейхаузом или аммуничником, как считает полезным Губ. Архитектор, нет оснований, ибо тогда потребовалось бы нанять для помещения архивных дел Губернского Правления частное здание, которого в виду столь обширного и вне жилых построек не только в ближайших к зданию, занимаемому Губернским Правлением кварталах, но и в отдаленных не имеется, да если бы и было, то на наем его потребовался бы для казны ежегодный значительный денежный расход. **2-е,** что иметь для сохранения этого здания постоянного при нем сторожа, как также полагает Губернский Архитектор, не представляется возможности, ибо на это по закону не дано Комиссии права и в зависимости ее не имеется на подобные предметы денег, притом же один сторож не в состоянии будет иметь постоянно караула без перемены другим во время сна первого и **3-е)** что на основании 173 ст. Стр. Уст. ближайшее наблюдение за сохранением и содержанием в порядке этого здания обязаны иметь Черниговские Полицмейстер и экзекутор Губернского Правления.

Определило: смету суммою 97 руб. 39 коп. на исправление повреждений в здании, занимаемом архивом Губернского Правления, утвердить и передать в Счетный стол для отдачи на подряд предположенных по ней работ, вместе с работами в других казенных зданиях. На что назначены в Общем Присутствии торги на 24 число будущего месяца июня, в Губернское Правление отнестись и просить распоряжения о произведении расследования по открытию виновного в битии стекол в окнах, снятии водосточных труб и с контрфорсов железа в архивном здании, и если таковой обнаружится о поступлении с ним по законам и взыскании с него исчисленных по смете на исправление сделанных им порчи 97 руб. 37 коп., а также о вменении в обязанность экзекутора Губернского Правления и черниговского Полицмейстера, чтобы они за сохранением этого здания имели ближайшее наблюдение, как о том постановлено в 173 ст. Стр. Уст.

24 июня 1864 года (подписи)

По журналу Общего Присутствия Губернской Строительной и Дорожной Комиссии, состоявшемуся 31-го минувшего июля, утвержден за черниговским купцом Зенделем Майзлишем подряд на работы в казенных зданиях:

б) на исправления в здании занимаемого Архивом Губ. Правления в 82 руб. 60 коп.

ДАЧО, Ф 179, оп 33, спр. 89, 632 арк., арк. 331-332.

9. **Дело**
по рапорту Архивариуса Губернского Правления
о исправлении полов в здании Архива Губернского Правления

В Черниговское Губернское Правление
Архивариуса оного Правления
Рапорт

В казенном каменном здании, занимаемом архивом Губернского Правления, в некоторых местах в полах поделались прогноины от тягости на низ, отчего полки, на коих сложены дела, вышли из места своего укрепления и угрожают опасностью обрушением. Донося о сем Губернскому Правлению имею честь покорнеше просить оное о исправлении вышеупомянутого повреждения учинить распоряжение.

1864 года
июня 20 дня Архивариус (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп 34, спр. 28, арк. 4-5.

10.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Рапорт

Осмотрев внутри здание, занимаемое помещением архивных дел Губернского Правления, оказалось в 2-х отделениях от валу проломы и осадка в полах и повреждения гнилостию концов некоторых балок, чрез что и полки с делами наклонились и осели с повреждением связей в них, во всех оконных переплетах разбиты стекла, по чему, согласно распоряжению Комисии от 25 июня № 1256, я составил смету на исправление тех повреждений, которую прилагаю на усмотрение Комиссии, присовокупляя, что для ограждения в окнах стекол необходимы снаружи устроить ставни или проволочные сетки, без которых стекла в окнах будут постоянно уничтожаемы, что и случилось уже в этом году в третий раз.

Губернский Архитектор Щитинский

ДАЧО, Ф 179, оп 33, спр. 89, 632 арк., арк. 393.

27 февраля **1865 г**ода
Выписка
из Журнала Губернской Строительной и Дорожной Комиссии
15 февраля 1865 года состоявшегося.

Справка: 1-е, здание, занимаемое архивными делами, исправлялось в минувшем 1864 г. с подряда суражским мещанином Абрамом Гутманом согласно смете, утвержденной Губернской Строительной и Дорожной Комиссией 11 июля 1864 г. по контракту за 82 руб. 60 коп. с уступкою со сметной суммы 14 руб. 79 коп., составляющего 15% с рубля с мелкими долями. Работы эти составили: вставка 39 стекол на место выбитых, сделание водосточных труб, покрытие контрфорсов на место сорванного и унесенного железа, исправление железной крыши, поврежденной ветром и разрушенных мест в стенах.

Затем, по приступе подрядчиком к работам оказались в этом здании дополнительные работы, не вошедшие в утвержденную смету: исправление полов и перемычек балок под ними, а также вставка стекол в окна, на что по утвержденной смете потребовалось 144 руб. 1 коп. Работы по сей последней смете поручены тому же подрядчику Гутману с уступкою против сметы 15% с рубля. Из числа назначенных по последней смете работ исправление полов остается неоконченным по неосвобождению здания от помещения дел Губернского Правления.

2-е, на ремонт казенных зданий, состоящих под ведением Губернской Строительной и Дорожной Комиссии мелкими починками ассигнуется ежегодно по 1710 руб. Из числа этих денег расхода в этом году не было, от ассигнованых же на 1864

год осталось 22 руб. 16 ½ коп. Деньги эти отпускаются из Уездных казначейств по сношениям Комиссии с Казенною Палатою.

Мнение Счетного Стола: утвержденную 3 февраля смету на устройство рам с проволочными ограждениями стекол в окнах здания, занимаемого Архивом Губернского Правления предъявить мещанину Гутману и убедить его на принятие исполнения описанных в ней работ в возможной скорости.

ДАЧО, Ф 179, оп 33, спр. 89, 632 арк., арк. 595.

11. **Выписка**
из Журнала Присутствия
Черниговского Губернского Правления
марта 15-го/17-го дня **1865** года
По Строительному Отделению

Слушали:
№ дела 14 1864 года. По поручению бывшей Губернской Строительной и Дорожной Комиссии основаному на отношении Губернского Правления от 7-го июля 1864 года № 14560, Губернским Архитектором Щитинским составлена смета на исправление полов в здании занимаемом Архивом Правления. Щитинский, представляя для этих работ смету, донес комиссии в рапорте 19 августа 1864 г., что для сохранения в окнах этого здания стекол необходимо устроить снаружи ставни или проволочные сетки, без которых стекла в окнах будут постоянно уничтожаемы, что и случилось в 1863 году в третий раз. Затем из предположений Губернского Архитектора Щитинского к ограждению стекол в окнах упомянутого здания, признала более удобным устройство сеток, ибо если устроить ставни, то при постоянном закрытии их, наружный воздух не будет проходить вовнутрь здания, а от этого может произойти в здании сырость, и поэтому поручила Губернскому Архитектору Щитинскому на устройство проволочных сеток внутри окон каменного здания занимаемого Архивом Губернского Правления для ограждения стекол в окнах от разбивки снаружи, составить смету. Когда же Щитинским исполнено это поручение, то Комиссия разсмотрев смету им представленную на устройство рам с проволочными сетками, признала вписанные в нее работы необходимыми, и утвердила эту смету суммою для материалов и работ в 166 руб. 87 коп. ... Между тем, полы в архивном здании остались неисправленными, как доносит наблюдавший за работами техник, по неочищению здания в местах предполагавшихся работ от дел, и хотя Губернское Правление в отношении своем от 4-го октября за № 21009 сообщило на распоряжение комиссии о рапорте Архивариуса о необходимости нанять особое помещение для дел архивных на время исправления казенного здания, но таковое отношение осталось неудовлетворенным в виду соединения архивных дел Губернского Правления с делами Губернской Строительной и Дорожной Комиссии, с преобразованием Строительной и Дорожной части и потому по журналу бывшей комиссии, состоявшемуся 18 февраля заключено: очищение от дел здания архивного отложить до открытия Строительного Отделения и в то время оному войти с докладом.

Независимо того Губернское Правление в особом отношении от 17 минувшего февраля за № 1111 по поводу учиненного воровства архивных дел из казенного здания, сообщило Комиссии на распоряжение об устройстве в окнах здания прочных ставен; Архитекторский же Помощник Садовский, на коего возложено наблюдение за работами по устройству сеток в окнах архивного здания, рапортом от 9 сего Марта за № 39 доносит, что по составленной смете бывшим Губернским Архитектором Щитинским деревянные досчатые рамы, к коим прикреплены будут проволочные сетки, предложено заделать в кирпичную кладку снаружи окон. Так как подобное устройство нисколько не укрепит сказанной рамы, а только повредит прочности самых окон здания, ибо рамы не могут быть заделаны иначе снаружи, как на полкирпича, то по мнению его более полезным и удобным не заделывая рамы в кирпич, прямо прибить снаружи гвоздями, а проволочные сетки прикрепить к рамам гвоздями, коих в смете

вовсе не назначено. Таковое заменение не потребует излишних расходов, а можно ограничиться отпущенною на сию операцию суммою, при чем представил для образца в малом виде деревянную раму с проволочною сеткою.

Приказали: Основываясь на рапорте Архитекторского Помощника Садовского, Губернское Правление определяет: допустить устройство и вставку в окна сеток согласно представлению Архитекторского Помощника Садовского, о чем и дать ему указ,... вменив в обязанность его отнюдь не выходить из предела прежде ассигнованной на сие суммы, ... и за тем по окончании работ донести Правлению с представлением отчетности по работам и исполнительной сметы на устроенные сетки в окна... Что же касается предложений, поступивших из Губернского Правления в бывшую Строительную Комиссию об устройстве прочных ставен к окнам архивного здания, то как предмет этого был обсуждаем Техниками Комиссии и признано невозможным допустить устройство таковых ставен во избежание сырости в здании. Между тем, предохранение дел от воровства достаточно обеспечивает способ избранный Комиссией в отношении защиты стекол от разбивки устройством проволочных сеток, предписать Архивариусу Правления распорядиться переносить в церковный дом из казенного здания тех дел, переноска коих по указанию Садовского окажется необходимою при исправлении полов. По окончании же работ обратно перевезти те дела в казенное здание. По Строительному Отделению все дела, заведенные по прописанным предметам соединить в одно дело.

Подлинный за подписем Г. Присутствующих

Верно. Секретарь (подпись)

30 марта 1865 г.

№ 99

В 8-й стол 3-го Отделения.

ДАЧО, Ф 179, оп 34, спр. 28, арк. 2-3.

Ведомость

о количестве суммы, употребленной на производство работ под ведением Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии по Строительной части в **1864** году.

Наименование работ	Сколько было исчислено по сметам	Сколько употреблено суммы собственно в 1864 г.	Из какого источника	Сколько достигнуто понижением против сметного назначения
На исправление здания, занимаемого Архивом Губернского Правления	238 руб. 40коп.	82 руб. 60коп.	из Строительного капитала	36 руб. 80 коп.
На вставку новых на место разбитых стекол в окна здания, занимаемого Архивом Черниговского Губернского Правления	29 руб. 21 коп.	25 руб.	из Строительного капитала	4 руб. 21 коп.

12.

Отчет Черниговской Строительной и
Дорожной Комиссии за 1864 год.

По строительной части.

В ведении Комиссии находится всех вообще зданий: казенных, Городских, Приказа Общественного Призрения и Земства — 70; в том числе каменных — 41 и деревянных — 29.

Зданий казенных — 21. Из них каменных 16, они состоят:

а) в Чернигове — 4:

1-е) Двухэтажный корпус, занимаемый Губернским Правлением с его учреждениями;

2-е) Двухэтажный корпус, занимаемый Палатами Гражданского и Уголовного Суда;

3-е) Двухэтажное здание, занимаемое Архивом Губернского Правления;

4-е) Двухэтажный тюремный замок с двумя двухэтажными флигелями и оградою.

ДАЧО, *Ф 179, оп. 1, спр. 143. 22 арк., арк. 10-11, 13.*

13 .

Дело
по предложению Черниговского Губернатора
о передаче всех дел из Комиссии в Строительное отделение,
имеющее образоваться при Черниговском Губернском
Правлении

Министерство
Внутренних дел

Департамент
полиции
4 декабря 1864 г.
Об учреждении Строительных
отделений при Губернских Правлениях

Циркулярно

Господину Начальнику
Губернии

Высочайше утвержденным 29 минувшего Октября мнением Государственного Совета, распубликованным в Указе Правительствующе-го Сената 12 Ноября повелено: управление в Губерниях по частям строительной и дорожной, состоящим ныне в ведении Строительной и Дорожной Комиссии, передать из ведомства Главного Управления Путей Сообщения и Публичных Зданий в ведение Министерства Внутренних дел и для заведования сими частями в Губерниях, вместо Строительных и Дорожних Комиссий учредить при Губернских и Областных Правлениях Строительные Отделения из лиц, поименованных в 1, 2, и 3 п. 2 ст. изъясненного мнения Государственного Совета.

Озабочиваясь скорейшим приведением в действие вышеизъясненного Высочайше утвержденного мнения Государственного Совета, я покорнейше прошу Ваше Превосходительство принять по ближайшему Вашему усмотрению, надлежащие меры к немедленному и точному исполнению оного и о времени, когда будет открыто при Губернском Правлении вновь образуемое Строительное Отделение, уведомить Министерство, с представлением формулярных списков лиц, кои, по мнению Вашему, должны поступить, на основании 1 п. 2 ст. означенного мнения Государственного Совета, в составе Строительного Отделения, а также краткого списка о других чиновниках и техниках сего Отделения, их окладов содержания и сведений о суммах, кои должны оставаться от упразднения некоторых штатных должностей.

Подписал: Министр Внутренних Дел
Статс-Секретарь Валуев

Скрепил: Директор Похвиснев
Верно: Управляющий Отделением

ДАЧО, Ф 179, оп. 1, спр. 696, арк. 2.

Данная статья посвящена истории и ремонтам дома полковой канцелярии в первой половине 60-х годов XIX века.
Ключевые слова: строительное отделение губернского правления, технико-строительный комитет Министерства внутренних дел, смета, архивариус губернского правления.

In this article elucidates the history and building repairs of the regimental chancellery in the first half of the 60-s of XIXth century. The 60s in the building department of the Russian Empire affected of reorganization: the first half of the 60s (until 1865), when provincial building and road commissions still engaged of repairing of state-owned facilities, and the second half of the 60s (from 1865), when commissions, according to the decree of the Governing Senate were eliminated, and their functions, according to the same decree, were delegated to building departments that were found by provincial administrations.
Key words: building department of Provincial administration, technical and building committee Ministry of Internal Affairs, estimate, archivist of Provincial administration.

УДК 261.5 (477.51)

Данило Рига

●

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК У 1929-1933 роках: НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ З ДІЯЛЬНОСТІ

У статті мова йде про нові виявлені документи з історії діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника в архівних установах м. Києва.

Ключові слова: Чернігівський державний історико-культурний заповідник, наукова та просвітницька діяльність, нові документи.

Історія функціонування Чернігівського державного історико-культурного заповідника впродовж 1929–1933 років являє собою фактично невідому сторінку. До сьогоднішнього часу багато питань щодо заснування, діяльності заповідника в Чернігові були не досліджені. Але архівні установи і зараз зберігають документи, які ще не включені в науковий обіг. Не є винятком матеріали про діяльність Чернігівського державного історико-культурного заповідника. У Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління м. Києва (далі ЦДАВО) та Держархіві Київської області (далі ДАКО) були знайдені унікальні документи (звіти про роботу та відрядження, план роботи заповідника, кошторис та інше). Цінний інформаційний матеріал пропонується читачеві. Він висвітлює головні питання функціонування Чернігівського державного історико-культурного заповідника на початку 30-х років XX століття.

Документи з Держархіву Київської області (далі ДАКО)
ф.212, оп.1, спр.16, 90 арк.

Протоколи та витяги з протоколів засідань за 1931 р.
Витяг з протоколу № 18.

арк.11.

Бюро Укр. Комітету Охорони пам'яток культури від 25.XII. 30 р.
Слухали: 1. Про стан Чернігівського держзаповідника та план роботи заповідника на 1931 р. Доп. вчений охоронець Чернігівського Держзаповідника тов. Строкун.
В обговоренні брали участь: т. т. Гордєєв, Таранушенко, Дубровський, Тихий, Білєцька, Плескач.
Ухвалили: Вважати стан охорони заповідника порівнюючи за задовільний. Плян роботи на 31 р. в цілому прийняти. Констатувати такі недоліки в праці заповідника:

1. Відсутність зв'язку з місцевими організаціями, ув'язки роботи з громадськими та культурними організаціями.
2. Плян на 1931 р. визнати лише за перспективний, на один 1931 р., не реальний.

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

3.Визнати за потрібне: а) зняти з доповідного плану дослідчі та інші роботи, що належать провести за окремими завданнями та окремими організаціями; б) розробити конкретні пропозиції про реальний календарний план роботи заповідника на 31 р. Доручити це комісії з т. т. Строкуна, Тихого, Таранушенко і Гордеєва. Поставити плян на обговорення місцевих організацій і подати на затвердження УКОПК 15/1 – 31 р.

ДАКО
ф.212, оп.1, спр.16, 90 арк.

Протоколи та витяги з протоколів засідань за 1931 р.
Витяг з протоколу № 18.
Бюро Укр. Комітету Охорони пам'яток культури

арк.19.

Просимо Вас бути на черговій нараді Бюро УКОПК 25-го грудня о 9 год. ранку (сектор науки, вул. Артема, 29, кімн 49, 3-й поверх).

Порядок денний:

Про стан Чернігівського Держзаповідника та плян роботи заповідника на 1931 рік (доп. т. Строкун).

Звіти крайових інспектур про роботу 1929-30 року (Одеса, Дніпропетровське).

Про виконання оперплану кварталу жовтень – грудень 1930 р.

Заст. Голови КОПК **Дубровський**
Вчений секретар **Тихий**

ДАКО
ф.212, оп.1, спр.13, 66 арк.

Кошториси на капітальний ремонт турецької фортеці в м. Камянець-Подільскому, Чернігівського Державного заповідника та інших пам'яток культури та матеріали до кошторисів за 1930-31 рр.

арк. 39.

Пояснення до кошторису держзаповідника м. Чернігова

Попередній кошторис, що його склав т. в. о. вченого охоронця т. Вайнштейн М. Г. – вважаю за не дійсний, оскільки його розраховано на підтримку пам'яток держзаповідника в стані консервації.

Нового кошторису складено виходи з розгортання роботи по держзаповіднику.

Передбачається охоронну роботу сперти на науково-контрольні методи охорони пам'яток, розвинути наукову та науково-дослідчі роботи над пам'ятками та архівними матеріалами. Залучити до їхнього пізнання широкі кола селянства та робітництва, шляхом наочного матеріалу, оформлення даних та розвинення, як найбільш політосвітньої та антирелігійної роботи Держзаповідника. Разом з цим вважаю за найпотрібніше висвітлювати ті заходи, що вживає їх радянська влада в справі охорони та вивчення цих та подібних пам'яток на Україні.

Особливу увагу надаю антирелігійній роботі, а тому остання буде проводитись також і в зв'язку з календарним церковним планом та різними кампаніями Рад. Влади за відповідним оформленням.

Отже, з зазначених причин слід поширити штат Держзаповідника на одного лаборанта та секретаря, та двох технічних службовців, без яких розгорнути роботу буде не можливим.

Держзаповіднику доконче потрібно придбати фотоапарат, що значно скоротить витрати на виготовлення фотознімків приватними особами. Фотографування може проводить сам вчений охоронець.

Звертається особлива увага УКОПК на доконче потрібне проведення консер-

вації (пофарбування) даху кол. Спаського собору та Лизогубівської церкви (прибудови до Єлицько-Успенської церкви) та тинькування мурів колишньої Єлицько-Успенської церкви, веж Спаського собору, підмурування пілястрів Єлицько-Успенської церкви, а також необхідно обнести асфальтовим поясом на 1 ½ метра навколо мурів Єлицько-Успенської церкви та Спаського собору.

З метою наближення раніш проведених дослідів до пізнання їх широкими масами людності (наука масам) потрібно за відповідним керівництвом професора М. О. Макаренко, відкрити стародавні мури (в трьох місцях) навколо Спаського собору та оформити їх. Натепер по тих місцях, де були пороблені розкопки проф. Макаренком сталися провалля та взагалі з усіх боків до мурів Спаського собору грунт трохи похилий, і в дощові дні до мурів стікає вода. Щоб виправити це, потрібно було б возів 300 землі. Відкопавши ці стародавні мури (нащо можна використати даремну силу примусівців), решту ґрунту навколо мурів Спаса можна було б підвищити значно, та направити стік подалі пославши зверху асфальтовим поясом.

Відремонтувати колишній вартний будинок кол. Спаського собору доконче потрібно оскільки у ньому улаштовується вже експозиційна кімната з різних матеріалів за пам'ятки заповідника та перенесено туди канцелярію держзаповідника, а також там знаходиться вартівниця.

У зв'язку з зацікавленістю громадян до троїцьких (нових) та Єлицьких печер та розгортання широкої екскурсійної роботи, потрібно оформити названі печери та захистити їх від руйнації, приходящого елементу – нащо потрібно біля їх виходу зробити присінки з двома дверима.

арк. 39. (об).

Особливу увагу звертаємо на зовнішнє оформлення пам'яток заповідника, аби тим самим спрямувати думки (приходящих глядачів та людності), що скоплюється на майдані Диктатури пролетаріату під час урочистих свят на пам'ятку, що оберігає їхній заповідник як культурно-історичні цінності, чим ліквідуватиметься релігійне почуття від них. Тому за кошторисом вимагаються кошти на виконання певної системи пояснювальних написів, дослідчих та антирелігійних плакатів.

До кошторису внесено також і видання провідника брошури по Держзаповіднику, що вимагає уже низка проведених екскурсій. Вимоги коштів на видання «графітів» також зазначені, досліди над останніми проведе Баран-Бутович С.

Експедиція по Чернігівщині має собі за мету дослідити бувшу територію землеволодінь та пам'ятки, що ще існують і раніше належали до Троїцького і Єлицького монастирів.

Вчений охоронець
Держзаповідника **І. Строкун.**

ДАКО
ф.212, оп.1, спр.13, 66 арк.

Кошториси на капітальний ремонт турецької фортеці в м. Камянець-Подільскому, Чернігівського Державного заповідника та інших пам'яток культури та матеріали до кошторисів за 1930- 31 рр.

арк.35.

Орієнтовний кошторис Чернігівського Державного заповідника на 1930/31 р.

Гл. III. §2. (Адм. господарчі видатки).

А. Канцелярські поштово-телеграфні витрати на канцелярські витрати (придбання паперу, різного приладдя та книжок)	**15**
На поштово-телеграфні витрати	**10**
Разом	**25**

Б. Освітлення, водопостачання і каналізація. Освітлення – лампи в помешканнях вартівців по 1-50 за лампу, щомісяця на рік **54**

Води для вартівців **10-66**

Каналізація 3 бочки зливів по 1-05 **3-15**

Разом 67-81

В. Опалення

Придбання 2-х куб. саж. дров. по 85 крб. **170**

Перевезення, різка та колка дров **25**

Разом 195

Г. Дрібний ремонт, придбання спецодягу.

Дрібний ремонт **120**

Придбання спецодягу для вартівців. **240**

Разом 360

Гл. III. §3. (Устаткування)

А. Придбання вітрин для експозиції матеріалів 5 шт. по 60 крб. за шт. **300**

Щитів (для 3-х церков) 30 штук по 10 крб. за шт. **300**

Підрамників та рам 80 шт. по 3 крб. **240**

Столів 6 шт. по 10 крб. за шт. **60**

Стільців 15 шт. по 4 крб. за шт. **60**

Устаткування контрольно-охоронної лабораторії для охорони пам'яток архітектури та інше

Придбання 6 термометрів по 10 крб. за шт. **60**

2 гігрометрів по 350 крб. за шт. **700**

фотоапарату **450**

приладу для фотолабораторії **150**

рулетки **17-50**

готовальні для креслень **120**

інше...

Всього 2.607-50

арк.36.

Придбання лупи **18**

Придбання різних реставраційних приладів **70**

Придбання літератури, що пов'язана з пам'ятками та дослідженням пам'яток (улаштування книгозбірні заповідника) **500**

Разом на устаткування 3195-50

Б. Капітальний ремонт.

Консервація т. зв. Спасо-Преображенського собору (ремонт мурів, тинькування та побілка) **2000**

Консервація веж т. зв. Спасо-Преображенського собору (тинькування та побілка) **1500**

Консервація – закладка цеглою, тинькування та побілка південної частини мурів нартексу **60**

Пофарбування даху т. зв. Спасо-Преображенського собору **900**

бань і веж **1500**

Виправка (окантовка) тинькування зондажів, що пороблені при дослідженнях проф. Моргилевського **200**

Підмурування пілястрів т. зв. Спасо-Преображенського собору **200**

Залиття асфальтовим поясом на 1/2 м завширшки навколо мурів т. зв. Спасо-Преображенського собору **1000**

Оформлення закиданих землею стародавніх мурів, що навколо т. зв.

Спасо-Преображенського собору, досліджених при розкопках проф. М. О. Макаренко(очищення їх від землі) **1200**

Відремонтування вартівного будинку, що в огорожі
Спасо-Преображенського собору (тинькування та побілка) **400**

Проведення електрики до колишнього вартівного будинку **90**

Консервація – тинькування та побілка Спаської дзвіниці **1500**

Пофарбування даху Спаської дзвіниці **600**

Консервація Успенської церкви і Єлицького монастиря
Ремонт та побілка мурів всієї церкви **3000**

Підмурування пілястрів на зовні Успенської церкви **500**

Підмурування півкружалля в апсиді хрестильні **60**

Залиття асфальтовим поясом навколо мурів Успенської церкви **1500**

Пофарбування даху церкви Якова Лизогуба
(прибудова до Єлицько-Успенської церкви) **400**

Тинькування та побілка (зовнішня) мурів Єлицької дзвіниці **1500**

Побілка двох внутрішніх приміщень Єлицької дзвіниці **100**

Зняття з хрестів з т. зв. Успенської та Троїцької церкви **300**

Оформлення Єлецьких та нових Троїцьких печер з антирелігійною метою
(прибудування сіней з двома дверима до входу кожної з печер) **200**

Консервація (від опаду фарби) 13 ікон XVII ст. Єлицько-Успенської
церкви **130**

Консервація (від опаду фарби) іконостасу т. зв. Спасо-Преображенського
собору (у ніжній його частині) **200**

Разом на капітальний ремонт по 3 (б). 19040

Разом по §3. 22235-50

Гл. III. §IV.

Науково-оперативні витрати

Розчищення частини мурів т. зв. Спасо-Преображенського собору у південній частині для дослідження стародавнього стінопису **1500**

Розчищення мурів північної бані для дослідження стінопису **1500**

Замкнення розчищення фресок хрестильні Успенської церкви **1200**

Дослідження (фотознімки) графітів хрестильні т. зв.
Успенської церкви **200**

Пороблення низки «траншей», «зондажів» з метою дослідження площі
стародавнього стінопису
в т. зв. Спасо-Преображенському соборі **800**

арк.37.

Реставрувати дві ікони «Пішущий ангел» – XV в. та «Покаяння розбійника» з пізнім записом на більш старому письмі – знайдені 19.VII. ц. р. в вежах
Спасо-Преображенського собору **700**

Зробити дослідження старої та більш пізньої кладки вежі т. зв. Спасо-
Преображенського собору **50**

Виготовлення та придбання наочного матеріального оформлення наукових даних про пам'ятки заповідника (політосвітня та антирелігійна робота)

Виготовлення мап:

Мапу мережі подібних «Заповідників на Україні» **10**

торговельних зв'язків між Україною та Західною Європою за XII ст. **25**

Мапу політичних меж Чернігівщини за XI-XIII ст. **25**

Історичних пам'яток культури на Чернігівщини **25**

Історико-культурних місць та пунктів м. Чернігова та його околиць **25**

Виготовлення планів:

Єлицько-Успенської церкви та подібних пам'яток романо-візантійського стилю для порівняння **125**

т. зв. Троїцької церкви **100**
системи Троїцького монастирського двору **100**
системи Єлицького монастирського двору **100**
келійної системи 3 корпусів Троїцького монастиря **100**
келійної системи 3 корпусів Єлицького монастиря **100**
Виготовлення фотографій:
4 зовнішніх виглядів на архітектурний ансамбль т. зв. Спаського собору **10**
4 зовнішніх виглядів на архітектурний ансамбль т. зв. Єлицько-Успенської церкви **10**
12 перезнімків з репродукції зразків романо-візантійського стилю **30**
Зовнішній вигляд на архітектурний ансамбль Троїцької церкви – 4 знімки **10**
8 знімків загального вигляду та деталей іконостасу Троїцької церкви **20**
5 перезнімків мурів з розкопів, що їх робив навколо Спасо-Преображенського собору проф. Макаренко М. О. **12-50**
18 знімків з монументальних архітектурних пам'яток українського бароко, що в місті Чернігові та окрузі **45**
10 фотознімків з репродукції українського бароко **25**
30 фотознімків з документів за побут монахів та духівництва Троїцького, Єлицького монастирів **75**
10 фотознімків за «чудеса» Єлицької та Троїцької ікони божої матері **25**
30 шт. фотоперезнімків з різних військових, цивільних та духовних осіб, що їх історія пов'язала з церквами **75**
12 фотознімків з літописів та документів історії пам'яток Держзаповідника **30**
Виготовлення малюнків, плакатів, схем, картограм та ін., що ілюструють історію економічних, політичних та культурних зв'язків та вплив на масу через використання колишніх церковних пам'яток Держзаповідника **600**
Наочне матеріальне оформлення різних наукових досліджень, що проведені над пам'ятками Держзаповідника **450**
Виготовлення ілюстративного матеріалу для відділу історії охорони та наукових досліджень пам'яток **200**
Виготовлення 36 плакатів на антирелігійну роботу для зовнішнього оформлення пам'яток **360**
Виготовлення 100 шт. антирелігійних гасел по 2 крб. **200**
Зовнішнє оформлення пам'яток заповідника різними історичними написами на фанері **300**
Виготовлення охоронних написів для пам'яток **100**
Видання провідника-брошури по Держзаповіднику м. Чернігова на 2 друкованих аркуша **200**
Видання брошури дослідження «графітів» хрестильні Єлицько-Успенської церкви на 2 друкованих аркушах **200**
Разом на науково-оперативні витрати по гл. III. §IV 9662-50

Гл. III. §3.(і)
Наукові експедиції

Експедиції з одним учасником на 1 1/2 місяця по Чернігівщині до Серединки, Ладинки та сіл, що лежать по обидва боки річок Мільні та Рудки – володіння кол. Єлицького та Троїцького монастирів, та обстеження Любецько-Антоніївського та Домінського монастирів **600**

Разом по 3.(і) 600

Вчений охоронець держзаповідника Строкун **підпис /Строкун І. В./**

Документи з Центрального державного архіву Вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО).

ф. 166, оп.9, спр. 1483, 165 арк.

Листування з краєвими інспектурами охорони пам'яток культури України та облік, охорону пам'ятників культури та асигнування

арк.68.

УССР
Народний Комісаріат
Освіти
7 /1/ — 31 р.

До вченого охоронця
Чернігівського Держ.
історико-культурного
Заповідника

В справі приєднання до заповідника так званої Борисоглібської пам'ятки XII століття, так званої Катеринінської XVII століття і Пятницької XII століття треба попередньо подати до сектору науки: короткий опис пам'яток, їхнє наукове значення, висновки міськради та міських організацій про згоду на передачу будов НКО освіти; плян культоосвітнього використання пам'яток та кошториси на утримання.

Щодо виселення попа Колоскова, то сектор науки звернувся вже до РВК, але відповіді поки немає. Довідайтесь про причини затримки та повідомте сектор науки.

Заст. Зав сектору науки. /Похілевич /
Заст. Гол. Охорон. Пам'яток культури. /Тихий /

ЦДАВО
ф. 166, оп.9, спр. 1483.
Листування з краєвими інспектурами охорони пам'яток культури України та облік, охорону пам'ятників культури та асигнування

арк.71.

20 /XII/ — 30 р. До УКОПК НКО

За порядком розгорнення роботи Держзаповідника мається на увазі заснувати на терені кол. Спаського цвинтаря Антірелігійний музейний городок. Для здійснення останнього потрібно прилучити до Заповідника і Борисоглібський собор (пам'ятка XII ст.). Борисо-Глібський собор треба прилучити в незайманому стані так, як він є, натепер з усім внутрішнім устаткуванням та оздобленням. Йому буде надано вигляд монографічного антирелігійного відділу – церкви. Відповідна антирелігійний форма роботи, застосована на монографічних матеріалах церкви, буде правити за найактивнішу методу в антирелігійній роботі.

Натепер, зазначена пам'ятка знаходиться в занедбаному стані. Піп (синодальник) Колосков, що користується з неї, не в змозі підтримувати її в задовільному стані. Відвідує цей собор 5-10 осіб, переважно старе жіноцтво з колишніх людей. Піп Колосокв багацько майна цього собору перекрав.

Відвідувачі Держзаповідника висловлюють своє незадоволення з того, що цю пам'ятку досі не передано до заповідника. Тим більше незадоволення ми будемо мати, тепер, коли ця пам'ятка знаходиться між кол. Спаським собором та прибудовою до Спаської дзвіниці, де улаштовується відділ історії Укр. Архітектури та антирелігійний відділ.

Відділ культів та міськрада не перечить проти передачі Борисоглібського собору до Заповідника.

Прошу УКОПК сповістити свої міркування з цього приводу.

У разі коли будівля Борисоглібського собору буде передано до Заповідника, потрібно було б внести до кошториса на 1930/31 рік одного наглядача. Вартового не треба, тому що вартовий Спаса може обслуговувати і Борисоглібський собор.

Разом висловлюю думку, що до заповідника потрібно прилучити і Катеринінську церкву. Катеринінська церква ось уже два чи три роки стоїть без всякого догляду на замкові. П'ятницьку церкву теж слід прилучити. В цей церкві інколи відправляє службу той же Колосков, а взагалі її зачинено.

Відділ культів має в своєму розпорядженні ще кілька зачинених церков, що не мають історичного значення, так що «синодальників» можна пересунути в інші церкви.

Для останніх двох церков вистачило б призначити ще одного вартового до штату на 1930/31 рік. Зазначені церкви було б зараховано до Відділу Української архітектури.

З тих причин, що офіційна комісія по охороні пам'яток культури фактично не існує (Магдінчук виїхав з Чернігова, залишився Вайнштейн та Віленський, які не роблять засідань, і зі слів Вайнштейна така комісія фактично не існує — доглядають за пам'ятками не офіційно, не планово і значить без відповідальності.

Про охорону пам'яток, що поза містом, цілком зрозуміло дбати нікому.

Вчений охоронець Держзаповідника Строкун

ЦДАВО

ф. 166, оп.9, спр. 1483.

Листування з краєвими інспектурами охорони пам'яток культури України та облік, охорону пам'ятників культури та асигнування

арк.78.

16 /1/ — 31 р. До Київської Крайової Інспектури охорони пам'яток культури

Копія до УКОПИКУ НКО

Сповіщаю, що Райрада безвірників Чернігівщини розпочала кампанію закриття церков м. Чернігова. Між іншими церквами значаться також пам'ятки кол. Борисоглібський собор, кол. П'ятницька церква та кол. Катеринінська.

Зі свого боку попереджую Райвик та міськраду Чернігова, що останні пам'ятки перебувають на особливому обліку Укр. Комітету охорони пам'яток культури.

Сповістив, що данні пам'ятки Держзаповідник має використати для організування відділу Укрархітектури та антирелігійної боротьби прилучивши їх до складу пам'яток держ. Заповідника. Аби попередити будь-які нерозуміння, щодо їхнього використання, прошу вашої підтримки.

Вчений охоронець Держзаповідника Строкун

ЦДАВО

ф. 166, оп.10, спр. 1382, 53 арк.

Доповідні записки обласних інспектур охорони пам'яток культури та природи та листування з ними про наслідки експедиції по дослідженню історико-революційних пам'яток, обстеження та впорядкування памяток культури та з інших питань діяльності інспектур

арк.24-24 зв.

Звіт

за відрядження до м. Чернігова в справі обстеження пам'яток культури К. Е. Антиповича та В. М. Базилевича

5-9 липня 1932 року.

Під час відрядження до м. Чернігова було обстежено стан історико-культурного заповідника (вчений охоронець І. В. Строкун) в його трьох складових частинах:

а) Садиба кол. Спасо-Преображенського собору. В головній будові (XI ст.) не проводиться спостереження щодо вогкості, що сприяє її поширенню; що додаткова експозиція в середині пам'ятки недостатня, має досить випадковий характер і немає необхідних чітких пояснень. В багатьох місцях пам'ятки вміщено написи на бляхах, яких прибито цвяхами до тинку. Так само прибито цвяхами низку плакатів до старовинних ікон іконостасу.

У дзвініці собору розміщено антирелігійну виставку, яка в певній частині утворює паралелізм антирелігійному відділу музею. Виставка має багато експонатів, але розміщені вони не досить систематично й щодо музейної експозиції досить приміг-

тивно (прибиті цвяхами безпосередньо до стіни). В одній з кімнат виставки тимчасово мешкає співробітниця заповідника, внизу розміщено канцелярію заповідника. Поруч з ними знаходиться квартира духівництва Борисо-Глібського собору (XII ст.), який перебуває у віданні релігійної громади. Садиба неупорядкована навколо собору й покрита високою травою. Спроби зробити клумби не дали ще певних наслідків. Дерева навколо собору порубано недавнього часу. Вартового в садибі не має;

б) Садиба кол. Єлицького. З всієї садиби з низкою старовинних та пізніших будов в розпорядженні заповідника перебуває годована церква (XII ст.) та дзвіниця. Дах обох пофарбовано р.1930. В головній церкві вибито багато шибок. Деякі з них забито диктом деякі нічим не закриті. Зокрема вибиті шибки в хрещальні, де маються фрески, що може вплинути негативно на їхній стан. Церква пуста й роботи ніякої там немає. Під дзвіницею улаштовано склад бочок, в садибі досить брудно. Справжнім господарем садиби є учбовобудівельний комбінат, який користується всіма будовами, крім головної церкви проводить перебудови та ремонти приміщень без погодження з адміністрацією заповідника;

с). Садиба кол. Троїцького монастиря. В садибі в розпорядженні заповідника перебуває одна церква, колишня трапезна та дзвіниця. Решта будов садиби перебуває в користуванні Поліської зоотехнічної станції. В головній церкві немає ніяких пояснювальних написів або додаткової експозиції, трапезну було зайнято зоотехнічною станцією під склад насіння, без згоди заповідника, й лише недавно звільнено від насіння. Біля дзвіниці зроблено п'ять силосних ям, причому загинув цікавий надгробок Еннка. Низку надгробків пошкоджено, зокрема пошкоджено надгробок байкаря Леоніда Глібова. Нові печери біля заповідника перебувають без догляду з боку адміністрації заповідника й стали притулком для непевних елементів. Садиба Троїцького монастиря має сторожа, який одержує півставки, а саме 13 крб. Директор заповідника досить рідко відвідує цю частину заповідника.

Надгробок на могилі письменника Коцюбинського біля заповідника в задовільному стані, але в місці, де намічено квітник, росте бур'ян, догляду не має.

П'ятницька церква XII ст. перебуває в стані консервації. Необхідно приєднати її до заповідника. Катеринінська церква поч. XIII ст. передена під архів. Цікавий іконостас поламано.

Висновки:

1. Вважати за потрібне включити до складу заповідника П'ятницьку церкву XII ст.
2. Вважати за потрібне збільшити експозицію та відповідно перепланувати.
3. Вважати за потрібне завести спостереження температури у всіх об'єктах заповідника.
4. Вважати за неприпустиме прибивання цвяхами плакатів до іконостасу в кол. Спаському соборі.
5. Вважати за неприпустиме перебування представників культу в будові заповідника.
6. Вважати за потрібне більше уваги приділяти господарству заповідника (клумби, паркани тощо).
7. Провести дрібний ремонт (двері, шибки, вікна).
8. Видати серію листівок і брошур для популяризації заповідника.
9. Щодо Єлицького монастиря — вважати за потрібне викликати охоронця т. Строкуна до обл. сектору науки для доповіді про господарський стан будов та використання цієї садиби, стан печер тощо.
10. Організувати додаткову експозицію в кол. Єлицькому монастирі.
11. Вважати за неприпустиме улаштування 5 силосних ям біля дзвіниці, констатувати некультурний стан садиби, як і в кол. Єлицькому монастирі.

12. Приміщення використати для проведення політосвітньої роботи, створивши відповідну експозицію.

13. Заслухати доповідь т. Строкуна в обл. секторі науки.

Київський Обласний інспектор
Охорони пам'яток культури підпис Таранушенко

1. Центральний державний архів Вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО), ф. 166, оп.9, спр. 1483, арк 68, 71, 78.

2. ЦДАВО, ф. 166, оп.9, спр. 1382, арк. 24-24 (зв.).

3. Держархів Київської області (далі ДАКО), ф.212, оп.1, спр.16, арк.11,19.

4. ДАКО, ф.212, оп.1, спр.13, арк. 35-37, арк. 39-39 (зв.).

Рига Д. В. Черниговский государственный историко-культурный заповедник в 1929–1933 годах: неизвестные документы по его деятельности

В статье речь идет о новых документах из истории деятельности Черниговского государственного историко-культурного заповедника, обнаруженных в архивных учреждениях г. Киева.

Ключевые слова: Черниговский государственный историко-культурный заповедник, научная и просветительская деятельность, новые документы.

Riga D.V. Chernihiv State Historical and Cultural Reserve in the years 1929-1933, with unidentified documents activities.

In this article we are talking about the new discovered documents on the history of the Chernihiv State Historical-Cultural Reserve archival institutions in the city Kyiv.

Keywords: Chernihiv State Historical-Cultural Reserve, scientific and educational activities, new documents.

УДК 94(477.51):331.556.44

Лідія Нестеренко

●

ЕПІСТОЛЯРІЙ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ СРІБНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі листів остарбайтерів у статті охарактеризовано умови проживання та режим роботи вихідців із Срібнянського району на території Третього Рейху в період Другої світової війни. У роботі висвітлено основні теми, які було порушено українською молоддю у листах.

Ключові слова. Срібнянський район, Німеччина, остарбайтери, листи, повсякденне життя.

Благослови меня, родная,
терпеть лишенья до конца,
потоком слёз не орошая
спокойно-гордого лица.
И силу чтоб душа имела
другим в их бедах помогать,
чтоб жизнь свою могла я смело
потом пред миром оправдать
(Віра Лєтунова)

Одним із багаточисленних фондів періоду Другої світової війни, які зберігаються у Держархіві Чернігівської області, є колекція листів та листівок радянських громадян із фашистської Німеччини (ф. Р-3291). До фонду була внесена кореспонденція остарбайтерів, її автори були вивезені із Чернігівської області під час нацистської окупації. Листи згруповано у окремі справи або по кілька справ по всіх 39 районах, які на той час перебували у складі області. Листи підібрані по населених пунктах. У двох справах зберігається пошта, направлена у населені пункти Срібнянського району.

Протягом 1942–1943 рр. із вищезгаданого району до Німеччини було переселено 1115 осіб, із них 482 чол., або 43 % і 633 жін., або 57%. Нагадаємо, що на основі 19 актів, які подано сільськими радами, масове вивезення громадян Срібнянського району до Німеччини відбулося 7 липня 1942 р. Проте в окремих селах були й інші дати. Так, у с. Горобіївка відправлення на захід здійснили 15 червня 1942 р., у с. Савинці – 7 червня того ж року. У с. Поділ примусове переселення громадян села окупаційна влада здійснювала 3 рази: 7 липня 1942 р. – 38 громадян, 11 квітня 1943 р. – 12 осіб і 13 вересня (вже напередодні відступу нацистських військ з району) – 14 осіб[1].

Переважна більшість листів остарбайтерів, які були вихідцями із Срібнянського району (їх близько 160), датована серпнем–вереснем 1943 року. Всі тексти написані

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського.

на стандартних одинарних або подвійних листівках (їх більшість), які називалися німецькою мовою «postkarte». Розміри одинарної листівки були такими: ширина – 14,5 см та висота – 10,5 см. Зовнішню сторону було переділено на 2 рівні частини. Зверху ліворуч на зовнішній стороні листівки вказувалась адреса відправника (займала третину лівої частини листівки), надпис був підписаний 3 мовами: українською мовою – «надавець», російською – «отправитель», німецькою – «absender». Решта поля залишалася вільним для написання. У правій частині листівки зверху було написано «Postkarte» і під ним у дужках внизу «Antwort». Поряд відведено місце для марки, на якій у переважній більшості листів вміщувалося зображення А. Гітлера, а іноді зустрічається марка із портретом О. Бісмарка. Їхні прізвища на марці були відсутні, а натомість замість цього стояв надпис «Deutsches Reich» або «Німецький Рейх».

Під низом були відведені лінійки для адреси одержувача. Перша лінійка починалась із слова «кому», друга – «куди», третя – «вулиця», четверта – «повіт», п'ята – «область» і шоста – «уряд праці».

Усю зовнішню праву частину було заповнено. Обидві адреси та прізвища з іменами заповнювали латинською мовою. Іноді після прізвища відправника замість його адреси ставили штамп (це характерно для таборів). Внутрішня сторона листівки була чистою, але з 14 лінійками[2].

Подвійна листівка мала ще одну таку ж листівку, як і одинарна, прикріплену протилежно першій, яку остарбайтер залишав чистою для зворотного листа, але часто заповняв обидві адреси або у таборі ставили штампи на адресах відправника. У лівому кутку чистої сторони трьома мовами було написано «листівка до Німеччини». На деяких листівках, на адресі одержувача, яку було написано трьома мовами, або поруч з нею було поставлено гербову печатку червоного кольору. Внизу після адреси стояв штамп із надписом «Ukraina» або «Україна». Якщо людина проживала у таборі, то зазначала номер бараку і кімнати.

На перегині подвійної листівки 3 мовами було написано: «Пиши ясно і тільки на лініях» або «Пиши виразно і тільки на лініях». У разі недотримання цього відправником, до листівки прикріплювали, надруковану російською мовою на окремому невеликому аркушеві, примітку наступного змісту: ***«Пользуйтесь только открытками, содержащими не более 15 строчек, иначе сильное опоздание доставки почтовых отправлений неизбежно. Предупредите своих родных»***[3].

У деяких листах після прізвища та імені «надавець» указував ще й свій табірний номер[4]. Адреси також записували латиною, проте інколи остарбайтери після латини заповнювали всі дані одержувача також і українською мовою[5]. У середині деяких подвійних листівок знаходяться особисті фото остарбайтерів, пришиті нитками[6]. Ширина подвійної листівки становила 14,5 см, а висота – 21 см або 2 листівки по 10,5 см.

Більшість листів написано простим олівцем або чорними чи синіми чорнилами. Зустрічаються листи й із зеленими та блакитними кольорами текстів. Частину листів написано гарним розбірливим каліграфічним почерком, у них зустрічаються поодинокі орфографічні та пунктуаційні помилки. Окремі автори допускали помилок дуже багато, у багатьох словах, від чого текст утрачав свою привабливість і читати його доводилось із труднощами.

Емоційне навантаження листів також різноманітне. Чоловіки, у більшості випадків, писали коротко і стримано, жінки – навпаки, розширено та емоційно як позитивно[7] (додаток А) і нейтрально (у більшості листів)[8], так і негативно[9]. На окремих листах видно розмиті плями на словах від сліз або розмиті літери[10].

Щодо звернень до своїх рідних, то в більшості листів вони пестливі – «дорогенькі», «рідні», «рідненькі», «ріднесенькі», «мои любимые», «дорогие»; батьків називали «родителями»; матір – «мамо», «матінко», «мамочко», «мамочка», «мамаша», «родная»; до батька зверталися «тату», «папа», «таточку», «таточко», «папаша», «папочка»; тітку називали «тьотю», «тьотичко», «тіточка»; дядька – «дядю»; сестру чи сестер звали «сестрички», «сестриці», «сестрице»; брата чи братів – «брат», «братіки», «брати».

Німеччину називали «далекою й чужою стороною», «Германією», «Гирманією»

(інколи обидва ці слова написані з маленької літери), «далеким германським краєм», «далеким чужим краєм».

Спробуємо охарактеризувати всі елементи листів по черзі, з фрагментами, поданими в їхньому авторському написанні.

Дата написання та відправлення листів

Більшість листів вивезених на роботи розпочинається із дати написання. Як уже зазначалося вище, листи остарбайтерів Срібнянського району переважно датовані серпнем–вереснем 1943 р., проте збереглася невелика їхня кількість за червень–липень цього ж року. Між датою написання та датою відправлення листівки в поштове відділення, а далі з поштового відділення в Україну, як правило, були один або кілька днів. У листах часто це написано як українською, так і російською мовами: «Открытка писана 1 серпня 1943 р. од подруги В.»[11], «Лист писаний 7.1943 року»[12], «Пускаю откритку 5 вересня 1943 р.»[13], «Пущена откритка 6 серпня 1943 р.»[14], «24.VII.1943 р. лист пущено»[15], «лист пущений 1.8.43 р. від вашої дочки Галі до рідних батьків»[16] та ін. Траплялися випадки, коли листи іноді приходили до адресата через кілька місяців.

Привітання рідних

Значну частину пошти остарбайтерів займали вітання рідних та знайомих чи друзів. У деяких листах вони були дуже короткими, а в інших, навпаки, розгорнутими. Ключові фрази ***«Привіт з далекого чужого краю», «Я поки жив[а] й здоров[а] чого й вам бажаю в сучасному житті»*** зустрічається на початку багатьох листів остарбайтерів.

У багатьох листах читаємо про сум за батьківщиною. Наведемо кілька прикладів їх привітань та звернень до своїх родин. «Здрастуйте рідні мої, тато, мама і ти братік Андрушка! Шлю вам, мої рідні, з далекого краю привіт і бажаю хорошого життя», – такими словами розпочинається лист Анни (Ганни) Білім до родини[17]. Віра Лєтунова, лист якої написано російською мовою, дуже коротко звертається до своїх батьків: «Здравствуйте, мои любимые, дорогие папочка и мамочка!»[18].

Окремі дописувачі згадують у привітаннях Україну, своє село, домівку. Наведемо приклади уривків із листів, адресованих у с. Срібне. «Добрий день мої дорогі рідненькі Мама, сестриця Маня і братік Володя. Привет із далекої Гирманії ***на свою рідну і квітучу Україну*** у свою рідну хатину,» – такими словами розпочала писати свою листівку Анна Конусенко[19]. Дуже схожим є початок привітання батькам Соні Кулик: «Добрий день мої рідненькі!! Перш за все шлю вам щире вітання з далекого краю ***в свою рідну Україну*** в своє рідне село, яке дуже рідко приходиться бачить в сні. Ніколи не придбачається його вже бачити, коли не лягаю спать прошу бога, щоб хоч у сні побачить всіх рідних, але щось дуже мало коли спиться»[20].

Традиційним також є звернення до своєї родини Марії Сребродольської: «Доброго здоров'я дорогі мої рідненькі: папаша, мамаша, сестрички й братики!!! Перш чим писати цього коротенького листа передаю свій чисто сердечний привіт з далекої й чужої сторони. Я поки жива й здорова чого й вам бажаю в сучасному житті нещасливому. Дорогі мої рідненькі: як би ви знали, як я за вами скучила, то просто не можу передати. Немає тієї й хвилини, щоб я вас не згадала»[21].

Віра Букова так звертається на початку свого листа до своїх сестер: «Передаю вам свой скучный чистосердечный привет с воздушным поцелуем и желаю вам всего наилучшего в вашей жизни»[22].

Інколи привітання займає майже половину всієї листівки. Початок звернення Віри Чайковської до подруги Марії Гайдук трішки нагадує вираз із відомої казки про квітку-семицвітку: «Лети, лети листочек із Запада на Восточек та попадися в руки тому кто рад серцю моєму, якщо не рад то пошли назад. З добрим днем моя вірненька подружка Марічка вітаю, дай ручку біленьку свою, від щирого серця привіт щирий посилаю і мене нещасної незабути прошу. [...] Пишу я Манічка тобі откриточку ні чорнилом, ні росою, а своєю дрібною сльозою, що я сюди попала щоб усі свої молоді невеселі дні слізьми обливала. Одбилась я од свого роду, як камінь у воду. Моя

голубочко безкрила я коли б крила мала то щовечора до вас на веснянки вилітала і порадоньки питала і до своєї мамочки літала б і її нещасну розвеселяла»[23].

Наведемо приклад звернення до батьків і Галі Овчаренко. Перше речення є таким, як у попередній листівці: «Лети, лети листочек із Запада на Восточек та попадися в руки тому кто рад серцю моєму, якщо не рад то пошли назад». А далі дівчина додає: «Шумить сосна шумить клин хто ще їх колише і згадайте мої рідні хто вам лист пише та гірко плаче і згадайте мої рідні хоч раз на годину а я вас згадую сім раз на хвилину. Передаю вам свій гарячий сердешний привіт с пожатім правої руки от душі і чистого серця... сповіщаю що я жива здорова того і вам жилаю»[24]. А привітання Фросі Нестерової до Івана Зігури сформульовано з римуванням: «Письмо из далёкого германського края шлю тебе Ваня привет, как живёш там навкрайне напиши поскорее ответ»[25].

Оптимізм та тепло несе лист Марії Лісової до матері Варки Лісової. Наведемо його початок: «Добрий день дорогенька Мама! Передає привіт твоя рідна дорогесенька дочка Маня! І разом з тим передаю, що я жива й здорова і чувствую себе в условіях германії хорошо. Дорога мамусю ти як би знала як я скучила за тобою що я неможу тобі й сказать»[26]. Як видно, привітання рідних були досить різноманітними: написані прозою чи віршами, складались із кількох слів, а часто кількох речень.

Туга за батьківщиною та родиною

У більшості листів, написаних молодими людьми, знаходимо фрази, в яких є хвилювання за рідних, туга за Україною. Із сльозами згадувала свою малу батьківщину Маша Овдієнко: «[...] я дуже скучила за всіма і хочиця побачить вас і своє рідне село і всіх своїх людей бо я як встаю і лягаю і згадую про вас і гірко заплачу»[27].

«Тьотичко як би я мала крила то я що хвилини літала до вас і всю правду казала чому я не пташка чому не літаю щохвилини правдою не вітаю,» – так написала у листівці до тітки Якіменко Марія[28]. Про ***бажання літати*** знаходимо і у листі Анни Небрат: «Як гарно якби крила. Я б до вас прилітала своє горе тай розказала»[29].

Роздуми ***про смерть*** знаходимо в листі Марини Івченко до сестер: «Ох нащо я на світ народилась ох нащо вродила міня мать луче в морі була утонула чим такую мнь жиз воспітать ох лижу на чужій постелі споминаю про мать і оця а могучії горькії слизи так і люця річой буз конця ох умру на чужій я постелі похоронять міня кої как гроб зроблять ... і надінуть чужой мнь халат ох ніхто же за мной не заплаче ні отец ні родімая мать толко волнії птиці злитяця...»[30]. У листі Ліди Хіменко до своїх рідних читаємо: «... усі забули за мене я зосталась сиротою відрізнена від вас мої рідненькі за що серце обливається кров'ю, коли згадаю вас мої рідненькі і жизнь України... . дуже дуже скучила за вами хоч один раз ще побачити тай умерти»[31].

Деякі дописувачі, навпаки, згадують кращі моменти свого життя вдома, не хвилюючи рідних. Читаємо лист Марфи Почеп (Потчеп), написаний 19 серпня 1943 р. до сестри Марії: «Дорогая сестрица сегодня праздник Спас знаешь Мусичка когда то мы проводили храм, сегодня мы видели всех родственников, сколько радости и счастья было в этот день, а теперь сколько горя и слёз. Мусичка как нам не харашо, а скучно»[32]. Отже, опинившись у чужій країні та між чужими людьми, молоді люди постійно згадували свою домівку, рідних, переосмислювали свої взаємини з близькими їм людьми.

Листування з рідними

Наприкінці 1942 р., згідно з німецьким законодавством, східним робітникам дозволялося надсилати рідним лише дві стандартні листівки в місяць[33]. До цього деякі робітники писали листи необмежено. А потім листи почали повертатися назад і відбувся остаточний перехід на листівки. З України ж дозволялося писати як листи, так і листівки. Кореспонденція в Україну ішла довго від місяця до 45 днів. Тому проблему листування між рідними порушено більшістю остарбайтерів. Перебуваючи за кордоном, українські робітники були особливо вразливими, а тому потребували підтримки, тепла та любові рідних. Навіть маленький лист з дому додавав остарбайтерам сили, бажання жити тощо. У листівках є і радість, і вдячність за написані рідними швидкі відповіді з дому.

«Дорогі рідні я від вас як получила откритку була така рада і низнала де її положит і низнала з радощів що робит. Мої рідні якби ви знали як тяжко жит у чужі стороні самі без роду,» – ці щирі слова, навіть написані з помилками, передають не підроблену радість Ольги Голубенко[34]. «Повідомляю вам, що я получила від вас листа і 4 откритки за які вам щиро дякую. Послала вам знову 4 откритки, а тепер я писатиму всього 2 рази в місяць, бо нам тепер видає хазяїн откритки»[35], – знаходимо у листі Анни Білім.

Перелічує отримані з дому листи Олександра Каленіченко: «Дорогі мої я од Вас начинаю получать потроху письма. За все моє перебування в Германії, я од вас получила 5 откриток і 2 письом»[36]. У листі до батьків Параска Каленіченко також дякує своїм рідним за листи: «[...] дівчата получають із дому письма і я получила 17.VIII котру ви писали 8.VII за що я вам міліон раз благодарю що ви мене і Альоші** низабуваєте получила із дому за все время 7 откриток а посилала додому около 40»[37].

Деякі остарбайтери зберігали листи з дому як реліквію, як коштовність. У листі Соні Дорошенко знаходимо наступне: «Я од вас получила 17 откриток і дуже рада що ви мині вислали карточки то я щодня подивлюся та заплачу, бо нам никажуть коли додому коли кончится війна»[38].

Проте не всі отримували багато листів із дому. Були різні умови життя людей і в районі. Кореспонденцію потрібно було відносити у райцентр, звідки ішло її відправлення до Третього Рейху. Деякі батьки через свою неграмотність, зайнятість на роботах, похилий вік, відсутність грошей на поштові марки та ін. не могли часто надсилати листи дітям. Тому нерідко діти у чужій країні залишались із своїм горем сам на сам. «Дорогі рідні я ваше одно письмо получила за год узнала, що ви в мене є живі», – писала Параска Бобер. В обох листах батькам вона написала про неможливість описати детально своє життя через те, що з Німеччини «пісом непропускают, а самі откритки»[39].

Зустрічаються також хвилювання за долю батьків та рідних через довгу відсутність новин з дому. Шкода, що багато листів чи листівок повернуться назад до Третього Рейху, інші потраплять до своїх адресатів частково замальованими або ж взагалі загубляться в часі, будучи вилучені цензурою. І біль залишиться з остарбайтерами ще на деякий час, а можливо, і на довго, аж поки прийдуть відповіді з дому на інші їхні нові листи. Читаємо повні образи і хвилювання послання Михайла Хукала до сестри Анни. Так, у листі, датованому 25 серпня 1943 р., знаходимо: «Пишу я Вам уже не знаю щоту скільки откриток но від Вас за чотири місяці не получив ні однієї чому незнаю. Писали разом Альоша Калініченко і я тому прийшла а мені нема чого не знаю чи Вас може живих нема чи чого не знаю». А вже через два дні у новому листі до сестри юнак знову написав: «Від вас я не получив ні одного ні листа ні откритки, я живу недалеко від Альоші Калініченка пішов до нього в неділлю а він саме читав откритку яка прийшла йому вже здому. Я сам узяв прочитав посидів гірко заплакав, що наче в мене немає ні вірного ні рідного, що хлопцям приходять листи а мені нема чи може як казала мати щоб я поїхав та крізь землю провалився то може не інтирисується листом свого сина та нехоче відписувати. Лесі теж написав десятків з півтора а від неї нема нічого так Галю пропиши як проживає вона чи може нема дома а може [...]»[40].

В окремих листах діти виправдовуються перед рідними за відсутність листів. «Мої рідненькі ви пишете що я вам не пишу не менче як уже за рок тридцят пісом написала то я сама незнаю що таке чи ви не получаєте чи одвіту не даєте»,[41] – так написала Анна Грішко батькам. У листі Катерини Крикливої своїм батькам знаходимо пояснення за кількамісячне перерване листування: «Той листочок, що ви писали 27/III 43 р. я одержала і зразу ж написала вам відповідь, але від вас листа більше немає. Писать вам більше немає змоги, бо листи до вас не доходять, а откриток таких на якій я пишу ніяк не могла дістать»[42].

В окремих листах просто відчувається розпач. Ось як звертається Софія Клименко до родичів: «Дядю і тьотю прошу вас дуже напишіть хоч пару слів, не цурайтесь хоч ви мене нещасної сироти бо я така нещасна то нікому не нужна»[43]. Варка Карпусь у

* Олексій її брат, він також перебував у Німеччині, але в іншому місці.

листі до батьків також висловлює своє хвилювання за відсутність листів від родини: «Сповіщаю я вам мої рідні, що ***я тут живу цілий рік*** а від вас ніякої звісточки не получала незнаю через віщо чи ви не хочете писати чи пишете, а я неполучаю наші дівчата всі получають а я ні однієї мині дуже обідно що ви не хочите писати пісьом не верно забули мене. Мої рідні я получаю пісьма від Галі Йовдокимовної вона пише що получає часто з дому і получила вашу откритку яку ви писали їй»[44]. Не отримала за рік жодного листа і Катя Горбач. Читаємо її уривок із листа: «Уже минув один рік а од вас ниполучила жодного листа чи вас там уже й живих нема та ще раз прошу як получите то дайте ответ»[45].

Хвилювання за рідних також знаходимо і у листі Віри Марінічевої: «Я не знаю чого ви не одписуєте мені на мої откритки ответу які я вам посилаю каждий місяць по дві на яких можна писати ответ. Ну я точно не знаю чи ви получаєте їх, як уже тут год я получила тільки одну откритку і тепер я не знаю де ви є чи вас може і в живих нема»[46].

У деяких листах діти навіть навчають батьків, як користуватися подвійною листівкою та як написати зворотну відповідь до Німеччини. Читаємо листівку Мотрі Кашуби за 22 серпня 1943 р. до матері: «Мамаша! Оцю откритку що я вам пишу так ви її візьміть одірвіть оцю половинку що я вам пишу а другу половинку де написано ответ до германії то напишіть мені пісьмо на строчках так як я оце написала і шліть мені а більше писать нічого не треба я адрес там уже написала»[47].

Часто, щоб дізнатись щось про своїх рідних, остарбайтери писали до своїх друзів, сусідів чи знайомих і просили їх відписати зворотного листа. Так, Уляна Корнієнко звернулася до свого «друга юнацьких років» Івана Господаренка з такими словами: «Іван Якович до тебе є у мене просьба якщо получиш мою откритку то дай мені ответ і опиши про наших як вони там живуть я уже як 13 місяців із дому не получила ні одного пісьма додому пишу, а ответу не так. Як получиш пожалуста дай ответ»[48].

У деяких листівках остарбайтери вказували односельців чи знайомих, з якими вони працюють чи проживають разом. Так, у листах друзям Дмитро Якименко назвав товаришів, які працювали з ним на фабриці у місті Бембург. Це Іван К[Х]им, Нил Щерб., Коля Стась, Коля Котляр і Ваня Кононенко із Щорса[49]. Це сприяло тому, що деякі батьки, навіть не одержавши пошти від своїх дітей, могли з інших листів дізнаватися про їхнє місцеперебування. Василь Марченко також указував, що з ним працюють «березівських 30 чоловік: Буць Петро, Коваленко Андрей, Силенно Іван, Панченко Ілько, Хоменко Василь Олексійович, Григорович і Хоменко Роман, Грицько Науменко Михайло й Омеляненко Харитон»[50].

В окремих листах з Німеччини рідних закликали до певної конспірації і навіть просили писати листи з певної тематики, а окремих питань не чіпати зовсім. «Прошу от вас обязательно за фронт не пишить, мы знаем, а то письма не дойдут»[51], – попросила рідних Віра Букова.

Як видно, листування було єдиним зв'язком з близькими. Прочитавши написані рідними людьми рядки листів, діти в більшості набиралися сил, щоб витерпіти, вижити і дочекатися часу повернення додому.

Стан здоров'я

«Я жив[а] й здоров[а]» або «Я поки жив[а] й здоров[а] чого й вам бажаю в сучасному житті», – такими словами розпочинається більшість наявних листів остарбайтерів, взятих із Срібнянського району. Іноді зустрічається словосполучення «у щасливому житті» або «у сімейному житті». Проте автори деяких листів все ж розповідають про проблеми із здоров'ям. Ось як починає свого листа Катя Горбач: «[...] Рідненькі я ще пока жива й здорова ну тільки щодень хожу як солена»[52]. «Что касается мого здоров'я то оно не совсем харошее, часто болею»[53], – такі слова знаходимо у листі Марфи Почеп (Потчеп). Дуня Степаненко в листі дядькові повідомила: «Я була в больниці півтора місяця, на руці нариви були нариви вже погоїлися, а палець не робе осталася калікою, уже ходжу на роботу і хоть погано робить ну нічого»[54]. «Живу у великій журбі ніколи й горя свого не розкажу бо нікому кроме своїх дівчат. Я вам сповіщаю що я тут боліла боліла нога дуже був великий нарив тиждень ниможна було

і на ногу ступить ниходила і на роботу ну поправилась благополучно»[55], – написала Марія Радченко в листі до матері. У листі Соні Кулик читаємо: «Мої рідненькі, ви пишете що зо мною таке, откритки були написані не моєю рукою, даю відповідь на весні у мени рвало палець на праві руці той, що коло великого пальця. Рідненькі так мучилась, що не знала де сісти куди йти й що робить мучилась цілий місяць, воно не нарив був а казали мені люди якийсь волос і так мучилась цілий місяць. Була у лікаря то він мені розрізав. На роботу не ходила сиділа в байраці цілий місяць їсти давали, а грошей не дали. Але зараз здорова»[56].

Настя Гайдук розповіла матері про хворобу зубів: «[...] в мене зуби болять ужи два зуби забламбірувала, а то прийдеться верівати бо нічого не поможе та це нічого можна пережити, аби тільки вернутися додому»[57].

Відомості про стан здоров'я знаходимо і в листах, відправлених із таборів **м. Еленбурга.** У них дівчата пишуть не лише про себе, а й про хвороби чи смерть знайомих та друзів. Процитуємо уривок із листа. «[...] В попередній откритці я вам писала, що заболіла Надя, так вона вже поправилась і ходе вже на роботу, а в другому лагері умерла Л.Горобцева вже її ріднесенької немає писали мені дівчата які жили з нею умерла з дизентерії. У нас 9 дівчат всі живі й здорові»[58], – написала Люба Гаценко батькам.

Як видно, через зміну клімату, виснажливу працю, постійне нервове напруження, жорстоке ставлення керівництва підприємств чи господарів, недоїдання, авітаміноз тощо у багатьох молодих людей стан здоров'я погіршувався. Тому дану проблему також було порушено у листах остарбайтерів.

Життя за кордоном. Робота та оплата праці

Особливістю листів остарбайтерів Срібнянського району є те, що їх було написано влітку та на початку осені 1943 р. Більшість із робітників пропрацювала в Німеччині вже більше року, і за цей час вони додому вже написали десятки листівок. Тому в багатьох листах часто зустрічаються записи типу «я живу по старому і роблю на старому місці білш новостей я вам прописать не можу бо немаю волі» або «тепер я б рада описать про своє життя так не маю волі»[59]. А опис свого перебування в Німеччині Фросі Нестерової сформульовано з римуванням: «І я живу у германського края где кончается север далёк я живу без нужд и горя строю новой стране я доход»[60].

Із листа Соні Кулик до сестри можна зрозуміти, що з робітниками укладали ***трудові договори***. «Строк мій сестричко не обмежений пока здоров'я, пока й строк то хто робить той і їсть»[61], – написала дівчина.

Проте дехто, сумніваючись у отриманні листів рідними, продовжував хоч коротко описувати свої робочі будні. При цьому чоловіки повідомляли про свою роботу стримано, жінки детальніше, у більшості випадків спокійно. Проте у листах відсутні назви підприємств, на яких вони працювали, не вказано їхню спеціалізацію, часто не вказано навіть, ким працювала особа. Зате зустрічаються фрази типу: «працюю на заводі», «працюю на машині» тощо. Наведемо спершу уривки з листів ***тих, хто працював на залізниці та будівництві***.

Важкою була робота на залізниці чи будівництві. Одним реченням описала про свою діяльність Варвара Олександренко: «Я роблю на фірмі на земельній роботі, прокладаєм дороги рейками [...]»[62]. «Робимо ми од зорі і до зорі нема і неділі вихідної. Уже год робимо на земельній роботі пісок кидаєм і землю на вагонетки трудна земля і земля як вона мені і надоїла»[63], – знаходимо у листі Параски Бобер.

Тепер наведемо уривки з листів ***робітників підприємств.***

«Я Матінко роблю на старому місті робота легка, я роблю в дві зміни один тиждень на день, а тиждень наніч. Оце так роблю цілий рік [...]»[64], – повідомила Настя Гайдук матері. У листі Митрофана Лупаненка до дівчини Христі читаємо наступне: «Я живу пока харашо, [...], роблю ріжну роботу, роблю вісім часов в сутки»[65]. «Я знаходжуся в Кетені роблю на заводі на машині де виробляють літаки. Спершу робила дванадцять часов а тепер роблю вісім часов робочого дня. Живу помалу ні харашо ні плохо по теперішній жизні...», – повідомила другу дитинства Уляна Корнієнко (табірний номер 16364)[66]. Зменшилася тривалість робочого дня у 1943 р. і у Катерини Дейкун. «Роблю

я січас 8 годин, а робила 9–10 годин. [...] Робота хожу грузим вагони, і вигружаєм вагони»[67], – знаходимо у листі дівчини. Як видно, із початком звільнення України від нацистів, зменшилася кількість остарбайтерів, яких відправляли до Третього Рейху. Тому частина власників підприємств, з метою збереження трудових ресурсів, була змушена зменшити робочий день.

Проте у деяких робітників робочий час у 1943 р. навпаки збільшився. Це стосується військових заводів та ін. Свій робочий тиждень Марія Даража у листі батькам описала так: «[...] я стала трохи більше робить як приїхала сюди я роблю з 6 год. утра до 5 год. вечора. В субботу до 12 год. дня»[68].

Багато листів, які зберігаються у справах фонду, написано дівчатами та хлопцями із **м. Елінбурга.** Проте в них вони зовсім коротко описують про свою працю, також не називаючи ні підприємство, ні що воно виробляє, ні свою спеціальність. Процитуємо кілька уривків із листів. У листівці Василя Марченка відсутня будь-яка інформація про назву заводу та професію. Чоловік лише написав: «Живемо добре ну треба посилки. Робимо на заводі на 3 смени за сутки тобто 8 часов»[69]. «На роботу ходю із 6 до 5 години вечора. Я живу по старому на тому самому місці де й жила уже год і 1 місяць [...]. Тату ***робота в мене трудна*** ну нічого»[70], – знаходимо у листі Саші Маснухи (м. Елінбург, табірний номер 0978, барак №6, кімната 39). Також коротко описала свою роботу і Марія Сребродольська (м. Елінбург, табірний номер 0940, барак №2, кімната 14): «Роблю на старій роботі. [...]. На заводі кожен день дають по ложці сахару, бо від газів малокрів'я в багатьох. В мене крові зараз 81 процента ранше було 67. Волос стає рижий. Робимо ми з Любою Крав. з 7 час утра до 5 часов вечора [...]. Всі дівчата живі здорові»[71].

Окремі робітники у листах указували, окрім умов роботи, також і свою ***заробітну плату***. Так, у листі Микити Линника до своєї дівчини про роботу читаємо наступне: «Я роблю на заводі робота не дуже важка тільки жарко... . Я получаю грошей в місяць по 67 марок.»[72]. «Я вам писав і писатиму що я живу добре [...]. Получаю марок 25 щомісячно. Гаврюша так само як і я»[73], – знаходимо у листі С. Падалки до рідних. У листі Віри Марінічевої до батьків дівчина написала: «...А я живу по старому як і раніше роблю в заводі на машині. Цей місяць получила 35 марок дають нам в заводі за місяць пачку мильного порошка і брусочок мила і в лагері тоже. Для самої мене харашо всього хватає»[74]. «Роблю на старому місці получаю у 1 м. 20 марок»[75], – повідомила батькам Галя Щербина. У листі Дмитра Мостового знаходимо: «Я роблю на старому місті на якому й робив грошей получаю 55 марок в місяць»[76]. «Я работаю на старом заводі, що й робив. На заводі заробляємо по 100 і до 150 марок, но получаєм 30, 35 і до 40 марок. А є такі щой получають по 15 і 20 марок»[77], – знаходимо у листі Олексія Месечі батькам.

По-різному було і робітникам, які потрапили до бауерів ***у сільське господарство.*** Різною була тривалість робочого дня і для цієї категорії робітників. Усе залежало від величини господарства, кількості оброблюваної землі, наявності техніки та кількості робочої сили. Не малу роль відігравав і людський фактор. Наведемо кілька прикладів. «Хоть роботи і багато ну уже привикла робота така 9 корів доїти 3 раза і 50 штук свиней і разної птиці дуже багато то треба рано устать і пізно лягать»[78],– знаходимо у листі Анни Гришко батькам. В одному із листів Олексія Каленіченка додому знаходимо: «Я живу харашо пораю 2 лошаді 8 коров і работаю в полі, косимо все зробимо встаю 4 часа лягаю 10 часов. Неділя виходний тільки пораю худобу»[79]. «Я нахожуся в господаря, мені не плохо [...]. Годую 7 скоту і одну кобилу. Сім'я 2 старих, 4 хлоп 2 вояки і 3 дівчат сім'я так собі. У неділю виходний [...], країна зветься Австрія»[80], – повідомив про себе Олексій Гузь. Гарно відгукується про свою роботу в листі до батьків і Анна Жижка: «Ми з Манкою (Вахтемейова) в двох в одному селі робим у хазяїна ***робить харашо краще чим в колхозі***. Роблю од 6 до 7 вечора»[81]. Марія Лізенко, окрім умов роботи, описала ще й населений пункт, в якому проживала. «Працюю у хазяїна [...]. Село розташоване по яру, по обидва боки тягнуться високі гори на яких росте сосновий ліс, а вище звісно нічого не росте, а інколи випадає сніг. Працюю з 5 ранку до 8 год. вечора включно. Вже покосили 2 раз траву, вбрали озимі культури»[82], – написала дівчина.

Проте особливо важко було нашим робітникам під час посівної та збору врожаю. Ось як описує Іван Бойко в листі до рідних свої заняття під час жнив: «...Я живу на старому місті у хазяїна. Уже от кінчаємо жнива і молотьбу. На жнивах я косив, а коли прийшла молодьба то я подавав на барабан. За дві ниділі кончили жнива і молодьбу. [...]. Живемо «харашо» уже ми за три місяці роботи ***«поправились».*** Не важко здогадатись, що означають слова взяті в лапки.

«Зараз я получаю по 20 марок в місяць. Робота ви знаєте яка в жнива косовиця й возовиця»[83], – дізнаємося з листа Івана Луда. Катя Горбач описує свій робочий час так: «Устаю рано і допідна 17 часов роблю... . Уже жнива скончили начинаїм молотить а за тим і буряки і картоплю вибірать і піде зима»[84]. «Живу по старому. Жнива уже скінчили. За три неділі жнив не випав ні один дощ, жнива надзвичайно добрі»[85], – читаємо в листі Катерини Крикливої.

Наведемо приклад із листа Марії Хорошенко. Від нього віє спокоєм і позитивом. «... Мамо за мною нижуріться бо мині ни дуже погано [...] роблю у пана у полі картоплю вибіраю снопи ставимо. Мамо нас тут аж десять душ дві заріцких дівчат Галька Дейнека і Мединська Катерина. [...] Мамо звиняйте що погано написала бо прийшла до хати у восім часов і стала писать бо ми робимо от сими до восми часов»[86], – повідомила дівчина матері. Зрозуміло, що в далекій і чужій країні гуртом було набагато спокійніше і впевненіше, ніж одному чи одній.

Їжа

У більшості листів з Німеччини про харчування автори говорять одним словосполученням або реченням такого типу: «їсти є що»[87], «їсти дають харашо»[88], «годують (названо кількість) раз»[89], «кушаю як сам хочу»[90]. А вираз «кормів хватає»[91] чимось нагадує як їжу для худоби. Зустрічаються і фрази такого типу: «Работы много, кушать нечего»[92]. «Кушаймо ми два раза в сутки. Уже привикли до харчів, так що ми не голодні, но і не ситі а такі як були вдома»[93], – так описав своє харчування Олексій Месеча батькам. У листі Марії Даражі знаходимо: «Корма проти торішнього года скращилися та уже привикла до них [...]. У нас урожай на овочі дуже і дуже гарний також мовби нічого урожай і на всякі культури»[94]. «Я роблю у пана у полі, дають чотири рази їсти на день, а зараз жнива так п'ять раз»[95], – написала Катерина Мединська у листі до рідних. «[...] у мене ніколи не бувало менше 250 марок (советск. 2500 крб.) за їх тут купить нічого. Купую собі харчі голодувать я ще і однієї минути не було щоб мені їсти хотілось і в мене не було чого»[96], – знаходимо у листі Катерини Глушан.

Є поодинокі листи, в яких названі продукти, які видавали нашим робітникам, або меню. «Норма така утром кава із скибцем хліба і у обід капуста свіжа і бруква і морква і на вечеру суп той що й на обід»[97], – читаємо у листі Катерини Дейкун.

У деяких листах, окрім меню, також є інформація про вислані до Німеччини посилки або ж ***прохання вислати посилку***. Наведемо кілька прикладів. У листі Микити Линника до своєї дівчини читаємо: «Кормів поки що хватає 400 гр. маргарин, ковбаса, мармелад і суп, супу досить.... Іще я прошу щоб вислали табаку запакуйте по 250 гр. бо тут нема а за нього можна достать що завгодно»[98]. «А від Стасі пісьом не получаю уже 8-й місяць незнаю почому вона не пише зразу присилала листи і 5 посилок і більше не чути. Дунька коли можна прислати табаку то пришли я тобі щиро дякуватиму»[99], – написав Дмитро Мостовий сестрі. Прохання вислати махорку знаходимо і в листі Андрія Волошина: «[...] корма нічого [...]. Коли можна то постарайтесь вислати мені махорки посилки ходять. Можна посилать торбинок три рази по 250 грам»[100].

Проте зустрічаються листи, з яких можна зрозуміти, хоч там чітко і не вказано, що із їжею було дуже скрутно або вона несмачна. У листі Віри Чайковської знаходимо: «[...] а я моя подружко тоже щодня гуляю, у столові за баландою очеред займаю»[101]. «Якраз в честь гордовин нам давали по 460 грам насіння, то ми пораділи»[102], – повідомляє батькам Саша Маснуха. Досить детально описала Марія Сребродольська у своєму листі батькам про своє харчування. Дівчина проживала в одному із таборів м. Еленбург. У листі від 6.09.1943 р. читаємо: «Зараз літо. Поспіли всі овочі й фрукти. Але нам тільки дали в столовій по три помідори. Правда, не їли, а тільки пробували

огірки, яблука, груші, коли дома огірків не хотілося й їсти. Як принесе німець ябл. або грушу котрій небудь, то та вже розділяє між всіма. Варять кожен день капусту, гарбуз та брукву все разом[103]«.

Як видно, харчування робітників, які працювали у промисловості, було набагато біднішим та одноманітнішим, ніж у молодих людей, які працювали у сільському господарстві. Варто також відзначити, що деякі німці, які працювали поряд із нашими співвітчизниками, допомагали їм з харчами.

Одяг та взуття

Проблему забезпечення одягом та взуттям також порушено у багатьох листах остарбайтерів. Часто діти відповідали рідним на їхнє хвилювання приблизно так: «Про мене не безпокойтесь я ходжу не гола і не боса»[104] або «все єсть і обув і одяг»[105], «нащот одежі і обуві я щаслива»[106]. Проте деякі автори детальніше пишуть про наявність чи відсутність особистих речей чи взагалі про їхню непридатність для місцевих кліматичних умов. «Я тут живу харашо є в чому на роботу ходити і в ниділю так що за мною не журіться а сами за собою... . Мамочко носіть мої спідниці і платки запинайте, щоб не ходили погано. Як би була знала, то ни брала була чобіт і піджака ватяного, вони мині нинужні я і разу нивбувала поправили харашо і тільки з ними носитця надоїда бо тут тепло всігда зима тепла всигда зелено сніг тілько напоказ упаде тай розтане»[107], – написала у листі Настя Кравчина батькам. Подала інформацію батькам про свій наявний одяг у листі і Настя Гайдук: «[...] Одежа поки що єсть костюми піджачок і штани пантофлі і шапка оце така одежа єсть»[108]. У листі Катерини Мединської до рідних також знаходимо коротеньку інформацію про взуття: «Дали оце чоботи різові, а ще ось дадуть одягу, але незнаю що»[109]. «Дали костюми, сорочки і інше»[110], – читаємо у листі Віри Ковалевської. У листі Катерини Дейкун також знаходимо коротеньку інформацію про наявний одяг: «Одяг у мене єст нам дали піджак легкий і спідницю і 2 сорочки 2 штанів і 2 пари онучок і одну косинку і воно стоєт 51-50 то я виплатила»[111]. «У мене одяг є: і своє іще пошти ціле і нам дали старинки і нове видали так що за мною не журіться [...]»[112], – повідомила батькам Соня Дорошенко.

Параска Лещенко просить рідних не хвилюватися за неї, і щоб остаточно заспокоїти своїх, описує весь свій одяг. «Дуня ви пишете чи є в чому ходить. Нежуріться за мною в мене є все те що з дому брала іще дали костюми, ботинки, чулки, сорочки, штани іще даватимуть так що одежі з мене хватить і чоботи нові я їх не носила. Дещо і сама справила кохти і спідниці. Все в мене єсть»[113], – написала дівчина своїй сестрі Євдокії. Перераховує свій одяг та взуття в листі до сестри і Олександра Каленіченко: «Дещо справила. Справила туфлі, другі туфлі справила мені Галя з своїм чоловіком, черевики з дому чоловік її поправив мені, чоботи поправили в сапожні, купила плащ такий як осіннє пальто, юпку, 2 кофти, сарафан, галоші»[114]. У листі Івана Луща знаходимо: «Ходить ще є в чім, все що я брав з дому, все ціле буду жив то дольжен ще й тут одержати робочий костюм»[115]. «[...] за год насилу додумались дать костюми спідниці і піджаки легенькі стоять 30 марок. Оце і все»[116], – таку інформацію знаходимо у листі Параски Бобер. У листі Олексія Месечі батькам читаємо: «Хожу я не босий і не голий, но і хорошо не одітий. [...]. В лагері нам передають одяг старий і новий. Дали всім по 2 рубашки і по нових штанях. Обув продають на дерев'яних підошвах»[117].

Проте не скрізь на підприємствах було налагоджено цільове забезпечення одягом та взуттям українських робітників. А в сільському господарстві це також залежало від ставлення хазяїнів (багерів) до своїх підлеглих. Тому дехто в листах до близьких просить вислати ***посилку з одягом***. «Рідні мої я писала щоб вислали посилку. Дивіться, якщо хорошо (спокійно) робить пошта, то висилайте, а якщо ні, то я ще перезимую. Ту зиму нічого не було в нас і перезимували, а зараз барахла багато, то якось буде, я вже думаю якщо пришлите, то хтозна може ми їхатимимо додому, то тяжко буде нам, то лучче не шліть жалко ж пропаде. [...] Напишу, що в мене з одежі. Мій чорний піджачок порвався і синій шерстяний не новий, ну нічого, 2 платки, 5 кофт, 4 спідниці, 3 платтів, туфлі, 2 пари ботинок і чиривики на роботу. Я купила ручні часи, з дрібниці крему чорного, 2 замки до рубашки, кувиць, голок, шпильок і т. д.»[118].

У деяких листах знаходимо слова відчаю через те, що одяг чи взуття з дому вийшли з ладу, а нових речей немає. «Нам тут дали де які трапя** ну то нічого якось проживу»[119], – написала Саша Маснуха. «Уже в мене ботинки порвались ті що брав із дому, доношую старих штанів»[120], – читаємо у листі Івана Бойка до рідних. У листі Марфи Почеп (Потчеп) знаходимо наступне: «Одежи никакой не дали нам, что было из дома то ничего нет, но я с трудом достаю себе здесь одежи хотя не новой но нагой не хожу»[121]. «Маю одні штани, поджак і одну погананьку сорочку те уже порвалось, і ходить уже ні в чому з одежі»[122], – написав Іван Коваленко. У листі Каті Горбач знаходимо: «[...] боса й гола хожу. [...] уже свої латки дориваю а ніхто не думає тут про мене [...]. Самі поприбираються а я катюга ну то все нічого»[123]. Просить батьків берегти її речі вдома Соня Войтенко: «[...] бирижіть мого барахла бо я нічого не справила ношу те що з дому»[124]. Як видно, забезпечення одягом і взуттям на кожному підприємстві було різним. Як правило, це залежало від ініціативи його власників.

Умови проживання, житло, побут і дозвілля

Стосовно умов проживання та побуту, то в кожного також вони були різними. Це залежало від кількох факторів, а саме: від місця роботи, від роботодавця, а також від особистих рис характеру самого українця чи українки. У деяких листах зустрічаються загальні короткі фрази, такі як: «живем добре нужди не маємо ні в чому пока»[125], «жить мені дуже харашо»[126], «живу пока харашо», «якось житиму за мною не безпокойтесь»[127]. З великим позитивом описала своє становище в листі до матері Марія Лісова: «Мама я пришиваю до цієї откритки фото я тут зфотографірувалася. Мама посмотри і уяви як я тут живу мама. ***Я тут таки маю щастя*** протів других я вже справилася дуже красиві шовкові плаття. Ну мамо такі люди як я не пропадуть ніде а тут мене люблять немки одна стала з нами робить, то ми звемо її «мамо»[128]. Таня Лисач описала не лише про своє життя батькам, а й свого хлопця: «Йому 22 роки один у папи і мами, говорить помалу по українські по німецькі, по флотські, по англ. і др. Я тоже вже добре говорю по німецькі ну і другіх язиків понімаю помалу. [...]. Зараз уже половина п'ятого і я іду з своїм другом у кіно у 5 год. веч.»[129]. Проте так було далеко не всім. Іншим виживати в чужій країні було складніше.

Також було легше морально витримати проживання на чужині людям, які потрапили гуртом із одного населеного пункту, ніж тим, хто був сам. «Жити мені не плохо [...] одно плохо що скучно що немає тут даже із района нікого»[130], – написав Андрій Волошин додому. «Папа і мама ми тут із Манкою (Вахтемейова) живем як рідні сестри. Одна без одної не можем жить за нами не журіться нам тут харашо» [131], – знаходимо у листі батькам Анни Жижки. Не дуже скаржиться на своє життя і Анна Білім: «Живеться нам поки нічого. Уже трохи привикли тут і вивчились балакать, то легше стало жить тільки в неділлю дуже тяжко на серці і скучно за вами і своїм краєм»[132]. «Нам живеться пока нічого, а далі побачимо. Я вмісті з Павлушею См. в одного хазяїна [...] маємо карту на мило, на папіроси, і на одежу, але на 2 місяці запретили. Каждої неділі бачимося з Василем Н. і Омельком Гр. і 2 олексинських Олехвіренко і Крисько»[133], – читаємо в листі Павла Такаренка дружині. Про своє дозвілля Іван Луд написав наступне: «Я кожної неділі бачу своїх хлопців й говорю з ними: Ковзан М., Заєць, Карпенко М. Всі ми живі й здорові!!! [...] Живем працюєм, їмо й отдихаєм, неділя наша»[134]. У листі Павла Зими читаємо: «[...] перебуваю в Берліні. Ми всі локнянські дівчата і хлопці вмісті. Живемо по-старому. [...]. Кожної неділі їжджу до своїх хлопців там вони мені дещо достають. Вони живуть в Берліні, за 50 км од мене (Петро Павл. Сидоренко Гр. Д)»[135].

«Ми тут у трьох Галя Степанова і Марія Хорошенкова, нам добре утрьох і з нами з Київської області 5 дівчат а 3 жінки ми у одній комнаті дали кроваті, одіяла, матраси. Із нами 16 поляків роблять, ми по польському умієм говорить. Ми живем не вгороді а біля моря так то там то там рідко по 8 маєтків та й по більше є маєтків»[136], – повідомила близьким Катя Мединська.

* Мається на увазі старі речі.

У деяких листах є інформація про проведення дезінфекції приміщень та одягу у таборах, де проживали тисячі осіб. Це був один із методів, якими німці старалися боротись із інфекційними захворюваннями протягом усього часу. А особливо стало актуальним берегти робочу силу в 1943 р., коли лінія фронту поступово рухалась на Захід. Ось як описує свій побут Василь Кислий: «Нахожусь у г. Грауденсі [...]. нащод чистоти то нічого обіжаться щомісяць роблять дезинфекцію одежі, і барака, так що добре»[137]. «Вошей не годую. Обстіраний я і облатаний. Та й за чистотою начальник лагеря дуже слідкує»[138], – читаємо у листі Олексія Месечі батькам.

Проте у деяких листах ***є багато образ на своє життя в Німеччині.*** Особливо були ображені ті, хто потрапив до таборів. «Живу як і раніше з Гармашевою Марусею більше знайомих нема нікого. Дорогі мої таточку і мамочка як би ви знали як тільки тяжко жити на чужій стороні між чужими людьми без рідних [...]»[139], – читаємо в листі Віри Марінічевої батькам.

Багато листів написано з м. Еленбург. «Тепер я б рада описать про своє життя так не маю волі... . Хочу вас побачить вас усіх як колись бачила і походить по волі як ходила колись бо ми тут як ви, ***знаєте жевемо основані дротом*** ну так, уже остигло криз нього дивитись і в великі сім'ї жити більше чим тисяча душ в лагері а в кімнаті в кожні по двінадцять душ та всі ни одної матері то тук уже неспокойно»[140], – так написала Галина Овчаренко в листівці до своєї родини. «Ми живем у комнаті 20 дівчат із Калюжинець [...]. Проходять молоді літа нищулись де вони ділися постаріли наче баби років по 40. Ну пока якось живем»[141], – так описала своє життя в Німеччині Саша Маснуха. У листівці Люби Клочко знаходимо наступне: «Тіточка пройшло літо ми тут нічого не бачили все та тілки трудимося на завод та завода нічого ми більше не бачили на полі ми нічого не робили»[142]. Подібну інформацію знаходимо і у листі Олександри Каленіченко: «Жизнь моя проходить без ніяких змін, дні за днями йдуть одноманітно. Знаю одну роботу на заводі, і одну дорогу з заводу в барак, де мене ніхто не ожидає. Тільки мене ожидає одна хороша подруга, з якою ми живем як з рідною сестрою, ділимось вдвох і горем і щастям, де що не достане вона або я, то всяку крихотку ділимо на двох»[143]. «Ми нещасні народила ти нас без щастя без долі живу я по старому роблю на німецькі столові життя моє протікає не очень важно»[144], – читаємо в листі батькам Анни Бережної, яка працювала в одному із таборів м. Еленбург. Із листа Марини Желіби (табір м. Еленбург № 0976) дізнаємося наступне: «Я тільки тіки і того що трох привикла ходимо виходний ден в село гулят то бачимо на полю озиму ярину всяку овочи но тіки глазами ни ротом»[145]. Як видно, умови проживання української молоді на території Третього Рейху повністю залежали від роботодавця.

Обговорення життя в Україні

Однією із головних тем, яку було порушено у багатьох листах, стало обговорення новин із дому. Актуальними стали наступні теми: нові набори молоді до Німеччини, тяжка робота батьків чи рідних у сільськогосподарських общинах, домашнє господарство, врожай городніх культур, достатнє харчування рідних тощо. Наведемо кілька прикладів. «Мамочко і таточко ви пишете в откритці що взяли в германію 60 душ то напишіть кого саме узяли»[146], – запитала у батьків Анна Бережна.

Особливо болючими для остарбайтерів ставали повідомлення, з яких вони дізнавалися про хвороби чи смерть близьких. Читаємо повний горя та розпачу лист Анни Яломенко батькам. На ньому видно сліди від сліз, які дівчина розтирала по листу, бо в окремих місцях літери розмиті. «Мамочко дуже прошу я вас напишіть мені правду як ви дома живите і напишіть мені про брата про альошу мені дівчина писала із Срібного та шо приїхала додому то мого братіка альошки нима так напишіть мені де і хто і за віщо він свою голівоньку поклав ой мамочко якби ви знали як мені братіків жалко обох незнаю коли я їх побачу аж недумала шо мені неприйдиця бачиця із своїми братіками володичок хоч ще мало горя взнав і своєю смертю вмера завіщо альошичка ой і сама не знаю як получите мамочко мою откриточку так напишіть своєю рукою бо мені хтось пише напишіть як тато бо мені погане сниця ну нічого звиняйте що

погано написала бо як писала так за слізми нічого невидно дівчата гуляють а мені і по світу не хочеця ходить»[147], – звернулася до матері дівчина.

У листівці Марини Желіби знаходимо наступне: «Я думаю що ви тож нейсте так як їли ранше то ви мабут город руками копали ой які ви біднинкі я хотя ни на волі то робота ни тяжка ну дома робили трудніше а здоровіша була. [...] дівчата пишуть що дома трудно на все ходять всі в полотняному і в общим на все трудно»[148].

Розвінчує життя в Україні та проводить порівняння одягу, умов роботи з німецькими у листі батькам і Дуня Лісова. Дівчина пише: «[...] ви пишите що за вами нажуриться ви живите добре то ни треба мені й писать що добре бо я знаю яке ваше життя ни точно за вас але за всіх людей яка там тепер жизнь. То нижуться** прошу за мене а журіться за себе бо як хоч роблю, то й здісти вже є що ни те що ви їсте. І ходить іще ни в останньому платті зосталась ни так як ***вас зоставила голих*** якщо коноплі уродили то добре пошили вже там усі [...] костюми наверно, а тут ніхто низна що то й за коноплі тот і калінкорових мало сорочок а шовкові плетені а на верх, щоб пошили ситцеве ни побачиш піде шовк, шерсть тут ни така культура ***ходить робить як віл*** а кучирі накрутити [...]»[149]. На цьому лист закінчується. За словами автора, продовження буде у наступному листі, проте він у колекції листівок відсутній. Таким чином, проживши певний час у Німеччині, молоді люди проводять паралелі між життям Німеччини і України, часто не на користь останньої.

Листування із друзями в Німеччині

Однією із форм спілкування української молоді, яка потрапила до Німеччини, стало листування. Батьки дізнавались в односельців про місцеперебування їхніх дітей та надсилали своїм дітям адреси друзів. Або ж молодь, яка поїхала у наступних хвилях, вже знаючи німецькі адреси своїх друзів, писала їм із своїх місць проживання. Так зав'язувалося листування в Німеччині між остарбайтерами. «До нас в лагер ходять з Австрії письма від тих що поїхали другим набором, пишуть що їм добре живеться, вони роблять у хазяїв»[150], – повідомила матері Наташа Жмака (табір м. Еленбург № 0955). У листі Анни Білім за січень 1943 р. знаходимо: «Пісьма получаємо від Уляни. Уляна написала що Вєра прислала откритку. Уляна дала наш адрес такщо ждемо від Вєри пісьма. Ми всі новості їй опишемо. Дома нехай не журяться вона напише додому. Уляна пише що вона хорошо живе одні ми не так. Адрес должні взнать скоро, вона вже наш знає»[151]. Таким чином, через листи молоді люди дізнавалися про адреси друзів, їхній режим роботи, заробітну плату та у цілому про умови життя в Німеччині. Часом у вихідні дні вони зустрічалися, підтримували один одного, відвідували хворих друзів у лікарнях, ділились одягом чи харчами та ін. У цілому, часто у нелюдських умовах, молоді люди проявляли гуманність по відношенню до інших, до тих, кому було ще важче.

Плани на майбутнє

У більшості листів порушено тему зустрічі з рідними чи у період відпустки, чи після остаточного повернення на Батьківщину. «Додому незвісно. Коли балакають може у відпустку хто по году одбув так будуть на 2 тижні одпускать, а які поляки балакають поки війна закінчиться тоді поїдемо додому»[152], – знаходимо у листі додому Параски Бобер. Подібні слова читаємо і в листі Анни Соловей: «У нас була чутка то хто вибув год то поїде в от пуск на 10 днів а тепер знову затихло усі і навряд щоб пускали»[153].

Ось як звертається Софія Клименко до своїх дядька і тітки: «Но нічого колись може переживу та повернусь то буде куди прихилить голови то я нікому не нужна»[154]. «Дожидаємо того дня, що сповістять їхати додому, а коли це буде те время і та минута, що буду бачиться з вами»[155], – написала Люба Гаценко батькам.

Досить оптимістичний прогноз на своє повернення дає Анна Білім у листі батькам від 11 вересня 1943 р.: «***Тут ще будемо менше время, чим пробули. Додому вернимось, бо нас тут багато***»[156]. «Нічого колись війна скінчиться приїдем додо-

* Мабуть, автор хотіла написати «не журіться».

му то буде саме лучче»[157], – читаємо в листі Михайла Хукала. Але цього моменту їм прийдеться ще чекати довгі два роки.

Проте не у всіх були плани поїхати у відпустку додому чи взагалі туди повертатися. Далеко не всі летіли думками добиратися до батьків. «Я надіюся, що скоро поїдемо у Бельгію у відпустку. [...]. Надіюся, що ми коли небудь іще побачимось, можливо прийде ще та щаслива година що ***ми один раз на віку побачимось***, а можливо вже звідтіля із Бельгії. ***Я й не вернуся,*** ще побачить як у Бельгії живуть»[158], – написала батькам Таня Лисач. Проте у цілому можна відзначити, що про повернення додому мріяло більшість молодих людей

Документи з дому

Часто в листах діти просили надіслати їм різноманітні довідки. «Мамо Тату прошу вас візьміть справку що я дійсно українка щоб був написаний німецькою мовою може Саші Павловичові слатимуть то попросітся і ви [...]»[159], – попрохала батьків Соня Войтенко.

Щоб повернути дітей додому чи діти могли отримати якісь пільги в Німеччині, батьки брали у місцевих органах влади певні довідки та надсилали їх до Німеччини. «Я одержала всі документи з дому»[160], – повідомила батькам Таня Лисач. Ліда Хіменко у листі додому також підтвердила отримання документа: «Мої рідненькі я получила вже той документ що ви пиридали Кузнецовом [...]»[161].

Проте декому вони мало допомагали. «Я получила обі справки але вони нічого не поможуть, приїду додому як війна скінчиться»[162], – відповіла Віра Діденко батькам.

Закінчення листа

Закінчення багатьох листів було традиційним. Наведемо кілька прикладів: «Пишіть скоро відповідь. Привіт всім», «Не безпокойтесь», «Досвидания. Целую», «За мною не журіться», «С тем досвіданія передавайте поклон всім моїм знайомим остаюсь жива і здорова ваша дочка Вера». У багатьох листах зустрічається фраза: «Жду ответа як соловей лета»[163]. Проте іноді зустрічаються досить цікаві закінчення, як оце: «Жму ваші руки і цілую безліч разів крізь густий шар повітря»[164] або навіть у віршованій формі як подано у епіграфі статті.

Отже, проаналізувавши листівки остарбайтерів Срібнянщини, можна виділити основні частини у їхньому тексті: дата написання та дата відправки або «пущення», привітання рідних та близьких, подяка чи хвилювання за листи чи їхня відсутність, новини про своє життя (робота, тривалість робочого часу, зарплата, їжа, одяг та взуття, врожай, друзі, кохані, дозвілля, листування з іншими остарбайтерами чи друзями, що залишилися вдома та Німеччині, особисті переживання, плани про повернення додому, природа, погода та ін.), обговорення новин з дому, хвилювання за рідних та прощання. Проте зміст листів є різним. Є кількість листів, написаних на одну тематику (життя у Німеччині, особисті переживання). У деяких листівках навпаки переважає інформація про домівку та роздуми про життя в Україні, про себе ж написано коротко. Все залежало від автора, його освіти, умов життя, особистих рис характеру, темпераменту та ін.

Додаток А

Лист Віри Лєтунової у с. Срібне батьку Андрію Лєтунову **

5.IX.

Здравствуйте, мои любимые, дорогие папочка и мамочка! Я не получаю от Вас писем и уже беспокоюсь за Вас. Мои милые, чтобы ни было, делайте только, чтобы вам было лучше. Нам же Вы все равно помочь не можете. Берегите своё здоровье, мои драгоценные, и знайте, что мы с Нюрой всегда помним о Вас и горячо любим. В тяжёлые минуты меня всегда будет поддерживать желание быть достойной Вас обоих. Мои золотые, я живу неплохо, сыта, с девчатами отношения хорошие. Рабочая жизнь. Сплю и ем с близкой подругой Верой Левашовой (из Пушкина). У неё сестра около

* Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.164, арк.74–74 зв.

Данцига, и больше никого. Покупаем много яблок, слив, огурцов. Иногда мечтаю о будущем, но – мало. Жду конца войны, тогда всё само определится. ***Благослови меня, родная, терпеть лишенья до конца, потоком слёз не орошая спокойно-гордого лица. И силу чтоб душа имела другим в их бедах помогать, чтоб жизнь свою могла я смело потом пред миром оправдать.***

Родные папочка и мамочка, целую, целую крепко. Ваша Вера.

1. Нестеренко Л. Остарбайтери Срібнянщини: вербування, життя в неволі та після повернення додому / Л. Нестеренко // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення / укл. Нестеренко Л.О., Потій Н.М. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2015. – С.69–70.
2. Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.164, арк.20.
3. Там само, спр.164, арк.33.
4. Там само, спр.163, арк.60, 62, 77, 79, 86, спр.164, арк.7, 10, 17.
5. Там само, спр.164, арк.48.
6. Там само, спр.163, арк.2, спр.164, арк.28.
7. Лист Лісової Марії у с. Савинці до матері Лісової Варки / Там само, спр.164, арк.28–28 зв.
8. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 зв. а.
9. Лист Івченко Марини в с. Васьківці до сестер і небог / Там само, спр.163, арк.1–1 зв.
10. Лист Яломенко Галі в с. Срібне до батька Яломенка Йосипа / Там само, спр.164, арк.78–78 зв.
11. Лист Чайковської Віри в с. Поділ до подруги Гайдук Марії / Там само, спр.164, арк.17–17 зв.
12. Лист Хорошенко Марії в с. Гурбинці Хорошенко Федору / Там само, спр.163, арк.23–23 зв.
13. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41зв.
14. Лист Бобер Параски в с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк.21–21 зв.
15. Лист Мединської Надії в с. Гурбинці до Мединської Марії / Там само, спр.163, арк.29–29 зв.
16. Лист Овчаренко Галі у с. Харитонівку до Овчаренка Данила / Там само, спр.164, арк. 88–88 зв.
17. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 а зв.
18. Лист Лєтунової Віри в с. Срібне до батька Лєтунова Андрея / Там само, спр.164, арк.74–74 зв.
19. Лист Конусенко Анни у с. Срібне до матері Конусенко Анастасії / Там само, спр.164, арк.70–70 зв.
20. Лист Кулик Соні у с. Срібне до Кулика Максима / Там само, спр.164, арк.73 а–73 а зв.
21. Лист Сребродольської Марії у с. Карпилівку до Сребродольського Павла / Там само, спр.163, арк.77–77 зв.
22. Лист Букової Віри у с. Савинці до сестер Букової Ольги та Ганни / Там само, спр.164, арк.22–22 зв.
23. Лист Чайковської Віри в с. Поділ до подруги Гайдук Марії / Там само, спр.164, арк.17–17 зв.
24. Лист Овчаренко Галі у с. Харитонівку до Овчаренка Данила / Там само, спр.164, арк.88–88 зв.
25. Лист Нестерової Фросі у с. Гриціївку до Зігури Івана / Там само, спр.163, арк.16–16 зв.

26. Лист Лісової Марії у с. Савинці до матері Лісової Варки / Там само, спр.164, арк.28–28 зв.

27. Лист Овдієнко Маші у с. Гурбинці до брата Овдієнка Ілька / Там само, спр.163, арк.30–30 зв.

28. Лист Якіменко Марії у с. Срібне до тітки Веронської Антоніни / Там само, спр.164, арк.83–83 зв.

29. Лист Небрат Анни у с. Горобіївку батьку Небрату Миколі / Там само, спр.163, арк.12–12 зв.

30. Лист Івченко Марини в с. Васьківці до сестер і небог / Там само, спр.163, арк.1–1 зв.

31. Лист Хіменко Ліди у с. Срібне до сестри Хіменко Надії / Там само, спр.164, арк.82–82 зв.

32. Лист Почеп (Потчеп) Марфи у с. Дігтярі до сестри Ляшенко Марії / Там само, спр.163, арк.33–33 зв.

33. Нестеренко Л. О. Українські остарбайтери: повернення історичної правди (Інформаційно-методичний матеріал до 70-ї річниці початку масового звільнення остарбайтерів із примусового рабства в Німеччині) / Л.О.Нестеренко. – Чернігів, 2015. – С.13.

34. Лист Голубенко Ольги у с. Срібне до Голубенка Григорія / Там само, спр.164, арк.63–63 зв.

35. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 а зв.

36. Лист Каленіченко Олександри у с. Савинці до сестри Тіщенко Віри / Там само, спр.164, арк.26–26 зв.

37. Лист Каленіченко Параски в с. Гурбинці до Каленіченка Володимира / Там само, спр.163, арк.24–24 зв.

38. Лист Дорошенко Соні у с. Срібне до матері Дорошенко Пріськи / Там само, спр.164, арк.67–67 зв.

39. Листи Бобер Параски в с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк.20–20 зв., 21–21 зв.

40. Листи Хукала Михайла у с. Гурбинці до сестри Анни / Там само, спр.163, арк.21–21 зв., 22–22 зв.

41. Лист Грішко Анни у с. Срібне до Грішка Івана / Там само, спр.164, арк.65–65 зв.

42. Лист Крикливої Катерини в с. Сокиринці батьку Крикливому Костю / Там само, спр.164, арк.48–48 зв.

43. Лист Клименко Софії у с. Васьківці до родичів / Там само, спр.163, арк.4–4 зв.

44. Лист Карпусь Варки у с. Срібне до сестри Карпусь Ганни / Там само, спр.164, арк.69–69 зв.

45. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці батьку Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.

46. Листи Марінічевої Вєри у с. Хукалівку до батька Марінічевого Петра / Там само, спр.164, арк. 91–91 зв.

47. Лист Кашуби Мотрі у с. Савинці до матері Кашуби Марії / Там само, спр.164, арк.27–27 зв.

48. Лист Корнієнко Уляни у с. Харитонівку до товариша Господаренка Івана / Там само, спр.164, арк. 86–86 зв.

49. Листи Якіменка Дмитра у с. Срібне друзям / Там само, спр.164, арк. 84–84 зв., 85–85 зв.

50. Лист Марченка Василя у с. Никонівка до дядька Яременка Олександра / Там само, спр.163, арк.85–85 зв.

51. Лист Букової Віри у с. Савинці до сестер Букової Ольги та Ганни / Там само, спр.164, арк.22–22 зв.

52. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці батьку Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.

53. Лист Почеп (Потчеп) Марфи у с. Дігтярі до сестри Ляшенко Марії / Там само, спр.163, арк.33–33 зв.

54. Лист Степаненко Дуні у с. Лебединці до дядька Пешенка Юхима / Там само, спр.163, арк.83–83 зв.

55. Лист Радченко Марії у с. Горобіївку до матері Радченко Марії / Там само, спр.163, арк.14–14 зв.

56. Лист Кулик Соні у с. Срібне до Кулика Максима / Там само, спр.164, арк.73 а–73 а зв.

57. Лист Гайдук Насті у с. Гурбинці матері Гайдук Прісці / Там само, спр.163, арк.20–20 зв.

58. Лист Гаценко Люби у с.Карпилівка до Гаценка Олександра / Там само, спр.163, арк.79–79 зв.

59. Листи Овчаренко Галі у с. Харитонівку до Овчаренка Данила / Там само, спр.164, арк.88–88 зв., 90–90 зв.

60. Лист Нестерової Фросі у с. Гриціївку до Зігури Івана / Там само, спр.163, арк.16–16 зв.

61. Лист Кулик Соні у с. Срібне до Кулика Максима / Там само, спр.164, арк.73 а–73 а зв.

62. Лист Олександренко Варвари у с. Дігтярі до Олександренко Пріськи / Там само, спр.163, арк.32–32 зв.

63. Лист Бобер Параски у с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк.20–20 зв.

64. Лист Гайдук Насті у с. Гурбинці матері Гайдук Прісці / Там само, спр.163, арк.20–20 зв.

65. Лист Лупаненка Митрофана у с. Гриціївку Покидко Христі / Там само, спр.163, арк.18 а–18 а зв.

66. Лист Корнієнко Уляни у с. Харитонівку до товариша Господаренка Івана / Там само, спр.164, арк.86–86 зв.

67. Лист Дейкун Катерини у с. Срібне до батька Дейкуна Андрія / Там само, спр.164, арк.66–66 зв.

68. Лист Даражі Марії у с. Савинці батькові Даражі Олександру / Там само, спр.164, арк.24–24 зв.

69. Лист Марченка Василя у с. Никонівка до дядька Яременка Олександра / Там само, спр.163, арк.85–85 зв.

70. Лист Маснухи Саші в село Калюжинці батькові / Там само, спр.163, арк.62–62 зв.

71. Лист Сребродольської Марії у с. Карпилівку до батька Сребродольського Павла / Там само, спр.163, арк.77–77 зв.

72. Лист Линника Микити у с. Харитонівку до Лавріненко Палажки / Там само, спр.164, арк.87–87 зв.

73. Лист Падалки С. у х. Точений до Падалки Василя Федотовича / Там само, спр.163, арк.15–15 зв.

74. Листи Марінічевої Вєри у с. Хукалівку до батька Марінічевого Петра / Там само, спр.164, арк. 91–91 зв.

75. Лист Щербини Галі у с. Олексинці до Щербини Германа / Там само, спр.163, арк.90–90 зв.

76. Лист Мостового Дмитра у с. Поділ до сестри Мостової Олександри / Там само, спр.164, арк. 13–13 зв.

77. Лист Месечі Олексія в с. Савинці батьку Месечі Марку / Там само, спр.164, арк.32–32 зв.

78. Лист Гришко Анни у с. Срібне до батька Гришка Івана / Там само, спр.164, арк.65–65 зв.

79. Лист Каленіченко Олексія у с. Гурбинці Каленіченко Ользі / Там само, спр.163, арк.25–25 зв.

80. Лист Гузя Олексія у с. Никонівка до батька Гузя Івана / Там само, спр.163, арк.85–85 зв.

81. Лист Жижки Анни у с. Гурбинці до матері Жижки Анни / Там само, спр.163, арк.31–31 зв.

82. Лист Лізенко Марії у с. Гнатівку до Кислого Макара / Там само, спр.163, арк.57–57 зв.

83. Лист Луда Івана у с. Поділ до матері Луд Пріськи / Там само, спр.164, арк. 11–11 зв.

84. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці батьку Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.

85. Лист Крикливої Катерини в с. Сокиринці батьку Крикливому Костю / Там само, спр.164, арк.48–48 зв.

86. Лист Хорошенко Марії у с. Гурбинці батькові Хорошенку Федору / Там само, спр.163, арк.23–23 зв.

87. Лист Лізенко Марії у с. Гнатівку до Кислого Макара / Там само, спр.163, арк.57–57 зв.

88. Лист Гайдук Насті у с. Гурбинці матері Гайдук Прісці / Там само, спр.163, арк.20–20 зв.

89. Лист Бойка Івана у с. Гурбинці до Бойка Кирила / Там само, спр.163, арк.19–19 зв.

90. Лист Падалки С. у х. Точений до Падалки Василя Федотовича / Там само, спр.163, арк.15–15 зв.

91. Лист Лупаненка Митрофана у с. Гриціївку Покидко Христі / Там само, спр.163, арк.18 а–18 а зв.

92. Лист Почеп (Потчеп) Марфи у с. Дігтярі до сестри Ляшенко Марії / Там само, спр.163, арк.33–33 зв.

93. Лист Месечі Олексія в с. Савинці батьку Месечі Марку / Там само, спр.164, арк.32–32 зв.

94. Лист Даражі Марії у с. Савинці батькові Даражі Олександру / Там само, спр.164, арк.24–24 зв.

95. Лист Мединської Каті в с. Гурбинці до Мединської Анни / Там само, спр.163, арк.28–28 зв.

96. Лист Глушан Катерини в село Карпилівка до Глушан Пріськи / Там само, спр.163, арк.71–71 зв.

97. Лист Дейкун Катерини у с. Срібне до батька Дейкуна Андрія / Там само, спр.164, арк.66–66 зв.

98. Лист Линника Микити у с. Харитонівку до Лавріненко Палажки / Там само, спр.164, арк.87–87 зв.

99. Лист Мостового Дмитра у с. Поділ до сестри Мостової Олександри / Там само, спр.164, арк. 13–13 зв.

100. Лист Волошина Андрія в с. Іванківці до Волошин Марусі / Там само, спр.163, арк.48–48 зв.

101. Лист Чайковської Віри в с. Поділ до подруги Гайдук Марії / Там само, спр.164, арк.17–17 зв.

102. Лист Маснухи Саші в село Калюжинці батькові / Там само, спр.163, арк.62–62 зв.

103. Лист Сребродольської Марії у с. Карпилівку до Сребродольського Павла / Там само, спр.163, арк.77–77 зв.

104. Лист Гавриленко Ольги у с. Горобіївку Гавриленку Олексію / Там само, спр.163, арк.8–8 зв.

105. Лист Кислого Василя у с. Гнатівку до Кислого Олександра / Там само, спр.163, арк.60–60 зв.

106. Лист Глушан Катерини в село Карпилівку до Глушан Пріськи / Там само, спр.163, арк.71–71 зв.

107. Лист Кравчини Насті у с. Горобіївку Кравчині Миколі / Там само, спр.163, арк.10–10 зв.

108. Лист Гайдук Насті у с. Гурбинці матері Гайдук Прісці / Там само, спр.163, арк.20–20 зв.

109. Лист Мединської Каті в с. Гурбинці до Мединської Анни / Там само, спр.163, арк.28–28 зв.

110. Лист Ковалевської Віри у с. Гнатівку до Ковалевської Марії / Там само, спр.163, арк.59–59 зв.

111. Лист Дейкун Катерини у с. Срібне до батька Дейкуна Андрія / Там само, спр.164, арк.66–66 зв.

112. Лист Дорошенко Соні у с. Срібне до матері Дорошенко Пріськи / Там само, спр.164, арк.67–67 зв.

113. Лист Лещенко Параски у с. Гнатівку до сестри Лещенко Євдокії / Там само, спр.163, арк.55–55 зв.

114. Лист Каленіченко Олександри у с. Савинці до сестри Тіщенко Віри / Там само, спр.164, арк.26–26 зв.

115. Лист Луда Івана у с. Поділ до матері Луд Пріськи / Там само, спр.164, арк. 11–11 зв.

116. Листи Бобер Параски в с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк.20–20 зв, 21–21 зв.

117. Лист Месечі Олексія в с. Савинці батьку Месечі Марку / Там само, спр.164, арк.32–32 зв.

118. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 зв.а.

119. Лист Маснухи Саші в с. Калюжинці батькові / Там само, спр.163, арк.62–62 зв.

120. Лист Бойко Івана в с. Гурбинці до Бойка Кирила / Там само, спр.163, арк.19–19 зв.

121. Лист Почеп (Потчеп) Марфи у с. Дігтярі до сестри Ляшенко Марії / Там само, спр.163, арк.33–33 зв.

122. Лист Коваленка Івана у с. Калюжинці до Коваленка Михайла / Там само, спр.163, арк.61–61 зв.

123. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці батьку Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.

124. Лист Войтенко Соні в с. Сокиринці матері Войтенко Веронії / Там само, спр.164, арк.62–62 зв.

125. Лист Карпуся Петра в с. Іванківці до Карпусь Марії / Там само, спр.163, арк.50–50 зв.

126. Лист Кашуби Мотрі у с. Савинці до матері Кашуби Марії / Там само, спр.164, арк.27–27 зв.

127. Лист Ковалевської Віри у с. Гнатівку до Ковалевської Марії / Там само, спр.163, арк.59–59 зв.

128. Лист Лісової Марії у с. Савинці до матері Лісової Варки / Там само, спр.164, арк.28–28 зв.

129. Лист Лисач Тані в с. Сокиринці батьку Лисачу Никифору / Там само, спр.164, арк.52–52 зв.

130. Лист Волошина Андрія в с. Іванківці до Волошиної Марусі / Там само, спр.163, арк.48–48 зв.

131. Лист Жижки Анни у с. Гурбинці до матері Жижки Анни / Там само, спр.163, арк.31–31 зв.

132. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 а зв.

133. Лист Такаренка Павла в с. Побочіївка до дружини Такаренко Надії / Там само, спр.164, арк.3–3 зв.

134. Лист Луда Івана у с. Поділ до матері Зими Олени / Там само, спр.164, арк. 79–79 зв.

135. Лист Зими Павла у с. Срібне до матері Дорошенко Пріськи / Там само, спр.164, арк.67–67 зв.

136. Лист Мединської Каті в с. Гурбинці до Мединської Анни / Там само, спр.163, арк.28–28 зв.

137. Лист Кислого Василя у с. Гнатівку до Кислого Олександра / Там само, спр.163, арк.60–60 зв.

138. Лист Месечі Олексія в с. Савинці батьку Месечі Марку / Там само, спр.164, арк.32–32 зв.

139. Листи Марінічевої Вєри у с. Хукалівку до батька Марінічевого Петра / Там само, спр.164, арк. 91–91 зв.

140. Лист Овчаренко Галі у с. Харитонівку до Овчаренка Данила / Там само, спр.164, арк.88–88 зв., 90–91 зв.

141. Лист Маснухи Саші в с. Калюжинці батькові / Там само, спр.163, арк.62–62 зв.

142. Лист Клочко Люби у с. Карпилівку до родичів / Там само, спр.163, арк.72–72 зв.

143. Лист Каленіченко Олександри у с. Савинці до сестри Тіщенко Віри / Там само, спр.164, арк.26–26 зв.

144. Лист Бережної Анни у с. Поділ до батька Бережного Федора / Там само, спр.164, арк. 5–5 зв.

145. Лист Желіби Марини у с. Поділ до матері Желіби Ганни Луковни / Там само, спр.164, арк. 7–7 зв.

146. Лист Бережної Анни у с. Поділ до батька Бережного Федора / Там само, спр.164, арк. 5–5 зв.

147. Лист Яломенко Анни у с. Срібне до батька Яломенка Йосипа / Там само, спр.164, арк.78–78 зв.

148. Лист Желіби Марини у с. Поділ до матері Желіби Ганни Луковни / Там само, спр.164, арк. 7–7 зв.

149. Лист Лісової Дуні у с. Сокиринці до батька Лісового Федора / Там само, спр.164, арк.57–57 зв.

150. Лист Жмаки Наташі у с. Поділ до матері Жмаки Ганни / Там само, спр.164, арк. 10–10 зв.

151. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Лист із особистої колекції автора.

152. Лист Бобер Параски в с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк. 21–21 зв.

153. Лист Анни Соловей у с. Срібне до батька Соловей Юхима / Там само, спр.164, арк.80–80 зв.

154. Лист Клименко Софії у с. Васьківці до родичів / Там само, спр.163, арк.4–4 зв.

155. Лист Гаценко Люби у с. Карпилівка до Гаценка Олександра / Там само, спр.163, арк.79–79 зв.

156. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 а зв.

157. Листи Хукала Михайла у с. Гурбинці до сестри Анни / Там само, спр.163, арк.22–22 зв.

158. Лист Лисач Тані в с. Сокиринці батьку Лисачу Никифору / Там само, спр.164, арк.52–52 зв.

159. Лист Войтенко Соні в с. Сокиринці матері Войтенко Вероніі / Там само, спр.164, арк.62–62 зв.

160. Лист Лисач Тані в с. Сокиринці батьку Лисачу Никифору / Там само, спр.164, арк.52–52 зв.

161. Лист Хіменко Ліди у с. Срібне до сестри Хіменко Марії / Там само, спр.164, арк.82–82 зв.

162. Лист Діденко Віри в с. Лебединці матері Діденко Марії / Там само, спр.163, арк.80–80 зв.

163. Лист Хорошенко Марії у с. Гурбинці батькові Хорошенку Федору / Там само,, спр.163, арк.23–23 зв.

164. Лист Гавриленко Ольги у с. Горобіївку Гавриленку Олексію / Там само, спр.163, арк.8–8 зв.

Эпистолярий остарбайтеров как источник изучения повседневной жизни украинцев на территории Третьего Рейха в годы Второй мировой войны (на примере Сребнянского района Черниговской области)

На основе писем остарбайтеров в статье дана характеристика условий жизни и режима работы уроженцев из Сребнянского района на территории Третьего Рейха в период Второй мировой войны. В работе освещены основные темы, которые были подняты в письмах украинской молодёжью.

Ключевые слова. Сребнянский район, Германия, остарбайтеры, письма, повседневная жизнь.

Lidiia Nesterenko

Correspondence of ostarbeiters as the source of study of ukrainian everyday life in a third reich in world war ii (on the example of Sribnianskyi district, Chernihiv region)

One of the many funds of the World War II period, which are stored in the State Record Office of Chernihiv region, is a collection of letters and postcards of Soviet citizens from Nazi Germany. The letters of the Ostarbeiters, who were deported from the Chernihiv region during the Nazi occupation, were added to the fund. Letters are grouped in individual cases or in several cases according to all 39 districts, which at that time were part of the region. There are letters in two of the cases, which were sent to the localities of the Sribne district.

During the Nazi occupation (September, 1941-September, 1943), 1115 people were relocated to Germany from the aforecited district, among them 482 men or 43% and 633 women or 57%.

The greater part of the letters of the Sribne district Ostarbeiters (about 160) are dated August-September 1943. All letters were written on standard single or double sheets of paper. Regarding the content of the letters, all of them are different. There are letters written concerning one subject matter (the life in Germany, personal experiences). In some of the postcards, however, the prevailing information concerns soldiers' home and reflections on life in Ukraine, while personal information is written briefly.

The emotional colouring of the letters varies as well. The men mostly wrote in a brief and restrained manner, while the style of the women's letters was exuberant, emotional, not only positive but also neutral and negative. On some of the sheets, there are visible spots or letters washed out with tears.

Having analyzed the contents of the letters written by Ostarbeiters of the Sribne district, the main parts were distinguished: date of writing and date of sending or «pushchennia» , greeting relatives and friends, gratefulness for letters or concerns about their absence, some news about everyday life (work, working hours, salary, food, clothing and footwear, harvest, friends, loved ones, entertainment, correspondence with the other Ostarbeiters or friends that were at home and in Germany, personal experiences, plans to return home, nature, weather, etc.), thoughts about news from home, worries about family and farewell.

Key words: Sribne district, Germany, letters, everyday life, Ostarbaiters.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)«1648/179»-053.4-053.5

Ігор Сердюк

●

ДІТИ У ВІКОВІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

На основі історико-демографічних методик визначається частка дітей в міському та сільському населенні Гетьманщини другої половини XVIII ст. Даний показник може бути використаний для верифікації джерел, а також для визначення специфіки функціонування окремих населених пунктів, зокрема умовно «міського» чи «сільського» способу життя їхніх мешканців. Загалом значення обчислених коефіцієнтів свідчить, що населення Гетьманщини було демографічно молодим та характеризувалося прогресивним типом вікової структури. Відсоток дітей в окремих спільнотах тогочасного соціуму визначався міграціями, особливостями шлюбних стратегій, матеріальним становищем осіб репродуктивного віку.

Ключові слова: вікова структура, Генеральний опис, Гетьманщина, демографічні характеристики, дитинство, населення.

Вікова структура населення певного регіону чи окремих його мікрогруп може бути маркером багатьох цікавих історикові процесів, оскільки детермінується соціальними, економічними, світоглядними чинниками. Разом з тим вивчення цих характеристик може бути початковим етапом дослідження життя людей різних вікових когорт (дітей, осіб активного віку, літніх) або ж таких явищ, як старість чи дитинство. Відтак у даній статті буде проаналізовано один, але важливий демографічний показник – відсоток дітей в населенні Гетьманщини. Я спробую визначити особливості формування цього показника в міському та сільському населенні, а також пояснити механізми його формування.

Основним джерелом дослідження є Генеральний опис 1765–1769 рр. Це своєрідний «поперечний» зріз населення Гетьманщини, котрий проводився тотально, за уніфікованими інструкціями та в один час[1]. Важливо, що документ фіксує населення обох статей віком від кількох тижнів, хоча й має ряд недоліків, про деякі з яких ітиметься нижче. При цьому характеристики сільського і міського соціумів будуть аналізуватися окремо, оскільки вони мали певні відмінності, котрі могли стосуватися у тому числі й дитячої вікової когорти. Зауважу, щодо мешканців сіл, то я працюю з вибіркою з 13566 осіб, сформованою під час роботи над базою даних для міжнародного проекту MOSAIC[2]. Узагальнення щодо міського люду зроблені на основі аналізу записів про 11004 жителів Ніжина, Переяслава і Стародуба – значних полкових центрів, однак з виразно властивою кожному з них специфікою[3].

Історики Гетьманщини вже використовували дане джерело для вивчення вікової

© Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

структури населення, зокрема і для обчислення частки дітей. Утім, останній аспект розглядався тільки як проміжна ланка дослідження, а тому не був широко витлумачений. До того ж такі дослідження проводилися на локальному матеріалі – на рівні окремої великої спільноти старовірів[4] або на рівні окремого міста[5] чи полку для вивчення проблем смертності[6]. Мене ж цікавить більш широкий контекст як щодо території охоплення, так і пояснення результатів.

Традиційно вивчення вікового складу населення розпочинається з його розподілу на великі вікові групи: діти, дорослі (люди активного віку) та літні особи. На думку Юрія Волошина, особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає наступний поділ: діти (0–14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші)[7]. Цю ж схему (з деякими варіаціями) застосовують і європейські історики-демографи. Тож скористаюся їхнім прикладом і підрахую чисельність населення різного віку в Генеральному описі 1765–1769 рр. Щоб не переобтяжувати текст, представлю вже остаточні результати підрахунку у відповідній таблиці *(див. табл. 1)*. Також для більшої наочності у відсотковому вираженні їх зображено у форматі діаграм *(див. мал. 1)*.

Віковий розподіл уже з першого погляду підтверджує, що суспільство Гетьманщини було молодим, оскільки частка літніх осіб у ньому дорівнювала 4,9% для сіл та 5,7% для міст. А з точки зору демографії, молодим вважається населення, в якому частка літніх людей не перевищує 8%[8]. Найбільшою великою віковою групою в Гетьманщині були особи активного віку. Показово, що в містах їх зафіксовано дещо більше, ніж у селах, однак в обох випадках ми бачимо доволі збалансований соціум, в котрому кількість «працівників» трішки перевищувала число «їдців».

Таблиця 1.

Статевовіковий розподіл населення Гетьманщини

вік	сільське населення[9]			міське населення[10]		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж
0-14	5634	2849	2785	3590	1802	1788
15-59	7270	3762	3508	6782	3350	3432
60 і старші	662	357	305	632	286	346
разом	13566	6968	6598	11004	5438	5566

Малюнок 1

Вікова структура міського та сільського населення Гетьманщини за даними Генерального опису (%)

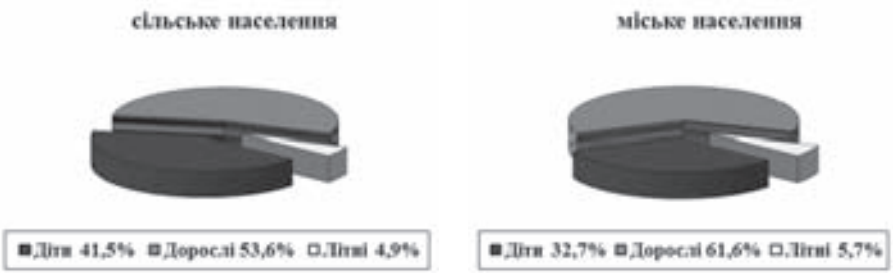

Діти становили другу за чисельністю вікову групу з показником 41,5% в селах та 32,7% у містах. Сільські показники дуже наближені до ідеального рівня (40%), визначеного польським демографом Цезарієм Кукльо (Kuklo Cezary), як притаманного природній народжуваності (без поширених практик запобігання чи переривання вагітності)[11]. Мінімум чотири з десяти мешканців Гетьманщини були дітьми до 14 років. Є підстави думати, що якась їхня частина залишилася поза джерелом унаслідок недообліку, однак про це йтиметься трохи нижче. Зараз же хочу звернути увагу на доволі значну відмінність у частці дітей між містом і селом – на рівні 8,8%. Як пояснити те, що їх у містах було значно менше?

Цезаріо Кукльо навів ідеальний показник 40%, у тому числі і як ознаку репрезентативності джерела та відсутності істотного недообліку дітей[12]. Однак малоймовірно, щоб у полкових містах перепис проводили гірше, ніж у селах, радше – навпаки. Вочевидь, відповідь криється у специфіці цих міст[13]. Як економічний та адміністративний центр місто таки вивершувалося над округою, тим самим воно рекрутувало людей – наймитів, слуг, учнів ремісників, канцеляристів тощо. Серед цих мігрантів переважали чоловіки активного віку, та їхній прихід сам по собі не міг наскільки змінити віковий розподіл. Важливим чинником була демографічна поведінка приходьків. Ті ж наймити не поспішали заводити родину з огляду на відсутність коштів на весілля. Заможні молодики, котрі навпаки шукали собі в місті дружину, могли потребувати часу на соціалізацію або входження до міської спільноти (як чужинці), також вони порушували баланс на місцевому шлюбному ринку. Ці та інші особливості зумовили те, що міські мешканці, порівняно із сільськими, брали шлюб пізніше. Дійсно, якщо ми поглянемо на середній вік вступу в перший шлюб для жінок, то, наприклад, для населення Переяслава він становив 22,5 року[14], для населення Полтави – 22,3 року[15], а сільського населення Стародубського полку – 19,1 року[16]. Отож поміж жителів міст було відносно більше неодружених осіб дітородного віку, а унаслідок цього знижувався рівень народжуваності. Разом це суттєво коригувало вікову структуру мікросоціуму в бік зменшення найменших його членів. Таким чином, частка дітей поміж мешканців певного населеного пункту може бути одним з критеріїв міського чи сільського способу життя його мешканців.

Необхідно наголосити, що це дуже спрощене та схематичне пояснення і в цьому його слабкий бік. Більше того, осібно кожне місто мало неповторне демографічне обличчя. Як приклад, порівняю Переяслав та Ніжин, в населенні котрих діти становили 31,6% та 34,1% відповідно[17]. Звісно, що різниця в 2,5% не така вже й суттєва й могла бути викликана хибами джерела та його прочитання. Однак вона досить таки накладається на специфіку названих міст. Переяслав був центром землеробського полку зі слабким рівнем урбанізації[18]. Відтак саме туди стягувалися заробітчани з довколишніх сотень. Важливо, що серед таких мігрантів-чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок – 24,3%[19]. У цьому сенсі Переяслав цілком може слугувати ілюстрацією до влучної зауваги відомого дослідника Гетьманщини та Слобожанщини Володимира Маслійчука: *«Якщо ми уважно подивимося на місто Лівобережної чи Слобідської України, основним робітничим контингентом, основним наймитом, якщо слідкувати за переписами, буде особа до 22 років»*[20].

Ця теза підтверджується й підрахунками Юрія Волошина, згідно з якими серед полтавських слуг у 60-х–70-х рр. XVIII ст. найбільше було осіб віком 15-19 років[21]. Отож відносно мала кількість дітей в Переяславі була наслідком притоку мігрантів, котрі й змінили вікову структуру місцевого населення. За цією ж логікою частка дітей в Ніжині меншала б, адже це місто було потужнішим економічним центром з чисельнішим населенням. Натомість, нагадаю, там ця вікова когорта становила 34,1%. Причина ховалася в «родзинці» Ніжина – наявності великої грецької діаспори, котра у XVIII ст. активно поповнювалася вихідцями з балканських володінь Османської імперії. Греки були присутні й в інших містах Гетьманщини[22], однак лише у Ніжині вони становили істотну частку населення. Зокрема, станом на 1782 р. їх нараховується 765 осіб – 408 чоловіків і 357 жінок[23]. До того ж, лише в цьому місті греки мали організовану громаду з самоуправлінням, і, як стверджував Микола Сторожевський, саме на XVIII ст. припадає період найбільшого розквіту грецької общини і водночас – Ніжина як торговельного й економічного центру Лівобережної України[24].

Серед греків-мігрантів абсолютну більшість становили чоловіки. Важливо, що в книгах Генерального опису міста більшість ніжинських греків чоловічої статі та активного віку (15–59 років) записані неодруженими (55,3%)[25]. Мігранти порушили баланс між статями, що, вочевидь, підвищило вартість жінок на шлюбному ринку. Нестача представниць своєї етнічної групи змушувала греків одружуватися з місцевими ніжинськими дівчатами. Генеральний опис міста дозволяє опосередковано відтворювати такі історії. Герой однієї з них Афанасій Ризов народився 1721 р. в

місті Янина. У 1735 р. коли йому виповнилося 14 років, він прибув до Ніжина. Проживши там біля 20 років, у віці приблизно 35 років одружився з донькою міщанина Анастасією, котрій на момент шлюбу ймовірно було 13 років, наступного року в них народилася перша донька, далі – наступні діти[26].

Шлюб з представницею іншої етнічної групи в даному випадку дозволив Афанасію створити сім'ю, і якщо він і не знайшов наречену гречанку, то виграв конкуренцію на іншому сегменті шлюбного ринку Ніжина. Тут ми говоримо про толерування міжетнічних шлюбів уже в середовищі ніжинських міщан і козаків, адже ті віддавали своїх дочок за греків, коли в місті було й так достатньо «своїх» женихів. У цьому сенсі Ніжин є особливим містом, оскільки там грецька громада була особливо чисельною і перебувала в місті тривалий час, тобто якщо греки й не вважалися «своїми», то були «звичними» й «знайомими», мали політичний вплив[27]. І що ще важливіше – багато з них були купцями або ж мали гроші. Саме тому, за даними Генерального опису Ніжина, з-поміж усіх його мешканок старших за 30 років достеменно неодруженими були тільки три жінки. До того ж дві з них були жебрачками: «*умершаго мещанина нежинского Павла Лубянинова дочери старици девицы Ирина и Ефросинья*», яким на момент перепису виповнилося відповідно 42 і 45 років[28].

Отож, на відміну від Переяслава (куди сходилися переважно сільські наймити-голодранці, матеріально не спроможні до шлюбу), до Ніжина мігрувало чимало чоловіків – переважно вихідців з великих міст[29], з грошима, котрі «порозбирали» всіх потенційних наречених. Це, у свою чергу, посприяло росту народжуваності, а отже, і збільшило частку дітей у населення. Таким чином, у, здавалося б, просту і логічну формулу «чим більше місто, тим менше дітей» для Ніжина вводиться мінімум одна змінна. Цей сюжет також показує, що відсоток дітей серед мешканців конкретного населеного пункту залежить від багатьох факторів, зокрема й ще не названих мною (забезпеченість хлібом і його ціна, наявність промислів, ремесел та мануфактур, локальний голод чи недорід, сітка доріг тощо). Також цей показник сам по собі може бути важливим опосередкованим маркером різних аспектів функціонування населеного пункту.

Говорячи про кількість дітей в населення, необхідно розглянути ще кілька важливих аспектів. Для їхнього більш наочного розуміння звернуся до побудови статево-вікових пірамід. Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статево-вікову структуру соціуму в певний момент, тобто фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення[30]. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність – на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи[31].

Важливим аспектом використання цих пірамід є аналіз взаємозв'язку вікової структури і відтворення населення. Шведський демограф Густав Сундберг (Gustav Sundbärg) увів у науковий обіг поняття прогресивного, стаціонарного і регресивного типів вікової структури. При прогресивній віковій структурі населення кількісно збільшується, при стаціонарній – не змінює своєї чисельності, а при регресивній – зменшується. Кожному з цих типів відповідає власна піраміда з представлених на малюнку 2 *(див. мал. 2)*[32].

Як уже писалося, населення Гетьманщини було молодим, йому була притаманна саме прогресивна вікова структура, а отже, її графічне зображення повинне відповідати піраміді, маркованій літерою А[33] *(див. мал. 2)*. Ця відповідність є дуже важливою, бо ідеальна модель демографічно молодого суспільства передбачає, що в ньому кожна наступна (старша) вікова група є дещо менш чисельною за попередню в силу природньої смертності, нещасних випадків і т. д. Наприклад, тих, кому виповнилося 3 роки, менше, ніж тих, кому – 2, бо хтось із трирічних діток помер від хвороби і т. д. Це ж правило спостерігається і щодо п'ятирічних вікових груп: осіб віком 10–14

років за нормальних умов має бути трохи менше, ніж тих, кому 5–9 років. Будь-які помітні відхилення від цих правил дають підстави для роздумів та можуть слугувати маркерами особливостей демографічної поведінки населення чи впливу на нього якихось явищ. Порівняймо статево-вікові піраміди населення Стародубського полку[34] та міста Стародуб[35] *(див. мал.3, 4)*.

Малюнок 2

Основні типи відтворення населення

(А – прогресивний, Б – стаціонарний, В – регресивний)

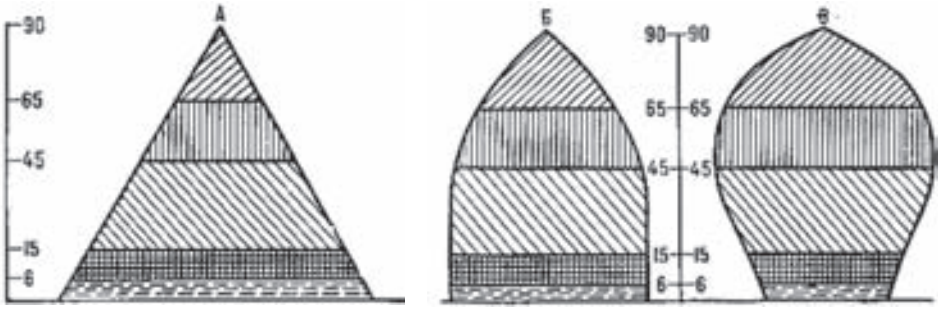

Як бачимо, вікова структура сільського населення виглядає наближеною до ідеальної моделі[36]. Оскільки йдеться про дітей та підлітків, мене цікавлять чотири наймолодші п'ятирічні групи, розташовані у фундаменті пірамід. Тут усе майже, як і «мало бути», – найчисельнішою є наймолодша вікова група 0–4 роки, діток віком 5–9 років дещо менше. Привертає увагу доволі різке зменшення числа хлопців і дівчат віком 10–14 та 15–19 років. У цьому сенсі піраміда полкового центру демонструє майже протилежні показники: підлітків віком 15–19 років у місті найбільше з-поміж усіх мешканців, а діти обох статей віком 5–9 та 10–14 років переважали наймолодших. Чим це було зумовлено?

Малюнок 3

Статево-вікова піраміда населення м. Стародуба

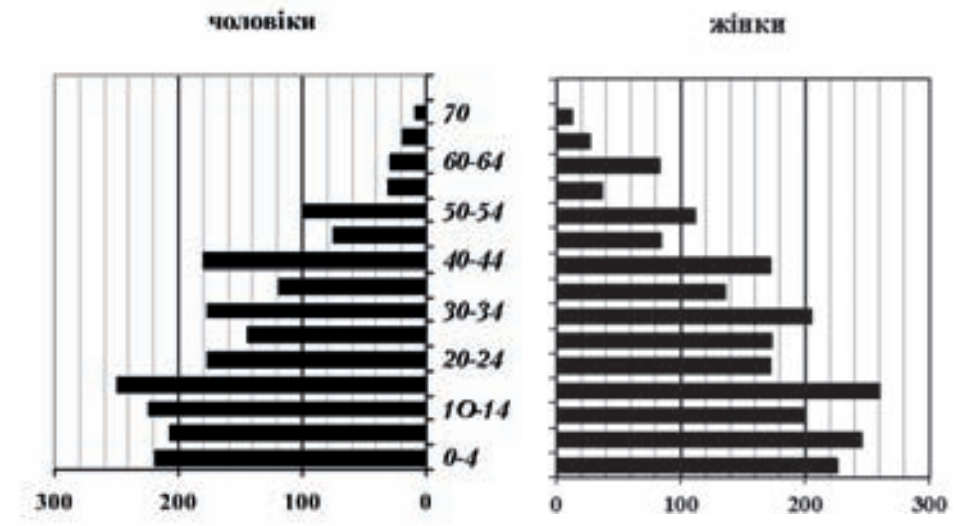

Малюнок 4
Статево-вікова піраміда сільського населення Стародубського полку

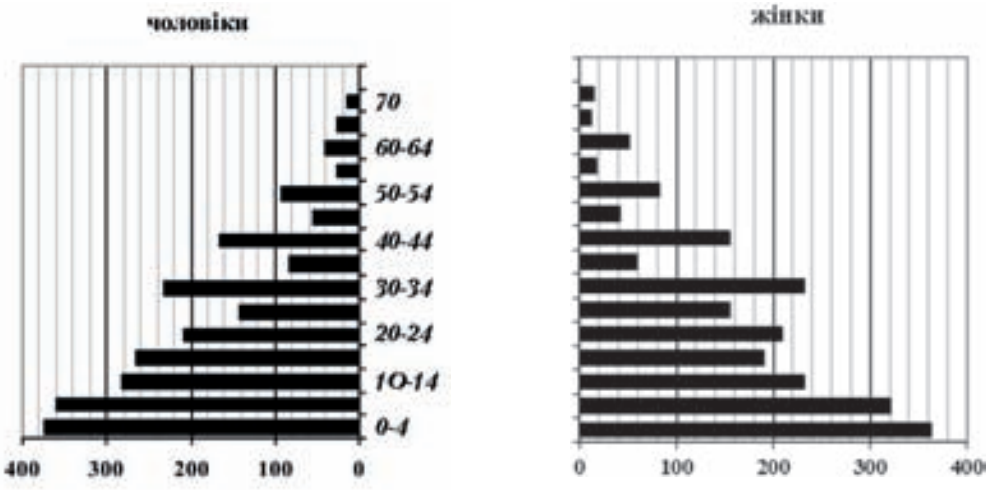

Свого часу, аналізуючи демографічні характеристики міського населення Гетьманщини, недостачу дітей у підніжжі пірамід, я спробував пояснити недообліком малих дітей або ж коливаннями народжуваності й смертності[37]. Однак сьогодні мушу це пояснення істотно коригувати, оскільки недооблік чи коливання мали б відобразитися й на «сільській» піраміді, а ми цього не спостерігаємо. Вочевидь, піраміда населення Стародуба ілюструє згадані вище міграційні процеси, у тому числі й прихід до міста наймитів, учнів ремісників та ін., серед яких найбільше виявилося підлітків віком 15–19 років, але були й молодші. Тобто міські малюки нікуди не поділися, просто вони стали менш помітними на тлі вікових груп, «посилених» мігрантами.

Вікова структура населення може також відображати й такі явища, як коливання народжуваності чи смертності або ж недооблік населення. Щодо останнього, то серед облікової документації Гетьманщини абсолютно досконалі джерела знайти важко. Побутує думка, що в цьому плані матеріали церковного обліку (метричні книги та сповідні розписи) є точнішими за фіскальні документи[38]. Якщо це так, то у метриках чи сповідних розписах частка дітей має бути вищою. Оскільки йдеться про певний вид джерел загалом, то, на жаль, не доцільно рахувати її на основі розпису чи метрики якоїсь конкретної церкви, бо є ризик натрапити на «нетипово» ретельного чи навпаки – неуважного священика. Потрібна вибірка із великого числа записів. Такою вибіркою можуть слугувати щорічні єпархіальні екстракти зі сповідних розписів, котрі містять відомості про сотні тисяч парафіян і в яких окремою графою фіксувалися діти до 6 років включно, що ходили на сповідь за малолітством. Кілька таких, взятих за випадковим принципом, документів дають схожі результати. Наприклад, у «*Ведомости о количестве исповедавшихся в церквях Переяславско-Бориспольской епархии*» за 1757 р. серед прихожан частка дітей такого віку становить 21%[39]. З аналогічного екстракту відомостей Київської єпархії за 1775 р. це ж значення обчислюю на рівні 17,8%[40], з екстракту 1779 р. – 18,1%[41]. Такі значення не є вищими за показники Генерального опису, обчислені на основі нашої вибірки – 21,1%[42]. Це означає, що в сенсі обліку дітей Генеральний опис у цілому є аж ніяк не гіршим за сповідні розписи, і що частка дітей, котрі не потрапили на сторінки джерела, є невеликою.

Загалом же отримані результати дозволяють констатувати кілька важливих моментів. Діти до 14 років були другою за чисельністю віковою групою населення Гетьманщини, котре за своєю структурою мало прогресивний тип відтворення, тобто активно зростало. Частка дітей в селах та найбільших містах помітно різнилася, в першу чергу за рахунок міграції населення активного віку, але також і через специфіку

шлюбної поведінки міського населення або ж якісь специфічні особливості конкретного населеного пункту. У цьому контексті частка дітей може слугувати маркером міського/сільського характеру певного поселення та вважатися одним із аргументів на користь існування в Гетьманщині міст, в класичному, європейському розумінні цього явища. З іншого боку, козацька автономія в її межах XVIII ст. характеризувалася надзвичайно низьким рівнем урбанізації, тому загалом її населенню були притаманні «сільські» демографічні характеристики. Це означає, що приблизно 4 з 10 мешканців Гетьманщини були дітьми до 14 років, себто в 1760-х рр. їх тут було понад 818 тисяч[43].

1. Детальніше про проведення опису та його особливості і джерельний потенціал див.: Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т.19. (у 2-х кн.). Книга І. – К, 2009. – С. 407–416.

2. Міжнародний проект «MOSAIC» є ініціативою Інституту демографічних досліджень імені Макса Планка (Росток, Німеччина). Має на меті пошук даних переписів населення Європи (на рівні індивідів) та створення на їх основі уніфікованої централізованої історичної бази даних. Детальніше див. сторінку проекту: http://www.censusmosaic.org/home. У рамках проекту в 2012–2013 рр. за вибіркою та методиками, запропонованими Лабораторією історичної демографії Інституту, група істориків (у т.ч. і автор цієї статті) під керівництвом Юрія Волошина створила базу даних сільського населення Гетьманщини на основі матеріалів Генерального опису 1765–1769 рр. Всього ми опрацювали матеріали переписів жителів 48-ми сіл різних полків, котрі містяться у 36 книгах опису.

Для зручності, далі у тексті, коли йтиметься про підрахунки, зроблені на основі всього цього масиву, я буду вживати наступне покликання: Бд. «MOSAIC». Загалом же йдеться про наступні архівні справи: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 41–43; Спр. 2. – Арк. 506–558; Спр. 6. – Арк. 347 зв. –351, 684–711; Спр. 17. – Арк. 254 зв. –264, 287–295 зв.; Спр. 25. – Арк. 839 зв. –869 зв.; Спр. 37. – Арк. 613–997; Спр. 39. – Арк.1196зв –1198 зв.; Спр. 42. – Арк. 643 зв.–757 зв.; Спр. 50. – Арк. 238зв.–294зв.; Спр. 57. – Арк. 1034 зв.–1116 зв.; Спр. 75. – Арк. 802–806; Спр. 77. – Арк. 51–72 зв.; Спр. 80. – Арк. 560–568, 955–1020; Спр. 90. – Арк. 544 зв.–544 зв., 762 зв.–766 зв.; Спр. 93. – Арк. 403–417 зв.; Спр. 94. – Арк. 229–231, 504 зв. –522 зв.; Спр. 98. – Арк. 167 зв.–180 зв.; Спр. 103. – Арк. 307 зв. –321зв.; Спр. 104. – Арк. 324 зв.–328; Спр. 119. – Арк. 260–286; Спр. 120. – Арк. 649 зв.–658; Спр. 141. – Арк. 27–35; Спр. 147. – Арк. 746–780 зв.; Спр. 187. – Арк. 1–252; Спр. 192. – Арк. 1–150 зв.; Спр. 228. – Арк. 1–50; Спр. 301. – Арк. 1–37 зв.; Спр. 318. – Арк. 1–18; Спр. 325. – Арк. 3–70; Спр. 345. – Арк. 49–63; Спр. 347. – Арк. 227–228, 240–267; Спр. 350. – Арк. 1–75зв.; Спр. 393. – Арк. 152–180 зв., 290–384 зв.; Спр. 423. – Арк. 118а–182зв.; Там само. – Оп.2. – Спр. 153. – Арк. 161–201; Спр. 520. – Арк. 201–230.

3. Там само. – Оп. 1. – Кн. 39, 148а, 278, 341.

4. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005. – С. 112.

5. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави XVIII ст. – К.: К.І.С., 2016. – С. 120.

6. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. – К.І.С., 2014. – 240 с.

7. Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 112.

8. Для цього застосовується спеціальна шкала польського демографа Едварда Россета (Edward Rosset). Див.: Муромцева Ю. Демографія: Навчальний посібник. – К., 2006. – С. 72.

9. Пораховано за: Бд. «MOSAIC».

10. Ніжин, Переяслав і Стародуб. Пораховано за: ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39, 148а, 278, 341.

11. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej predrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – S. 133, 333.

12. Ibid. – S. 133,

13. Про специфіку див.: Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. – С. 231–270.

14. Пораховано за: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 278.

15. Волошин Ю. Статево-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. – 2011. – №1. – С. 21.

16. Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 194.

17. Пораховано за: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39, 278, 341.

18. Острась Е. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк, 2003.

19. Про фіксацію притоку мігрантів до Переяслава детальніше див.: Сердюк І. Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 94–96. Також див. спеціальну статтю: Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 213–215.

20. У 2011 р. читаючи лекцію «Дитина та Імперія» (в рамках реалізації проекту «Публічні лекції. Політ.ua»). Розшифровку лекції див.: http://polit.ua/lectures/2011/03/11/masliychuk.html

21. Волошин Ю. Козаки і посполиті... – С. 120.

22. Див. напр.: Чернухін Є. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. – К., 1998; Терентьєва Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К., 1999; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К., 2000.

23. Греки на українських теренах... – К., 2000. – С. 56.

24. Сторожевский Н. Нежинские греки. – К., 1863. – С. 8–16.

25. Пораховано за: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39, 341.

26. Там само. – Спр. 341. – Арк. 863зв. Біографія самого Ризова, можливо, тут і не найкраща ілюстрація, адже він прийшов до Ніжина підлітком, досить довго не одружувався. Та привертає увагу те, що його дружина, імовірно, вийшла заміж одразу, як тільки досягла шлюбного віку, і вже за рік народила першу дитину. Цей випадок ілюструє тезу, що в громаді, де жінки раніше виходять заміж, народжується більше дітей.

27. Наприклад у 1714–18 і 1727–50 рр. війтами Ніжина були греки – батько й син Тернавіоти. Див.: Греки на українських теренах... – С. 57.

28. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 230зв.–231.

29. Про це та більш детально про демографічні характеристики ніжинської грецької спільноти див.: Сердюк І. Полкових городов обиватели... – С. 211–221.

30. Народонаселение. Энциклоп. словарь. – М., 1994. – С. 52–55.

31. Зазвичай беруться однорічні або п'ятирічні вікові групи. У такому разі остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятирічним, її чисельність необхідно розділити на п'ять. Див.: Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. – М., 1997. – С. 23–26.

32. http://demography.academic.ru/pictures/demography/e0000163/pic/000000.jpg

33. Прогресивна вікова структура була притаманна населенню України й за даними перепису 1897 р., піраміда 1989 р. вже свідчить про стаціонарний тип (варіант Б на мал. 2), зрештою піраміда 2001 р. вже належить на варіант В та ілюструє процес старіння населення та його скорочення.

34. Піраміда побудована за даними вибірки Юрія Волошина. Див.: Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 115.

35. Обчислено за: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 148а.

36. Різкі сплески чисельності груп 30–34, 40–44, 50–54 та 60–64 роки викликані специфікою усного сприймання віку, за якого багато людей були схильні округлювати свій вік. «Насправді» вікова структура дорослого населення була більш гармонійною. Про це і специфіку Генерального опису див. докл.: Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип. 133–34. – С. 55–62.

37. Сердюк І. Полкових городов обиватели... – С. 97.

38. На думку Юрія Волошина, для демографічних досліджень сповідні розписи видаються більш репрезентативними (у порівнянні з Румянцевським описом), оскільки містять дані про всіх парафіян незалежно від станової приналежності. Але вони такі ж проблемні відносно інформації про немовлят та дітей до 7 років. Див.: Волошин Ю. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... – С. 8.

39. Обчислено за: ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 1зв.–2.

40. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1043. – Спр. 9. – Арк. 25зв.–26.

41. Там само. – Спр. 23. – Арк. 30зв.–31.

42. Обчислено за: Бд. «MOSAIC». Нагадаю, що база даних охоплює виключно села, однак населення Гетьманщини у своїй абсолютній більшості було сільським. До того ж ми не знаємо, яку саме частку в ньому становили мешканці «великих» міст, щоб провести більш точні підрахунки.

43. За підрахунками Арнольда Перковського станом на 1764 р. в Гетьманщині мешкало 2046186 осіб. Див.: Перковський А. Українське населення в 60-х–70-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С. 110.

Игорь Сердюк

Дети в возрастной структуре населения Гетманщины во второй половине XVIII в.

На основании историко-демографических методик определяется процент детей в городском и сельском населении Гетманщины второй половины XVIII века. Данный показатель может быть использован для верификации массовых источников, а также для определения специфики функционирования отдельных населенных пунктов, в том числе условно «городского» или «сельского» образа жизни его жителей. Обобщенное значение вычисленных коэффициентов свидетельствует, что население Гетманщины было демографически молодым и характеризовалось прогрессивным типом возрастной структуры. Процент детей в отдельных сообществах тогдашнего социума определялся миграциями, особенностями брачных стратегий, материальным положением лиц репродуктивного возраста.

Ключевые слова: возрастная структура, Генеральная опись, Гетманщина, демографические характеристики, детство, население.

Igor Serdiuk

Children in the age structure of the population of the Hetmanschyna in the second half of the XVIII century.

Based on historical and demographic methods is determined by the percentage of children in urban and rural population of Hetmanschyna of the second half of the XVIII century. This indicator can be used to verify the mass sources, as well as to determine the specifics of the functioning of individual settlements, including conditional «urban» or «rural» lifestyle of its inhabitants. A generalized value of the calculated ratios indicates that population of Hetmanschyna was demographically young and characterized by a progressive type of age structure. The percentage of children in some communities of the then society was determined by migration, especially marriage strategies, financial situation of reproductive age.

Keywords: age structure, General inventory, Hetmanschyna, demographic characteristics, childhood population.

УДК 338.242(477):378.4-057.87(=11/=8):33

Андрій Чуткий

●

НАЦІОНАЛЬНЕ «ОБЛИЧЧЯ» ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XX ст.: АНАЛІЗ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ СТУДЕНТІВ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ ВНЗ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

У статті здійснено реконструкцію структури студентства першого в Україні ВНЗ економічного профілю – Київського комерційного інституту – за етнічною ознакою. Особлива увага зосереджена на з'ясуванні серед них частки українців: як тих, хто мав українське походження, так і тих, хто мав відповідну національну ідентифікацію. Пояснено причини невідповідності між цими двома категоріями та обмеження чисельності українців серед студентів цього вишу.

З'ясовано наявність представників інших етносів серед студентів Київського комерційного інституту. Встановлено, що понад 50 % його студентів становили євреї, що засвідчує і вагому роль цього етносу в економічному житті тогочасної України. Лише посилення дій імперської влади щодо обмеження їхнього представництва з 1912 р. призвело до різкого зменшення їхньої чисельності і зростання натомість частки росіян, а також представників інших національностей.

Ключові слова: національне питання, соціально-економічна історія України XX ст., студентські земляцтва, український національно-визвольний рух.

Головним чинником історичного поступу України і світу від другої половини XIX ст. стала господарська сфера. Зміни у ній детермінували переформатування (зазвичай доволі кардинальні) політичної, соціальної, культурної та інших сфер життя суспільства, задаючи його загальний напрям. Економіка, гроші (внаслідок чого постало навіть специфічне позначення сучасного етапу історії людства як період «фінансової цивілізації»[1]) стали головними рушіями розвитку. Щоправда, це не варто розглядати як цілковите нехтування впливу інших чинників (національного, релігійного, культурного, ментального тощо), хоча в усіх їх за зовнішнім фасадом проглядає так само економічний аспект: конфесійні суперечки мають своїм сегментом боротьбу духовних лідерів за паству, а отже, й розміри своїх прибутків; національні рухи передбачають звільнення певної території задля самостійного розпорядження прибутками з неї тих, хто відірве її від метрополії, і т. д.

Водночас саме економічний фактор історичного розвитку останнім часом є незаслужено затушованим у працях українських істориків, що може бути пояснене лише реакцією на надмірне його вип'ячування (при одночасній політизації) за радянської доби. Однак заради контекстуальності розвитку вітчизняної історичної науки із загальносвітовим її поступом, а найголовніше – об'єктивного і всебічного осмислення історичних подій та явищ – доцільно відновити увагу до економічного чинника, але подавати його на модерному науковому рівні.

Економічна сфера не лише визначає рівень розвитку суспільства, міру його до-

© Чуткий Андрій Іванович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», директор Музею історії університету.

бробуту та можливості у різних сферах. Вона найбільш точно здатна відобразити і загальний стан того або іншого етносу чи країни. Тож через економічну сферу можна і найбільш об'єктивно та переконливо пояснювати цілі епохи в історії України. Зокрема, свого часу Маркс через аналіз економічної ситуації в підвладній у XIX ст. англійцям Ірландії чітко обґрунтував її колоніальне становище у складі Англії і назвав її європейським типом колонії – визначення, що найбільше підходить і для неупередженого означення статусу України у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Економіка взагалі найбільш конкретна сфера: якщо в економічному житті якоїсь країни першість належить не представникам її титульного етносу і дивіденди від економічної діяльності на її території виходять за її межі, то вести мову про самостійність такої країни не доводиться. І саме це мало місце у випадку з Україною у складі Російської імперії. Попри синхронність промислового перевороту і розвитку у ній капіталістичної економіки, Україна виступала сировинним придатком тієї імперії і визискувалась як у сфері викачування фінансів через систему оподаткування та інші канали[2], так і через особливу дешевизну робочої сили та переважання незавершених циклів виробництва, через упосліджения у сфері торгівлі[3] тощо. Останнім часом з'явилися поодинокі узагальнюючі праці, що висвітлювали ці проблеми в економічній площині[4].

Тож дослідження становища України у складі Російської імперії в економічній сфері ще потребує подальшого поглиблення у вітчизняних історичних студіях. При цьому, враховуючи сучасний рівень історичної науки у світі, коли вивчення історії в економічній площині поєднується з психологічним та іншими підходами, особливий інтерес представляє такий аспект цього напряму досліджень як національна приналежність підприємців та управлінських кадрів, загалом – осіб з вищою економічною освітою в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (тобто в момент утвердження капіталізму), що дозволяє вести мову про відсоток серед них українців, а отже, і національне «обличчя» економіки України в плані отримання зиску від господарської діяльності на її теренах, національної приналежності не виконавців, тобто простих трудівників, якими закономірно були у першу чергу представники українського етносу, а розпорядників, «хазяїв» цієї сфери. Ця тема вже почала досліджуватись вітчизняними науковцями[5]. При цьому варто приділити належну увагу оцінці національної приналежності не лише власне підприємців, але й управлінських кадрів в економічній сфері життя українських земель, на що увага не зверталась. Тож у цій розвідці робиться акцент саме на даному аспекті вивчення економічної історії України.

Оскільки активний розвиток економіки на капіталістичних засадах в українських землях, що перебували під владою Російської імперії, почався зі значним запізненням внаслідок специфічної економічної політики метрополії, то це позначилось і на справі підготовки фахівців для господарського комплексу в навчальних закладах вищого типу. Їхня підготовка в Україні почалась із значним запізненням: попри те, що перші ВНЗ економічного профілю в Європі постали ще у 1860-х рр., у нас перший освітній заклад цього профілю – Київські вищі комерційні курси – був заснований лише у 1906 р. До 1917 р. аналогічні навчальні заклади виникли у Харкові та Одесі[6], але саме Київські вищі комерційні курси виступали лідером з підготовки фахівців для господарського комплексу не лише України, але й інших регіонів Російської імперії[7]. Тож через з'ясування етнічної приналежності студентів цього навчального закладу можна робити висновки щодо міри включеності представників різних етносів в економічну сферу України початку XX ст., точніше – в організацію її функціонування. Це дозволить показати й реальне місце у цій справі українців.

Київські вищі комерційні курси, які в 1908 р. були реорганізовані у комерційний інститут, стабільно нарощували свій студентський контингент: якщо у момент заснування до цього вишу вступило 229 осіб, то вже у 1910 р. кількість студентів у ньому перевищила 1 тис., а в 1916 р. наблизилась до 5 тис. осіб[8], у січні 1917 р. сягнула 5977 осіб[9], а в січні 1918 р. досягла 6542 особи і навіть, попри чисельне зменшення студентів згодом (до 2841 у березні 1918 р.[10]), незабаром знов сягнула 6 тис. осіб[11].

В архіві Київського комерційного інституту доволі повно представлені особові

справи студентів, кількість яких лічиться на тисячі і саме вони становлять основну частину документації цього архівного зібрання; а також узагальнюючі статистичні дані по студентському контингенту. Однак проблемою всього цього масиву архівних документів в площині національної ідентифікації студентів Комерційного інституту є відсутність їхньої градації за національним принципом (чи хоча б її означення в особових справах), що в період до 1917 р. заступала градація за конфесійною приналежністю. Тут ми маємо справу з трьома основними групами – православними, юдеями та католиками.

Закономірно, що в національному аспекті дві з цих груп (виняток – юдеї) не були монолітними, розпадаючись на низку мікро-груп. До католиків належали головно представники польського етносу, але й також литовці, латиші та деякі інші етнічні групи. А щодо категорії «православні», то тут градація є ще більш розмитою, оскільки до цієї групи зараховувались і українці, і росіяни, і молдавани, і білоруси, і вихрести з різних етносів і ще ряд інших груп.

Водночас юдеї чітко ототожнюються з єврейською громадою. З-поміж них не всі походили з українських губерній Російської імперії (чимало було також вихідців з Білорусі та ряду інших країв), але в будь-якому випадку – всі вони представляли один етнос.

Євреї від моменту створення Київських вищих комерційних курсів і до 1912 р. становили найбільшу етнічну групу серед студентів цього ВНЗ. Так, з-поміж 299 студентів Київських вищих комерційних курсів, котрі навчалися на них станом на 1 травня 1907 р., за конфесійною приналежністю 186 осіб були юдеями (а отже – євреями), 104 – православними, 4 – католиками, 4 – протестантами і 1 представляв іншу конфесію. Якщо брати етнічну ознаку, то вона повністю накладається у випадку юдеї – євреї, що підтверджує їхню послідовність у збереженні власної ідентичності через вірність своїй конфесійній приналежності і робить їм честь. Аналогічною була у цей рік ситуація і щодо католиків, котрі за чисельністю цілком співпадали з кількістю студентів, що були позначені як поляки. Натомість зі 104 «православних» 98 позначені як «росіяни», але до цієї групи були зараховані, окрім власне них, також українці та білоруси, оскільки вони не визнавались окремими народами офіційною владою Російської імперії. За етнічною приналежністю ще 4 особи значаться як німці, 3 були грузинами, 2 – вірменами, 1 – литовець і 1 – іншої національності[12].

На момент реорганізації Київських вищих комерційних курсів у Київський комерційний інститут навесні 1908 р. з 314 студентів, котрі навчалися на стаціонарі, 182 особи були позначені як іудеї, тобто це були представники єврейської національності і їхня кількість (порівняно з попереднім навчальним роком) майже не змінилася (зменшилася на 4 особи). Водночас суттєво зросла чисельність груп, що були позначені як православні (зросла зі 104 осіб у 1907 р. до 175 осіб) та католики (їхня кількість збільшилася з 4 у 1907 р. до 34 осіб або у 8,5 разів, що було найбільш стрімким збільшенням чисельності, порівняно з усіма іншими конфесійними групами серед студентів Київських вищих комерційних курсів)[13]. Ще 8 студентів були віднесені до протестантів, 3 – до вірмено-григоріан і 2 – до караїмів[14]. Поява останніх конфесійних груп є показовою, оскільки засвідчує, що, попри свою нечисленність, ті етнічні групи, що їх уособлювали представники даних конфесій (протестантів – представники німецьких та ряду інших західноєвропейських колоністів, вірмено-григоріан – вірмени, караїмів – однойменна етно-конфесійна меншина), здавна відігравали помітну роль в економічному житті України. Отже, їхня поява серед студентів навчального закладу економічного спрямування була цілком закономірною і засвідчувала усвідомлення групами, що відігравали особливу роль в економічному житті, важливості здобуття відповідної освіти для кращого успіху в господарській сфері.

Попри те, що реорганізація 1908 р. означала перетворення цього навчального закладу на освітній заклад вищого рівня, але у ньому, попри діючі в Російській імперії обмежувальні квоти для євреїв, їхній відсоток серед студентів залишався значно більшим за офіційно допустимий і перевищував 50 % студентського контингенту. Так, навесні 1910 р. у Київському комерційному інституті навчався 1931 студент[15], з

яких 1014 осіб (або понад половина) були юдеями (отже, їхня чисельність за два роки зросла у 5,5 разу), 814 – православними (їхня чисельність збільшилася за аналогічний період в 4,6 разу), 67 – католиками (їх чисельність подвоїлася), 17 – протестантами (їх чисельність також подвоїлася), 15 вірмено-григоріанами (їх чисельність збільшилася у 5 разів), 2 – караїмами (їхня чисельність залишилася незмінною)[16].

У вище наведеній конфесійній градації студентів Київського комерційного інституту (за якою почасти проглядається й їхній етнічний поділ) цікавою є надзвичайно висока доля євреїв, чого не було в інших вишах Російської імперії. Як відомо, 22 серпня 1909 р. рада міністрів Російської імперії затвердила квоту на прийом євреїв до ВНЗ у 5 % та у 15 % – для середніх навчальних закладів. Проте і в комерційних училищах Києва вона суттєво порушувалась: у цілому по комерційним училищам українських губерній станом на 1909 р. євреї становили 57,5 % від загальної кількості учнів[17]. Така ситуація зумовлювалась тим, що більшість комерційних училищ засновувались не лише за ініціативи євреїв-підприємців, а й за їхньої фінансової підтримки, що дозволяло останнім домагатися обходження урядових квот щодо вступу євреїв до цих навчальних закладів. Проте у випадку з Київським комерційним інститутом зробити це було набагато важче, оскільки хоча він і був заснований за приватної ініціативи, але як ВНЗ перебував під більш пильним контролем з боку влади. Тож «понаднормова» кількість євреїв зумовлювалась лібералізмом та прагматизмом керівництва цього інституту. А тому саме Київський комерційний інститут закінчили такі визначні представники єврейської меншини України, як О.В. Браун (у 1919 р. закінчив економічний факультет, згодом – визначний кінорежисер), І.Е. Бабель (закінчив інститут у 1916 р., згодом – визначний єврейський письменник та драматург), С.М. Міхоелс (навчався, але не закінчив інститут, оскільки був виключений за участь у студентських заворушеннях, згодом – визначний діяч театру) та ін. Щодо Бабеля, то він саме у Київському комерційному інституті розпочав свою суспільну діяльність: 20 жовтня 1913 р. був обраний скарбником Одеського земляцтва інституту[18]. Проте й, окрім переліку згодом визначних представників єврейської громади України, який можна продовжувати, сама їхня загальна кількість до 1912 р. була панівною і вони становили найбільшу етнічну групу в загальній масі студентства Київського комерційного інституту.

Така ситуація підтверджувала особливу участь єврейської меншини в економічному житті України і додатково підкріплюється й тим, що найбагатші бізнесмени серед єврейської громади Києва долучилися до підтримки Київського комерційного інституту. Зокрема, серед його жертводавців[19] та членів піклувальної ради[20] був Л.І. Бродський. Він та С.С. Могильовцев надали пожертви (по 500 руб. кожний) родині померлого у 1915 р. викладача інституту О.О. Русова[21]. Отже, бізнесмени, що представляли єврейську громаду міста, підтримували Київський комерційний інститут в цілому, а не лише його студентів-євреїв.

Що ж до студентів, які належали до єврейської громади, то вони успішно самоорганізувались у низку студентських організацій. Так, окрім діючого у Київському комерційному інституті станом на 1911 р. Товариства вивчаючих єврейську літературу, що закономірно об'єднувало саме студентів-євреїв, останніх було чимало і серед членів інших студентських організацій інституту – земляцтв, що утворювались за територіальним принципом і що підтверджувало значну роль євреїв в економіці різних регіонів України. Так, серед членів керівництва Одеського та ряду інших земляцтв, що представляли українські землі, були представники єврейського етносу[22]. Зазначу, що їхнє представництво було вагомим і серед членів земляцтв, що представляли неукраїнські землі, наприклад, у Варшавському земляцтві[23]. Виняток – земляцтва, засновані вихідцями з Кавказу та Закавказзя.

Щоправда з 1912 р. ситуація почала змінюватись: під тиском влади М.В. Довнар-Запольський, як керівник інституту, мусив піти на зменшення частки євреїв серед студентів: восени 1912 р. вони вперше становили менше половини студентів (1444 особи), а на перше місце вийшли православні (1545 осіб). Далі йшли католики (159 осіб), вірмено-григоріани (55 осіб), мусульмани (6 осіб) та представники інших

конфесій (60 осіб)[24]. З 1913 р. зменшення відсотку євреїв при одночасному різкому збільшенні кількості православних тривало: з 3853 студентів лише 180 належали до юдеїв (проти 1444 осіб попереднього навчального року, хоча ще майже півтисячі їх рахувалось серед вільних слухачів). Натомість на першому місці за чисельністю перебували представники православної конфесії – 2536 осіб (проти 1545 минулого року). На другому місці за чисельністю стояли католики (кількість яких зросла більш ніж удвічі: зі 159 осіб у 1912 р. до 332 у 1913 р.), потім йшли вірмено-григоріани (89 осіб), мусульмани (19 осіб) та представники інших конфесій (134 особи)[25].

Приблизно такою ж пропорція і послідовність (за чисельністю) зберігалася за представниками вище зазначених груп і на початку Першої світової війни та до лютневої революції 1917 р. Так, станом на 1 січня 1917 р. в інституті налічувалось 5977 студентів. З них у конфесійному відношенні абсолютна більшість були православними (себто переважно українцями, росіянами та білорусами) – 4246 осіб. Решта – католиками (685), юдеями (456), протестантами (203), старообрядцями (26), караїмами (12) та ще 249 осіб представляли інші конфесії[26]. У роки українських визвольних змагань етнічний склад студентів зазнав суттєвих змін, що було зумовлено змінами політики різних влад в національному питанні і тому цей період має становити предмет окремого дослідження.

Повертаючись до найбільш строкатої і другої за чисельністю, а з 1912 р. – найбільш чисельної групи серед студентів – православні, можна впевнено стверджувати, що в етнічному відношенні її панівну більшість становили українці, росіяни та білоруси. Чисельність білорусів серед студентів Київського комерційного інституту відслідкувати доволі складно, хоча загальну кількість вихідців з Білорусі можна приблизно визначити[27] – вона становила близько півсотні осіб або близько 5 % від категорії «православні» серед студентів інституту.

Щодо росіян, то закономірно, що їхня кількість була значно більшою і це засвідчується функціонуванням у Київському комерційному інституті дванадцяти студентських земляцтв, заснованих вихідцями з російських губерній імперії. Станом на 1911 р. в інституті діяли Донське, Костромське, Курське, Орловське, Самарське, Смоленське, Володимирське, Рязанське, Сибірське, Тамбовське, Симбірське, Уральське земляцтва[28]. Кожне із них, відповідно до вимог про студентські земляцтва, мало нараховувати щонайменше 35 осіб, а отже, загальна чисельність студентів, що походили з російських губерній (хоча не всі з них були росіянами), мала становити мінімально 420 осіб або близько половини від студентів, що були віднесені до православних. Оскільки в Росії (у Москві) вже був заснований вищий навчальний заклад економічного профілю, то подібну ситуацію можна розглядати і як складову цілеспрямованої політики, метою якої було збільшення відсотку росіян серед студентів «національних околиць» імперії і що засвідчується помітним їхнім відсотком і серед студентів університету св. Володимира, який власне і був заснований з метою русифікації, Київської духовної академії тощо.

Не забуваймо, що тривала русифікаторська політика царського уряду зумовила постання в Україні такої спотвореної національної самоідентифакції як ототожнення себе із титульним етносом метрополії вихідців з інших етносів, зокрема й українців. Проявом цього стало створення частиною студентів інституту таких організацій як Група великоросів та Союз академістів[29], а також Південно-західного земляцтва[30], яке було засноване вихідцями з України і вочевидь значною мірою й особами українського походження, але денаціоналізованими, оскільки паралельно із ним існувало Українське земляцтво (громада), отже, типово українське за національною ідентифікацією його членів, тоді як позначення України як «Південно-західного краю» було імперським за своїм походженням і слугувало денаціоналізації, асиміляції українців.

Помітне представництво інших етносів у стінах Київського комерційного інституту зумовлювалося тим, що це був другий вищий навчальний заклад економічного профілю імперії і так само засвідчується утворенням їхніх земляцтв. Зокрема в інституті діяли чисельні земляцтва вихідців з Кавказу та Закавказзя, а саме: Кавказьке земляцтво, Науковий гурток студентів із Грузії, Науковий гурток студентів-осетин,

Північнокавказьке земляцтво[31]. Діяли земляцтва, засновані вихідцями з Прибалтики, а на початку 1912 р. виникло Еллінське (Грецьке) земляцтво[32]. Відповідно до статутів цих національних земляцтв, їхніми членами могли бути виключно представники відповідних етносів. Згідно зі статутом Еллінського земляцтва, його членами могли бути «виключно (підкреслено автором. – ***А.Ч.***) слухачі інституту-греки»[33]. Це ж саме стосувалось земляцтв народів Північного Кавказу та Закавказзя, що вигідно вирізняло їх від земляцтв, заснованих вихідцями з українських земель, і було свідченням високої національної свідомості молоді цих етносів та водночас слабкості українського національного руху (в площині охоплення мас).

Значний ступінь русифікації та денаціоналізації яскраво проявився у ступені участі українців в економічній сфері. Фактично задля успіху у цій справі вони свідомо відмовлялися від своєї національності – явище, характерне і для радянського періоду та зумовлене відповідною політикою метрополії, яка не могла пропустити на ключові посади в економічній сфері представників українського етносу. Тож попри те, що серед студентів Київського комерційного інституту було чимало місцевих, що засвідчується і створенням ними великої кількості студентських земляцтв, які представляли різні частини України, однак, членів власне української за духом студентської організації було значно менше за загальну кількість українців, котрі навчались в інституті.

Станом на 1911 р. у Київському комерційному інституті діяли наступні земляцтва, що представляли різні частини України: Катеринославське, Кременчуцьке, Одеське, Миколаївське, Єлизаветградське, Подільське та Полтавське земляцтва[34] і навіть два земляцтва, що представляли вихідців з Чернігівщини – Чернігівське та Новозибківське[35], та ще два, що об'єднували вихідців з окремих міст – Гурток киян і Роменське земляцтво[36]. Отже, в Київському комерційному інституті діяли земляцтва, створені вихідцями з усіх українських губерній, за винятком Харківської. Але останнє можна пояснити постанням у Харкові власного комерційного інституту. При цьому, якщо до них додати Південно-західне земляцтво, то загальна кількість земляцтв, що були створені вихідцями з українських земель, становила дванадцять і вони об'єднували до півтисячі осіб, що являло найбільшу (за кількістю вихідців з певних регіонів, тобто за регіональною ознакою) групу серед студентів Київського комерційного інституту. Навіть якщо не всі вони належали до українського етносу, то і в такому випадку частка українців серед студентів цього першого в Україні ВНЗ економічного профілю була помітною, хоча й поступалась чисельності євреїв. Їхня частка можливо була й більшою, якщо врахувати, що серед представників інших студентських земляцтв (зокрема Воронізького, Курського та Орловського) також були етнічні українці. Проте закономірно, що не всі вони мали українську самоідентифікацію, що засвідчувалося зокрема й існуванням південно-західного земляцтва. Та й всі студентські земляцтва, що представляли вихідців з різних українських земель, загалом засновувались не за національним, а за територіальним принципом.

Міру ж національної самоідентифікації, як і денаціоналізації українців (у масштабі всіх київських освітніх закладів) найбільш яскраво засвідчили результати студентської анкети, що проводилась у 1913 р. серед студентів київських вищих навчальних закладів, котрі мали українське походження. Її ініціатором був викладач Київського комерційного інституту О.О. Русов, а виконували збір необхідної статистичної інформації студенти цього інституту. На питання анкети щодо національної приналежності лише 75 % студентів-українців, котрі були опитані і повернули опитувальні листи, віднесли себе до українського етносу. Натомість 9,25 % назвали себе малоросами, 5 % – «русско-українцями», 3,4 % – росіянами, 1 % – росіянами-малоросами, 0,7 % – поляками, 0,5 % – великоросами, а 5,2 % – взагалі не змогли відповісти на питання щодо своєї національної приналежності[37]. При цьому в розрізі вищих начальних закладів, студенти яких було опитано, на першому місці за відсотком студентів-українців, котрі віднесли себе до українського етносу, були Вищі жіночі курси (92 %) та Учительський інститут (82 %), тоді як у Комерційному інституті цей показник становив 78 %, а найнижчим він був серед студентів університету св. Володимира – 60,7

% (у якому виявилась і найвища частка студентів, котрі віднесли себе до малоросів – 15 %, та росіян – 8,3 %, а також тих, хто не міг визначити свою національну ідентичність – 7 %)[38]. У Київському комерційному інституті до малоросів себе віднесли 10 % опитаних, ще 2 % – до росіян і стільки ж – до «руських-українців» та поляків, по 1 % – до великоросів та росіян-малоросів і 4 % – не змогли визначитись. Отже, серед студентів Київського комерційного інституту 22 % студентів-українців не мали української національної ідентифікації або не наважились заявити про неї. Ці речі також є показовими і додатково свідчили про міру імперської пропаганди, оскільки навіть серед такої традиційно опозиційно налаштованої щодо влади категорії як студентство кожен п'ятий студент-українець не зміг віднести себе до українського етносу.

Серед студентів Київського комерційного інституту, котрі мали українське походження, українською за духом була лише одна організація – Український гурток (Українська громада), метою якої було «вивчення соціально-економічного становища України»[39]. Її активний член, а згодом міністр в уряді УНР М.М. Ковалевський згадував, що у 1912 р. до Української студентської громади Київського комерційного інституту належало до півтисячі осіб[40], тобто лише національно свідомі українці в інституті на той час могли становити 1/6 його студентського контингенту, що навіть і попри можливе перебільшення М.М. Ковалевським чисельності як активного її діяча, засвідчує доволі вагому кількість національно свідомих українців серед студентів інституту. Тут навчалось чимало згодом активних учасників українського національного руху, відомих діячів української культури. Наприклад, у 1907 р. на Київські вищі комерційні курси вступив О. А. Неприцький-Грановський, а невдовзі – В. Є. Свідзінський та С. С. Остапенко (вже у Київський комерційний інститут); у 1909 р. – син М. П. Драгоманова – Святозар[41]; у 1910 р. С. І. Березняк (у 1917 р. – активний член УЦР), у 1913 р. – П. Г. Тичина[42] та чимало ін.

Київський комерційний інститут став своєрідним оплотом українського національного руху в Києві та й Україні загалом, що засвідчили й події українських визвольних змагань 1917–1921 рр., адже ж саме до нього продовжувала вступати українська національно свідома молодь (О. П. Довженко, О. М. Коцюбинська, Ю. К. Смолич та ін.), а чимало випускників та викладачів відіграли помітну роль у відродженні української державності.

Усе вище зазначене дозволяє впевнено спростувати твердження про нехтування українцями економічною сферою та їхнє самоусунення від активної позиції в господарській діяльності у другій половині XIX – початку XX ст. Закономірно, що роль свідомих українців в економічному житті України була б значно більшою, але цілеспрямована протидія цьому імперської влади зменшувала як можливості для їхньої реалізації в економічній сфері, так навіть і для здобуття економічної освіти внаслідок необхідності подавати довідку про благонадійність з поліції, наявність таємних циркулярів з переліком осіб, вступ яких на навчання був заборонений владою, та інші подібні заходи. Такі дії влади засвідчували колоніальне становище України у складі Російської імперії і водночас цілеспрямоване упослідження національно свідомого українського елементу, оскільки імперська влада побоювалася, що у випадку проходження його представників до управління господарським життям України сформуються реальні умови для її сепарації. Ось справжня причина помірного представництва українців серед студентів Київського комерційного інституту, хоча якщо відкинути їхню власну національну ідентифікацію, а взяти навіть і приналежність до українського етносу загалом (часом не усвідомлену), то тоді матимемо доволі значний відсоток українців серед студентів цього першого на українських теренах економічного вищого навчального закладу. Ці висновки можуть прислужитись і для визначення відсотку українців (як за етнічним походженням, так і за власною ідентифікацією) і серед студентів інших вищих начальних закладів України дослідженого періоду, а отже, і для створення узагальнюючого дослідження у цьому питанні. Будуть корисними вони і для досліджень з історії українського національно-визвольного руху та вивчення передумов українських визвольних змагань 1917–1921 рр.

1. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація / В.В. Ільїн. – К.: Книга, 2007. – 528 с.

2. Гуржій О.І. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / О.І. Гуржій. – Черкаси: 2011. – 196 с.; Небрат В.В. Еволюція системи державних фінансів та реформування податкової системи (кінець XIX – початок XX ст.) / В. В. Небрат // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Економіка. – 2005. – № 19. – С. 36–40; Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

3. Довжук І.В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період / І.В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 11. – С. 142–153.

4. Сікора Б. Російська економічна експансія в Україні / Б. Сікора. – К.: Економіка і право, 2003. – 499 с.

5. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В.В. Крутіков. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.І. Лазанська. – К., 1999. – 282 с.; Ніколаєва Т.М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т.М. Ніколаєва. – К. : КНЕУ, 2010. – 208 с.

6. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л.А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – С. 151, 159

7. Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906 – 1920 рр.) / А.І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – 524 с.

8. Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 11

9. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 1.

10. Держархів м. Києва, оп. 8, спр. 1550, арк. 1.

11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 91.

12. Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 72–73.

13. Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 59.

14. Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 59.

15. Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 28 зв.

16. Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 42.

17. Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 1, ч. III, спр. 2856, арк. 15.

18. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 50, арк. 76.

19. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 421, арк. 2.

20. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 654, арк. 1.

21. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, арк. 4.

22. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 146.

23. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 135, арк. 7, 20, 24.

24. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 11 зв.

25. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 15.

26. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1426, арк. 76.

27. Чуткий А. И. Студенческие землячества, созданные выходцами из Беларуси в Киевском коммерческом институте / А.И. Чуткий // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Минск, 2013. – Выпуск 14. – С. 221–237.

28. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 136, 54, 138, 141, 143, 144, 473, 883, 323, 478, 477, 479.

29. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 7, 319.

30. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 320, арк. 1.

31. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 53, 482, 483, 322.

32. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 480.

33. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 480, арк. 3.

34. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 52, 50, 142, 320, 321.

35. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 55, 140.

36. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 146, 321.
37. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. І, спр. 66.
38. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. І, спр. 66.
39. Чуткий А. І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.) / А.І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 122–128; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 8, арк. 45.
40. Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – С. 102.
41. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 74, арк. 1.
42. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8080, арк. 2–2 зв.

ЧУТКИЙ А.И.

НАЦИОНАЛЬНОЕ «ЛИЦО» ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ НАЧАЛА XX В.: АНАЛИЗ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО В УКРАИНЕ ВУЗА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

В статье проведена реконструкция структуры студенчества первого в Украине вуза экономического профиля – Киевского коммерческого института – по этническому критерию. Особое внимание сосредоточено на выяснении процента среди них украинцев, при этом как тех, кто имел украинское происхождение, так и тех, кто имел соответствующую национальную самоидентификацию. Выявлены причины несоответствия между этими двумя категориями и ограничения численности украинцев среди студентов этого вуза.

Установлено также наличие представителей других этносов среди студентов Киевского коммерческого института и выяснено, что основную часть (свыше 50 %) его студентов представляли евреи, что подтверждает и весомую роль этого этноса в целом в экономической жизни Украины. В результате целенаправленных действий имперской власти относительно ограничения их представительства с 1912 г. произошло резкое снижение их числа среди студентов института и роста вместе с этим количества русских, а также представителей других национальностей.

Ключевые слова: национальный вопрос, социально-экономическая история Украины XX в., студенческие землячества, украинское национально-освободительное движение.

CHUTKYI ANDRII

NATIONAL «FACE» OF THE UKRAINIAN ECONOMY IN THE EARLY XX CENTURY: ANALYSIS THROUGH THE PRISM OF ETHNIC COMPOSITION OF STUDENTS OF THE FIRST IN UKRAINE HIGHER EDUCATION ESTABLISHMENT OF ECONOMIC SPECIALIZATION

The studentship structure of the first in Ukraine Higher Education Establishment of economic specialization – Kyiv Commercial Institute – has been reconstructed on account of ethnicity.

Special emphasis is placed upon determining the proportion of the Ukrainians among them, and not only those who were of Ukrainian descent but also those who had a corresponding national identity. Reasons for discrepancy between these two categories and restricted number of the Ukrainians in the institute have been explained.Presence of other ethnicity representatives amongst students of the Institute has been identified. Also it has proved that more than 50% of students were Jews. It in its turn shows that generally Jews played a vast part in Ukrainian economic life. Their representation having been restricted by Imperial authorities in 1912, the Institute saw a dramatic decrease of their numbers, at the same time numbers of the Russians as well as other nationalities grew. Among the students of the Kyiv Commercial Institute were representatives of other ethnic groups and faith-based groups, although there were minor, but played a prominent role in economic life of Ukraine (Armenians, Greeks, Crimean Karaites, etc.).

Key words: ethnic problem, socio-economic history of Ukraine in XX century. students' compatriots, Ukrainian national-liberation movement.

The studentship structure of the first in Ukraine Higher Education Establishment of economic specialization – Kyiv Commercial Institute – has been reconstructed on account of ethnicity in this article. Special emphasis is placed upon determining the proportion of Ukrainians among them, and not only those who were of Ukrainian descent but also those who had a corresponding national identity In this case as those who had Ukrainian origin and those who had relevant national identification. Reasons for discrepancy between these two categories and restricted number of the Ukrainians in the institute have been explained. Despite this, students of Ukrainian descent constituted the biggest part of students (by territorial criteria) of the Kyiv Commercial Institute. In particular, it has been found out that there were 12 fraternities in the Institute that represented all Ukrainian provinces but Kharkiv. However, only the Ukrainian Club (Ukrainian Community) was an organization that united the nationally conscious students of Ukrainian descent of the Kyiv Commercial Institute and that is proved by its name, program and by having among its members those who later played a major role in the revival of the Ukrainian statehood. An emphasis has been placed upon the measure of national assimilation of Ukrainians and on Russification being a main attribute of this process.

It has been found out that there other ethnicities among students of Kyiv Commercial. In particular, already since the moment of foundation of this University there were Poles, Armenians, Russians students and list of ethnic groups was constantly appended with representatives of other ethnicities living in the Russian Empire (Belorussians, Greeks, Georgians, Lithuanians, Ossetians etc). Also it has proved that more than 50% of students were Jews. It in its turn shows that generally Jews played a vast part in Ukrainian economic life. Their representation having been restricted by Imperial authorities in 1912, the Institute saw a dramatic decrease of their numbers, at the same time numbers of the Russians as well as other nationalities grew. Nonetheless, the percentage of Jews remained high, the authorities applying strict restrictions concerning their numbers. Their percentage remaining high proves that they still played a major role in the Ukrainian economic life. Same applies to other ethnic (Crimean Karaites, Armenian) and faith based (Protestant, Old Believers) groups that played a significant role in the Ukrainian economic life and which were also represented among the students of the Kyiv Commercial Institute, although there were minor.

Done research can be used in summarizing works on ethnic history, student movements, as well as on the history of higher education in Ukraine, during XIX-XX centuries and the history of the Ukrainian Liberation 1917-1921.

УДК 929(093.3):930.253:352(477.51)

Ольга Гейда

●

ОСОБОВИЙ ФОНД ДМИТРА ПАНАСОВИЧА БОЧКОВА У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена характеристиці структури, складу та змісту особового фонду Дмитра Панасовича Бочкова (1887 – 1982 рр.), а також історії його передачі до Державного архіву Чернігівської області. Подано джерелознавчий аналіз рукописної, документальної та епістолярної колекцій та їхні інформативні можливості для дослідження біографії та наукової діяльності Д. Бочкова.

Ключові слова: особовий фонд Д. П. Бочкова, колекції Державного архіву Чернігівської області, біографістика XX ст.

Серед колекції особових фондів Державного архіву Чернігівської області увагу привертає значний за обсягом фонд Д. П. Бочкова (Ф.Р. 8860), що налічує 188 справ (1700 документів на 3631 аркушах)[1]. З короткої біографічної довідки до фонду дізнаємося, що Дмитро Панасович Бочков (1887 – 1982 рр.) – бібліограф та краєзнавець, пов'язаний з Чернігівщиною народженням та роками навчання в Чернігівській духовній семінарії. Решта його життя пройшла поза межами рідного краю. Чому ж чималий особовий архів зберігається у Чернігові, коли та ким він був переданий, і, нарешті, яким є внесок цього науковця у дослідження минулого нашого регіону?

Ім'я Дмитра Панасовича сьогодні незаслужено забуте. Хоча все своє життя він працював для Чернігівщини та досліджував її історію. Д. П. Бочков народився 15 (28) жовтня 1887 р. у м. Острі (нині – Козелецького району Чернігівської області) у родині псаломщика остерської Воскресенської церкви Афанасія Івановича та його дружини Мотрони Андріївни (у дівоцтві – Неводовської). Протягом 1902 – 1908 рр. навчався в Чернігівській духовній семінарії, по закінченні якої рік працював у Чернігівській міській управі. Восени 1909 р. переїздить до м. Вільно, де спочатку отримує місце чиновника Контрольної палати, а з 1912 р. працює на омріяній посаді у Віленській публічній бібліотеці. З 1914 р. – у Віленському Центральному архіві давніх актів. Протягом 1915 – 1916 рр. був співробітником Публічної бібліотеки Рум'янцевського музею. На заваді амбітних наукових планів стала Перша світова війна. Дмитро Бочков був призваний до лав російської армії. Після демобілізації 1917 р. стає активним членом Черкаського осередку товариства «Просвіта». З травня 1918 р. по 1935 р. був організатором та першим директором Черкаського історико-педагогічного музею імені Т. Г. Шевченка. Впродовж 1939 – 1941 рр. працює очільником відділу рукописів і стародруків Державної історичної бібліотеки УРСР у Києві. Після повернення 1944 р. до Києва з евакуації працював на відповідальних посадах у Міністерстві освіти УРСР. З 1958 р. на заслуженому відпочинку. Помер 13 жовтня 1982 р. (у віці 95 років) у Києві.

Особовий фонд було передано до Державного архіву Чернігівської області Галиною Дмитрівною Машковою-Бочковою, яка доводилася бібліографу онукою по лінії

© Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

сина Дмитра (у справі фонду помилково названа дружиною онука)[2]. У сім'ї Дмитра Панасовича та Ганни Максимівни Бочкових було двоє синів: Леонід та Дмитро. Дмитро Дмитрович помер 8 вересня 1942 р. внаслідок сепсису крові від поранення під час бомбардування німецькою авіацією залізничної станції м. Волоколамськ (Московська область Російської федерації)[3]. Після війни дружина сина з дочкою Галиною переїхала ближче до дідуся та бабусі у Київ. Останнє помешкання після смерті дружини Ганни Максимівни у квітні 1979 р. Дмитро Панасович ділив з невісткою, онукою (Г. Д. Машковою-Бочковою), її чоловіком та праонуками[4]. У справі фонду зберігається оригінал листа, датований 21 січня 1983 р., від Г. Д. Машкової-Бочкової до директора Чернігівського обласного архіву Л. Ф. Сурабко з проханням «забрать материалы о знаменитых земляках Черниговщины, собранных Дмитрием Афанасиевичем Бочковым». У разі відмови авторка листа планувала передати архівну колекцію до бібліотеки АН УРСР. На документі віза Л. Ф. Сурабко «прошу внести предложение по этому вопросу»[5]. Прохання про передачу архіву до Чернігова було останньою волею Дмитра Панасовича Бочкова. Про такі плани на майбутнє він згадував у листі до Я. Назаренко: «...все собранные материалы предполагается передать в Чернигов для хранения и возможности использования их исследователями после выхода «Словаря» в свет...»[6]. Пропозицію передати особовий архів та матеріали, зібрані для укладення «Біо-бібліографічного словника видатних діячів Чернігівщини», до Чернігівського обласного архіву Дмитро Панасович отримав ще 1971 р. від директора архіву Михайла Терентійовича Яцури[7] та 1978 р. від очільника відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР Миколи Петровича Візира[8]. Відповідаючи, дякував за увагу та честь, але передавати архів тоді відмовився, пояснюючи це рішення необхідністю мати свої матеріали завжди під рукою для подальшої роботи та недостатньою впорядкованістю збірки і бібліографічної картотеки «Словника». Представники Чернігівського архіву навіть відвідували Дмитра Панасовича у Києві та знайомилися з його роботою. «Чернігівський обласний архів клопотався, щоб я свої матеріали передав архівові. Одержав офіційне прохання, був у мене і відповідальний представник архіву...»[9]. «Окремо дякую Вашому представникові Г. П. Петровій, за цікаву й корисну інформацію та ознайомлення мене про плідну роботу архіву по збиранню особистих фондів. Безпосереднє знайомство з ними істотно допоможе мені одержати нові важливі доповнення...»[10].

Судячи з документів справ фонду, архів Дмитра Бочкова таки був переданий до Чернігівського обласного архіву, описаний та остаточно прийнятий на зберігання 21 вересня 1995 р. До нього додано історико-біографічну довідку про особу фондоутворювача та короткий нарис історії створення фонду. Документальних даних, коли саме відбулося перевезення особистих матеріалів архіву Д. Бочкова з Києва до Чернігова, не виявлено. Згідно з усними свідченнями, люб'язно наданими автору статті Людмилою Валентинівною Студьоновою, з'ясувалося, що папери фонду забирали з Києва спільно представники Чернігівської обласної наукової бібліотеки та Державного архіву Чернігівської області. Орієнтовна дата передачі фонду 1987–1989 рр.

Особовий фонд Дмитра Бочкова в Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО) при описі поділено на сім підрозділів: рукописи фондоутворювача, матеріали до біо-бібліографічного словника, матеріали до біографії Д. Бочкова, матеріали різних осіб, листування Д. Бочкова, відомості про роботу Д. Бочкова у Черкаському краєзнавчому музеї[11]. Опис фонду упорядковано російською мовою.

Найцікавішими серед підрозділів фонду є, безумовно, рукописи Дмитра Панасовича – результат його наполегливого наукового пошуку впродовж усього життя. Тут зібрано одинадцять рукописів з більше ніж сорока виявлених на сьогоднішній день праць та статей Д.П. Бочкова.

Особливу цікавість привертає група справ під авторською назвою «Біо-бібліографічний словник видатних діячів Чернігівщини». Всі матеріали, які мають відношення до «Словника», можна умовно поділити на три групи. Перша з них включає: «Короткий біографічний словник» (рукопис українською мовою обсягом 125 аркушів) та «Алфавітну книжку [до біо-бібліографічного словника]» (рукопис українською

мовою обсягом 11 аркушів), що являють собою перелік прізвищ. які б, на думку автора, було б варто включити до видання[12]. Другу групу представляє «Біо-бібліографічний словник діячів Чернігівщини на літеру «А» (рукопис російською мовою обсягом 161 аркуш) – готовий варіант до друку[13]. До третьої – віднесено робочі матеріали до «Словника»: 30 справ (на 33 прізвища) у вигляді окремих тек з відомостями про відомих діячів Чернігівщини[14]. Планувалося видати «Словник» у видавництві Академії наук УРСР «Українська радянська енциклопедія». Йшли консультації автора з Миколою Бажаном та Чернігівським обласним комітетом комуністичної партії[15]. Але, через цілу низку обставин, титанічна робота по розшуку та зібранню матеріалів до «Словника видатних діячів Чернігівщини» не була завершена.

Ще одна велика наукова робота Дмитра Панасовича представлена у його рукописному зібранні «Опыт хронологической росписи книг старопечатных, изданых в пределах Черниговской епархии»[16] – стала результатом цілеспрямованого розшуку членами Чернігівського єпархіального древлесховища та Чернігівської губернської вченої архівної комісії стародрукованих книг Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень, згідно з програмами підготовки до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові. Будучи членом Церковно-археологічної комісії при Чернігівському єпархіальному древлесховищі, молодий семінарист Дмитро Бочков брав активну участь в експедиціях по збиранню матеріалів до з'їзду. Працю планувалося видати у другому випуску «Сборника» Чернігівського єпархіального древлесховища. На жаль, через нестачу коштів, вихід у світ збірника затримався на кілька років. 1913 р. Чернігівською церковно-археологічною комісією була прийнята пропозиція Д. Бочкова та затверджена відповідна постанова про друк другого випуску «Сборника» у Вільно[17]. Протягом двох років тривала підготовча робота, довести яку до логічного результату завадила Перша світова війна.

Наступну спробу видання було здійснено вже у радянський час. 1928 р. рукопис було подано на розгляд Ради Українського науково-дослідного інституту книгознавства. Відомим літературознавцем доцентом Київського університету С. Масловим було висловлено ряд критичних зауважень до праці, після виправлення яких пропонувалося опублікувати роботу на сторінках профільного часопису інституту «Бібліологічні вісті». Але й цього разу праця залишилася неопублікованою.

Рукопис являє собою детальний опис 256 книг, виданих у другій половині XVII – на початку XIX ст. на Чернігівщині. Мова рукопису російська. Точна дата укладення опису відсутня, орієнтовна встановлена згідно з листами до Є. Корноухова 1908 р. Хронологічні рамки роботи охоплюють 1646 – 1802 рр. Стародруки розподілені за місцем видання: мандрівна друкарня К. Транквіліона-Ставровецького (1646 р.), Новгород-Сіверська (1675 – 1679 рр.), Чернігівська Троїцько-Іллінська (1679 – 1802 рр.) та Клинцівська (1781 – 1788 рр.). У кожному підрозділі книги розташовані у хронологічному порядку видання. Крім того, додається список недатованих видань. До праці не увійшли (за бажанням автора) укази Синоду та грамоти Чернігівських єпископів, які друкувалися в Чернігівській друкарні. Рукопис зберігається у трьох варіантах, що різняться один від одного.

Перший варіант (ймовірна дата укладення 1908 р.) містить опис 200 видань Чернігівської Троїцько-Іллінської, 7 – Новгород-Сіверської та 26 – Клинцівської друкарень. Крім того, до опису додається нарис історії друкарської справи на Чернігівщині у XVII – XIX ст. Опис кожного видання містить: прізвище автора, повну назву книги мовою оригіналу, рік видання, формат, розмір шрифту, кількість сторінок, покрайні записи, місце знаходження даного екземпляра, бібліографічні дані. Цей варіант опису містить правку проф. М. Петрова (почерк ідентифікований по листах, що додаються до справи).

Другий варіант являє собою опис найбільш цікавих та раритетних, на думку автора, видань (творів І. Галятовського, Л. Крщоновича, Л. Барановича, Д. Туптала) з докладним описом присвят, гравюр, прикрас книги. Цей варіант практично не містить бібліографічних посилань.

У третьому варіанті – (ймовірно укладеному в 1914 – 1916 рр.) описи видань

відсутні. Натомість, подано зведений каталог книг, а також алфавітний покажчик видань, описаних у першому та другому варіантах рукопису, список скорочень. Цей варіант містить найбільш повні бібліографічні посилання. Крім того, працю, за задумом автора, мали прикрашати фотокопії восьми гравірувальних дощок і дев'яти кліше Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні та список граверів. Загалом у рукопису описано 257 видань, з них Новгород-Сіверської друкарні 22, Чернігівської 207, Клинцівської 28. Порівняльна характеристика відомих на сьогоднішній час покажчиків книг означених друкарень дає можливість стверджувати, що праця Д. А. Бочкова є найповнішим каталогом стародруків XVII – початку XIX ст., виданих на теренах Чернігівщини.

Як бачимо, бібліографічні покажчики становлять значну частину наукового доробку Д. Бочкова. Ним було підготовлено ряд покажчиків до наукових видань, що нині є бібліографічною рідкістю. В особовому фонді зберігаються лише деякі з них: рукопис неопублікованого покажчика до «Чернігівського листка» Л. Глібова та покажчик до «Наукових записок педагогічних вузів УРСР за 1943 – 1956 рр.», який побачив світ у 1953, 1957 рр.[18]

Бібліографічний покажчик до «Чернігівського листка» було укладено після повернення Д. Бочкова до Києва з евакуації у 1946 р., обсяг рукопису становить 35 аркушів[19]. Рукопис являє собою матеріали до бібліографічного покажчика відомого україномовного часопису «Чернігівський листок», що видавався в Чернігові Леонідом Глібовим протягом 1861 – 1863 рр. Згідно з планом, занотованим на перших сторінках праці, покажчик мав містити коротку передмову, присвячену біографії Леоніда Глібова та його літературній і видавничий діяльності, безпосередньо покажчик статей часопису, алфавітний покажчик прізвищ авторів, чиї твори вміщено на сторінках «Чернігівського листка», а також список використаної літератури, примітки, розшифрування псевдонімів авторів, ілюстрації (фотознімки «Чернігівського листка», портрет Л. Глібова). Справа зберігає коротку передмову до покажчика, в якій подано стислі біографічні дані про життя та діяльність Л. Глібова, стан періодичної преси на українських землях Російської імперії у XIX ст. та значення появи перших україномовних видань для української громадськості, відомості про терміни та зміст видання, причини закриття «Чернігівського листка». Автор планував також зібрати деякі архівні матеріали щодо видання та закриття «Чернігівського листка» в архіві Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Крім того, Д. Бочковим укладено список літератури, в якій висвітлено, хоча і побіжно, справу видання «Чернігівського листка», відомості якого значно розширюють бібліографію цього видання. Відсутній згаданий у змісті алфавітний покажчик авторів видання, список псевдонімів, ілюстрації. Власне сам покажчик Дмитро Панасович упорядковував за картковим принципом та зберігав у бібліографічному каталозі на літеру «Г» разом з іншими картками по Леоніду Глібову. Саме ця обставина ускладнила пошуки найвагомішої частини рукопису і стала причиною хибного твердження про відсутність покажчика[20].

Серед матеріалів фонду зберігається і друкований відбиток першої наукової праці Дмитра Бочкова про цікаву особистість, предводителя дворянства Мглинського повіту, активного члена губернського комітету по розробці селянської реформи, дослідника та практика вітчизняного бджільництва, науковця, розробника нових методів фотографування та видавця Олександра Івановича Покорського-Жоравко[21]. Роботу над дослідженням біографії та діяльністю О. І. Покорського-Жоравко Дмитро Бочков розпочав ще у студентські роки після повернення з наукової експедиції до Мглинського повіту. Останню проводила Чернігівська церковно-археологічна комісія влітку 1907 р. Виїзні екскурсії (експедиції) були організовані для збирання експонатів для новоствореного єпархіального музею та для обстеження стану церковно-археологічних пам'яток, бібліотек, архівів, ризниць, їхнього опису та систематизації. Під час експедиції Дмитро Бочков ознайомився з архівною збіркою О.І. Покорського-Жоравко (1813 – 1874), що зберігалася у родинному маєтку на хуторі Аннінськ Мглинського повіту Чернігівської губернії (сучасне с. Шулаковка Унечського району Брянської області). У результаті огляду колекції були відібрані деякі портрети та документи, які

за згодою доньки О. І. Покорського-Жоравко Дарії Олександрівни було представлено на виставці, організованій під час проведення Археологічного з'їзду в Чернігові. Унікальна архівна збірка відразу викликала наукове зацікавлення Дмитра та потребу «...подзаняться разбором архива, который меня тянет, невидимо установившимися между нами духовными связями... и ... напечатать более полную и с новыми данными биографию [А.И. Покорского-Жоравко]»[22]. Робота продовжувалася до 1913 р. та завершилася виходом першої наукової біографії О. І. Покорського-Жоравко до 100 річчя від дня народження[23]. Крім власне біографічних відомостей, нарис містить бібліографію праць О. І. Покорського-Жоравко, фотопортрет та фрагменти документів з його архіву. Таким чином, рукописи, що зберігаються у фонді, є цінним джерелом для відтворення наукової діяльності Д. Бочкова, особливо ті, які через різні причини так і не побачили світ за життя автора.

Крім того, у фонді зберігається цікава колекція епістолярію (115 справ). Усі листи, згідно з описом, розподілені на дві підгрупи: листування Дмитра Панасовича зі своїми адресатами та листи до нього від різних осіб та організацій. Перша група (43 справи) являє собою власноручні копії автора відісланих листів, друга (72 справи) – оригінальні листи, поштові картки та конверти від дописувачів Дмитра Панасовича. Завдяки принципу копіювання відісланих листів, якого неухильно та свідомо дотримувався Дмитро Бочков задля формування власного архіву, ми можемо майже у повному обсязі відновити двостороннє листування з адресатами.

Останніх та дописувачів можна умовно поділити на кілька груп. Перша представлена іменами відомих науковців та громадських діячів кінця XIX – початку XX ст.: професора Київської духовної академії Миколи Петрова; письменниці, видавця журналу «Рідний край» Олени Косач-Пчілки; літературознавця, укладача біографічного словника Семена Венгерова, колекціонера та письменника генерала Олександра Жиркевича; дослідника української літератури Сергія Маслова; очільника музею Чернігівської архівної комісії Євгена Корноухова, археолога та музейного працівника Юрія Виноградського; директора літературно-меморіального музею М. Коцюбинського у Чернігові Ірини Коцюбинської; мистецтвознавця, археолога, очільника Остерського краєзнавчого музею Всеволода Зуммера; відомих українських бібліографів Михайла Ясинського, Василя Різніченка, Федора Максименка, Олександра Клименка, з якими Дмитро Панасович був знайомий особисто або підтримував завдяки листуванню наукові контакти.

До другої групи можна віднести краєзнавців: Олександра Лимана (Борзна), Віталія Пригоровського (Ніжин), Михайла Мишастого (с. Блистова Менського району), Володимира Мельника (вчителя у с. Петрівка на Борзенщині), Данила Киселя (Седнів), з якими Дмитра Панасовича пов'язував спільний інтерес до маловідомих та забутих сторінок історії рідної Чернігівщини та біографій діячів нашого краю.

Окремо можна виділити листування Дмитра Бочкова з друзями дитинства та співучнями по Чернігівській духовній семінарії Іваном Сеньком, Михайлом Кибальчичем, Валентином Якимовичем, Павлом Косьминським, Костянтином Нарановичем, Михайлом Пиневичем, Дмитром Залеським, Олексієм Комаровим, Миколою Бесарабовим. Почуттями поваги та вдячності відрізняються листи Дмитра Панасовича до вчителя Івана Петровича Львова. В окрему справу об'єднані листи від дітей.

Адресатами Дмитра Панасовича ставали і потенційні герої «Словника» або їхні родичі, до яких він звертався з проханням прислати власноруч укладені автобіографії та списки друкованих праць і рецензій, а також фотографії для публікації. У цій групі виділяються інформативністю листи Миколи Шрага, Івана та Євгенії Спаських, Мілія Долобка, Олександра Масютина, Івана Москаленка, Дарії Покорської-Жоравко.

Чимала група листів представляє собою ділову кореспонденцію з організаціями (Чернігівським єпархіальним давньосховищем, Чернігівською губернською вченою архівною комісією, Московським товариством сільського господарства, Чернігівським обласним комітетом КПУ), редакціями газет та журналів («Рідний край», «Народное образование», «Деснянська правда»), редакцією видання «Українська радянська енциклопедія», офіційні звернення за відомостями до «Словника» у архі-

ви, бібліотеки та музеї. Окремо виділено листування Д. Бочкова у часи керівництва Черкаським краєзнавчим музеєм.

Кореспонденція була впорядкована Дмитром Панасовичем цілеспрямовано для передачі до архівної установи. У листах здебільшого зазначено дату та місце написання, більшість має автограф автора наприкінці тексту. Хронологічні рамки епістолярної колекції доволі широкі: найбільш давній лист від князя В. Д. Жевахова Д. Бочкову в Чернігів від 9 січня 1906 р., останні листи написані Дмитром Панасовичем у березні (до В. Пригоровського) та серпні (до Московського музею ім. Льва Толстого) 1982 р. за кілька місяців до смерті. Є кілька недатованих листів. Їхній рік та дату написання встановлено у відповідності до подій, описаних у листах, шляхом співставлення з іншими текстами листів.

Мова листування російська у переважній більшості дореволюційної кореспонденції (україномовні листи, адресовані лише Федору Вовку та Олені Косач у Київ), у поштових текстах післявоєнного часу (з 50-х рр. XX ст.) переважає українська мова. Останні написані переважно кульковою ручкою, найбільш ранні (1906 –1916 рр.) – пером та чорнилом. Кілька листів з евакуації – простим олівцем. Папір листів різний: лощений (у листах до 1914 рр.), спеціальний для листування з віньєтками, іменний (у листі від князя В. Д. Жевахова), звичайний, не розлінований або розлінований з учнівського зошита. Іноді у листуванні знаходимо візитівки (М. Петрова, В. Жиркевича) та клаптики паперу для записок нашвидкуруч. У колекції представлені листи на бланках установ (ЦАК, ЧГВАК, УРЕ, Наркомосвіти), а також відкриті поштові та художні вітальні листівки до свят, з зображеннями міст та історичних пам'яток). Цікава колекція конвертів з поштовими штемпелями з Вільно, Чернігова, Києва дореволюційної доби та Києва, Львова, Чернігова й інших міст радянського часу.

Значення збереження цієї колекції епістолярію важко переоцінити. Окрім унікальних відомостей про життєвий шлях та діяльність авторів та адресатів, листи дають можливість відчути неповторний подих епохи, який відображає етикет листування: традиції звертання та кінцівок до листів, побажань на свята, як відображення внутрішніх переживань автора. Так, на сторінках листування знаходимо звертання, характерні для минулих часів («Милостивый государь», «Ваше высокоблагородие», «Ваше превосходительство», «сударыня»), застарілі мовні звороти, латинські вислови, прислів'я та приказки.

Наступна група справ фонду – документи особового походження (9 справ), які представлені копією автобіографії від 1916 р. та солдатською книжкою Д. П. Бочкова, фінансовими документами родини, іменним білетом для входу у Віленське військове зібрання, офіційними запрошеннями на засідання Північно-західного відділу Російського географічного товариства, Мінської церковно-історико-археологічної комісії, квитанціями по оплаті членських внесків від Чернігівської архівної комісії, документами про клопотання щодо представлення сина Дмитра до нагороди «За оборону Москви». Окремо слід згадати нотатки до спогадів, які розпочав упорядковувати Дмитро Панасович за порадою свого друга Михайла Кибальчича[24].

Заключна група документів фонду – це книги та матеріали інших осіб (16 справ). Дмитро Панасович неодноразово згадував у листах, що його бібліотека та архів двічі зазнавали серйозних утрат: під час евакуації з Вільно у серпні 1915 р. та з Києва восени 1941 р.[25]. Саме тому у цій групі представлені лише окремі брошури або копії статей, які були необхідні Дмитру Панасовичу для практичної наукової роботи. Більшість з них – бібліографічні покажчики стародрукованих книг, таких відомих дослідників давньої літератури, як Івана Каманіна, Омеляна Калужняцького, Євфімія Сецинського, Василя Сопікова, а також покажчики змісту дореволюційних періодичних видань («Трудов» Імператорського товариства історії та старожитностей, «Киевской старины», «Записок НТШ» у Львові). Крім того, збереглася монографія І. Подвойського та О. Комарова, присвячена історії революційного руху серед студентів Чернігівської духовної семінарії (подарована Д. Бочкову О. Комаровим) та праці з історії організації музейної справи.

Матеріли особового фонду є цінним джерелом для відтворення життєвого шляху

та характеристики наукової діяльності Дмитра Панасовича Бочкова, а також можуть бути використані в якості інформації для відображення наукового життя Чернігівщини XX ст., для дослідження біографій відомих діячів нашого краю.

1. Державний архів Чернігівської області. Особові фонди і архівні колекції. Довідник. – Чернігів, 1999. – С. 15 – 17.

2. Справа фонду Ф. Р. 8860. – Арк. 1, 3.

3. Письма от детей // ДАЧО. – Ф.Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 1 –1 зв.

4. Письма Д. Бочкова к В. Кибальчичу //ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 40-40 зв., 45; Письма Д. Бочкова к В. Пригоровскому // ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. – 1. – Спр. 90. – Арк. 32. Квартира, в якій з 1979 р. проживав Д. П.Бочков та з якої вивозили архів, розташована за адресою: м. Київ, вул. Червоноармійська, буд. 132, пом. 124.

5. Справа фонду Ф. Р. 8860. – Арк. 1.

6. Письма Д. Бочкова к Я. А. Назаренко // ДАЧО. – Ф.Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 2.

7. Письма в архивы // ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 7-8зв.

8. Письма в библиотеки // ДАЧО. – Ф. Р.8860. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 17-17 зв.

9. Письма Д. Бочкова к В. Кибальчичу // ДАЧО. – Ф.Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 30 зв.; Письма Д. Бочкова к А. С. Лиману // ДАЧО. – Ф.Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 37 зв. – 38.

10. Письма в архивы //ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 7 зв.

11. У справі фонду вказано значно менше число переданих справ (66 одиниць зберігання та 70 листів). Ймовірно, це пов'язано з виділенням додаткових одиниць зберігання при подальшому детальному описі фонду.

12. ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1 . – Спр. 2, 12.

13. ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1 . – Спр. 1.

14. ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 13 – 42.

15. Письма Д. Бочкова к И. П. Львову // ДАЧО. – Ф. Р. 1495. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 3 зв., 8.

16. ДАЧО. – Ф. Р. 8860 – Оп. 1. – Спр. 3.

17. Переписка Д. Бочкова с Церковно-археологической комиссией при Черниговском епархиальном древлехранилище // ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 100.

18. Бочков Д. Наукові записки педагогічних вузів УРСР за 1943 – 1953 рр. // Радянська школа. – 1953. – Кн. 12; Наукові записки педагогічних вузів УРСР за 1954 – 1956 рр. //Радянська школа. – 1957. – Кн. 6, 7, 9, 10.

19. ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 5.

20. Гейда О. С. Нездійснений бібліографічний проект Дмитра Бочкова // Шрагівські читання. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 101 – 105.

21. ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 4.

22. Письма Бочкова Д.А. к Покорской-Жоравко Д.А // ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 2.

23. Бочков Д. Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813 – 1913) // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов: типография Г.М. Веселой, 1915. – Вип. XI. – С. 25 – 49; окремий відбиток. – Чернигов, 1915. – 29 с.

24. Выписки из печатных материалов и изданий к воспоминаниям Д. А. Бочкова // ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 187.

25. Письма Д. А. Бочкова к Ф. Ф. Максименко //ДАЧО. – Ф. Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 1 зв., 14 зв.; Письма Д. Бочкова к Л. Н. Пилавской // ДАЧО. – Ф.Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 3; Письма Д. А. Бочкова к Ю. С. Виноградскому // ДАЧО. – Ф.Р. 8860. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 35.

Ольга Гейда

Личный фонд Дмитрия Афанасиевича Бочкова в Государственном архиве Черниговской области.

Статья посвящена описанию структуры, состава и содержания личного фонда Дмитрия Афанасиевича Бочкова (1887 – 1982 рр.), а также истории его передачи в Государственный архив Черниговской области. Проанализирован потенциал рукописных, документальных и эпистолярных источников коллекции и их информационные возможности для изучения биографии и научной деятельности Д. Бочкова.

Ключевые слова: личный фонд Д.А. Бочкова, коллекции Государственного архива Черниговской области, биографистика XX ст.

Heyda Olha

Personal Fund of Dmytro Panasovytch Bochkov in the State Archive of Chernihiv Region

This article is dedicated to description of the structure, composition and content of the personal fund of Dmytro Panasovytch Bochkov (1887 – 1982) and to the history of its transfer to the State archive of Chernihiv region. Analyses of the potential of hand-written, documentary and epistolary sources of the collection and of its informational capacity for studying of the biography and science activity of D. Bochkov is given.

Key words: personal fund of D. P. Bochkov, collections of the State archive of Chernihiv region, biographistics of XX cent.

УДК 94(477)

Микола ТИМОШИК

●

МІСЦЕВА ПРЕСА ЯК ЧИННИК КОМУНІЗАЦІЇ ТА ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДОВОЄННОЇ ДОБИ

Уперше аналізується діяльність місцевої преси крізь призму її пропагандистських акцій, спрямованих на комунізацію та денаціоналізацію українського села. В основу аналізу взято публікації ніжинської окружної газети «Нове село» та районних газет Чернігівщини – «Червона Носівщина» (Носівка) та «Ударний труд» (Лосинівка) за період від кінця 20-х до кінця 30-х років XX століття. У постановці проблеми підкреслюється, що упродовж тривалого часу вивчення історії української преси, що на сьогодні все ще залишається не вираним облогом, здійснювалося за старою, російсько-радянською схемою: передумови заснування того чи іншого часопису, склад редакції, автура, тематична палітра, художньо-технічне оформлення. Натомість поза зором дослідників залишався аналіз причин появи та побутування текстів, зумовлені засновниками видань особливості редакційної політики, вплив журналістських матеріалів не лише на пересічного читача, а й на суспільні процеси, що відбуваються в результаті такого побутування.

Аналіз газетних публікацій здійснюється за такими проблемно-тематичними напрямками газетних пропагандистських кампаній: колгоспне життя, діяльність сільрад, репресії, війна в Іспанії і вибори 1937-го, стахановський рух.

У висновках акцентується увага на тому, що за пропагандистською та організаторською функціями місцевої партійно-радянської преси стояло прагнення правлячої партії засобами друкованого слова сформувати в українському селі новий тип взаємовідносин, побудований на усуспільненні виробництва, ствердженні комуністичної ідеології, нехтуванні в свідомості селян національного, особистісного, приватного, індивідуального.

Серед найпоширеніших засобів для досягнення таких цілей стали: посилення пропагандистських акцій через місцеву пресу; формування активу сількорів із числа місцевих активістів, які за анонімними підписами повідомляли про недоліки господарювання, викривали інакодумців, організовували на селі підтримку партійних заходів ідеологічного характеру;

Цілеспрямовані, системні й активні пропагандистські акції місцевої преси, вміло розставлені владою невидимі контролери громадської думки здебільшого із числа анонімних сількорів досягали своїх згубних цілей. Відносини на селі змінилися: люди перестали довіряти одне одному; люди переставали вірити пресі. Село виявилося неспроможним на бунт чи, принаймні, гласний протест. У відповідь на раптові арешти членів громада здебільшого відповіла дружнім мовчанням.

Масована політична риторика, якою місцеві газети зловживали, отримувала незабаром зворотній ефект: вона поступово викликала в читачів недовіру, насмішку, роздратування. Народжувалася нова радянська мораль: одна – для офіційного вжитку, в тім числі й зі сторінок радянської преси, інша – для домашнього, у вузькому колі людей, яким можна було ще довіритися, не боятися, що тебе огудять, зневажать,

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережевих видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

викриють, а то й засудять. Місцева преса поступово ставала чинником комунізації та денаціоналізії українського села.

Ключові слова: місцева преса, колективізація, колгоспи, сільради, комунікація, денаціоналізація, газетні кампанії, сільські кореспонденти (сількори), доноси, критичні публікації, репресії.

Постановка проблеми та стан її розробки. Українознавчі аспекти діяльності засобів масової інформації (ЗМІ) досі залишаються на узбіччі наукових студій. Упродовж тривалого часу вивчення історії української преси, що на сьогодні все ще залишається не вираним облогом, здійснювалося за старою, російсько-радянською схемою: передумови заснування того чи іншого часопису, склад редакції, автура, тематична палітра, художньо-технічне оформлення. Натомість поза зором дослідників залишався аналіз причин появи та побутування текстів, зумовлені засновниками видань особливості редакційної політики, вплив журналістських матеріалів не лише на пересічного читача, а й на суспільні процеси, що відбуваються в результаті такого побутування.

Українські дослідники рано відмовилися від вивчення наслідків пропагандистських публікацій у пресі у минулому й тепер, обмежившись узагальненнями лише інформативної функції ЗМІ.

Жодною гранню не осмислена тема ЗМІ як чинника комунікації та денаціоналізації українського села.

У перелічених вище складниках діяльності ЗМІ бачиться *актуальність теми статті*.

Що стояло за пропагандистською та організаторською функціями місцевої партійно-радянської преси, якими засобами газети досягали своїх цілей у проведенні політики комуно-більшовицької влади щодо суцільної колективізації українського села, комунікації та денаціоналізації свідомості селян, що ставало результатом такого масивного «промивання мізків»? Пошуки відповідей на ці запитання і є *завданням цієї статті*.

Хронологічні межі дослідження – кінець 20-х – 30-ті роки XX століття, що обумовлюється початком і кінцем проголошеної правлячою компартією суцільної колективізації українського села.

Об'єктом дослідження стали місцеві газети, що виходили для сільського населення колишньої Ніжинської округи на Чернігівщині: окружна «Нове Село» (Ніжин) та районні «Червона Носівщина» (Носівка), «Ударний труд» (Лосинівка). З огляду на існування в ту пору в областях і окружних, і районних газет автор на означення цього сегменту ЗМІ використовує в статті термін «місцева преса».

З метою чіткості й послідовності викладу дослідженого матеріалу, його аналіз здійснено за такими проблемно-тематичними напрямками:

- колгоспне життя;
- сільрадівське життя;
- репресії;
- війна в Іспанії і вибори 1937-го;
- стахановський рух.

Колгоспне життя

Цю тему можна вважати провідною упродовж усього період від початку створення колгоспів. Особливість її висвітлення в різних газетах полягала у потужному струмені критики стану справ на місцях. На кожне газетне число припадало по кілька гострих, крикливих, дошкульних, викривальних заголовків. Якщо в 20-х – на початку 30-х років цей негатив спрямовувався здебільшого проти куркулів, то від середини 30-х вістря критики концентрувалося довкола безгосподарності, бездіяльності, безвідповідальності в різних сегментах колгоспного виробництва.

Ось дещиця із тих заголовків, яких легко набрати з кожного газетного числа: «Посівматеріал гине», «Худоба негодована», «Грубо порушують агроправила», «Пустили на самоплив», «Розкрадають хліб», «Згнила картопля», «Кивають один на одного»,

«Доки терпіти неподобство голови». Поширеними були й такі заголовки-шапки: «Сількорівським пером по безгосподарності», «Сількорівським пером про кінський падіж». За умов відсутності внутрішнього ворога (з ним безпощадно розправилися), основним об'єктом критики ставали голови колгоспів, сільських рад, бригадири, інші керівники середньої і низової ланок.

Викриття виявлених недоліків у колгоспах було настільки масштабним і тривалим у часі, що від читання таких матеріалів складалося однозначне враження: йшлося не про згущування фарб «окремими дописувачами в окремих селах», а про приреченість колгоспного руху взагалі, помилковість вибору такої форми господарювання. Пізніше, в 40-ві-50-ті за такі публікації органи ГПУ притягували до відповідальності редакторів і кореспондентів як таких, які «дискредитують і паплюжать радянський спосіб життя», «ллють воду на млин світової буржуазії». Але в епоху, про яку йдеться, така критика поки що була дозволена зверху.

Цілком очевидно, що причина такої картини не в тому, що тодішня українська журналістика не розуміла чи не знала про принцип дотримання оптимального балансу в подачі позитивної і негативної інформацій, а в тому, що такою була загальна картина колгоспного життя, побудованою на примусі, неповазі до простої людини, на волюнтаристських, і часто не компетентних, методах керівництва.

За приклад, що переконливо підтверджує висловлені вище тези, може послугувати ось ця стрічка суцільного негативу, подана сількорами з одного села й опублікована на шпальтах «Ударного Труда» упродовж лютого-квітня 1936 року.

У данинському колгоспі ім. Ворошилова при видачі зерна творяться неподобства. Замість видавати на трудодні всім чисте зерно, комірник Подоляко Іван, завгосп Сірик Яків та бригадир Вовкогон чисте зерно беруть собі та ще видають своїм родичам і так близьким, а рядовим колгоспникам – зерно засмічене стоколоском та іншим сміттям. Колгоспники з такого розподілу обурені. *Колгоспник*. (10 лютого).

У колгоспі Ворошилова (с. Даніно) посівматеріал гороху хороняється в зовсім непридатному приміщенні. Його засипали в комору з дірявою підлогою і він висипається на землю. Цей горох кожен день їдять свині та кури і навіть беруть колгоспники. А комірника колгоспу це аж ніяк не турбує. А як голова колгоспу Кошма? Невже теж не помічає? (4 квітня).

У 5-й бригаді данинського колгоспу ім. Шевченка допускають грубе порушення агроправил. 13 квітня 2 га посіяли вручну. Посіви не очистили і не протруїли, поклали в непідготовлений грунт. Це – наслідок недоброго керування бригадира Вискірки. Він систематично пиячить і часто зовсім не буває на бригаді. Правління колгоспу тільки спостерігає. *Курочка*. (15 квітня).

У колгоспі ім. Ворошилова (с. Даніно) засіяли рідко, недоброякісно. Голова колгоспу комуніст Кошма каже, що нема часу на контроль. Він замість керувати сівбою сидить собі спокійно вдома: то гусей треба доглянути, то порося кудись забігло, та й город свій треба готувати до посадки. Все це добре, але тов. Кошма забувся, що серпневий пленум ЦК КП(б)У зобов'язав усіх комуністів (в т. ч. Кошму) очолити боротьбу колгоспних мас за високий сталінський урожай. Це треба не забувати. *Перепелиця*. (19 квітня).

У 3-й бригаді колгоспу ім. Ворошилова затягується сівба ранніх зернових.

Бригадир Калюжний часто сидить дома, зовсім не буває в полі і не знає, що там робиться. Сівалка повинна засівати по 6 га в день, а засіває лише 3-4 га, бо підвозки посівматеріалу не організовано. Затягувати сівбу неприпустимо. Управлінню колгоспу треба організувати колгоспників, щоб сівбу ранніх закінчити якнайскоріше. *Рог*. 29 квітня

За таким принципом будувалися всі повідомлення сількорів із місць: на початку конкретний факт безгосподарності з називанням конкретного винного; наприкінці – повчальна мораль або конкретна рекомендація щодо усунення недоліків. Отож

якихось труднощів з підготовки для написання таких матеріалів не було. Слід було мати небайдуже око, бути в тій гущі справ і мати бажання їх оприлюднити.

Чимало таких дописів приходило до редакції з різних сіл. І жоден із них не залишався без уваги районної влади. Ті, що не друкувалися, редакція передавала до відповідних органів при вжиття заходів. Ось редакційне свідчення про це, опубліковане в числі від 9 вересня 1932 року «Червоної Носівщини»: «До всіх робсількорів. Дописи, що подавалися сількорами на протязі липня-серпня і які не були опублікованими в газеті «Червона Носівщина», вони були направлені до розслідування. Редакція».

Інша річ, що дієвість такої критики нерідко дорівнювала нулю. Причин цьому могло бути кілька.

Перша. Така невтішна ситуація була повальною, і районне начальство не встигало вживати організаційні заходи на потужний потік критичних матеріалів зі сторінок районної преси.

Друга. Місцевих керівників, які пиячили чи відсиджувалися в робочий час удома, чи не могли належно зорганізувати роботу колгоспників, ніким було заміняти. Бажаючих «іти в начальство» в селах не було. Цьому «сприяли» повальні їхні репресії в період воєнного комунізму, голод 1932-1933 років та масове розчарування селян колгоспним ладом. Навпаки, немало начальників у селах самі хотіли, аби їх зняли з роботи, позбавили виконання обтяжливого партійного доручення. І таке звільнення свідомо провокували самі.

Яскравий приклад із цього приводу наводиться в сигналі із Шатури «Замість роботи – пиячить». Ідеться про голову Шатурської сільської ради Івана Литвина. Анонімний сількор наводить факт, у реальність якого важко повірити. Та він, очевидно був, раз про нього сповістила районна газета. 18 березня 1932 року цей голова поїхав «гуляти навіть у Данину» (ніби це було за тридев'ять земель. – ***М. Т.***). Там «добре напився та ще й з собою взяв 8 відер горілки. На зауваження, що так не можна робити голові сільради, відповів: «Я хочу, щоб мене звільнили» [1].

У тому, що на критичні виступи газети районна влада часто не реагувала, а якщо й реагувала, то бажаних наслідків не було, читач може переконатися із низки критичних матеріалів з тієї ж Данини, які з'явилися на сторінках райгазети упродовж наступного, 1937, року.

Варто звернути увагу на факт розбазарювання державних кредитних грошей. Де вони взялися в селі? Влада ставила завдання неухильного нарощення здачі населенням молока. Добитися цього методом «вичавлювання», яким широко вона користувалася кілька років до того за допомогою присланих на село озброєних загонів на чолі з чекістами, ставало справою безперспективною: в роки голоду в селах було вирізано практично всю худобу і птицю. 1937 рік партія оголосила «роком повної ліквідації безкорівності». Це означало, що в домашньому господарстві кожного колгоспника мала стояти корова, від якої, окрім задоволення власних потреб, селяни мали майже за безцінь здавати молоко тій же державі. Для найбідніших і виділявся державний кредит для придбання телиць або корів. Сума була немала. Лише на Лосинівський район перепало 25000 крб того кредиту. Поділили між селами майже порівну – кожен із трьох данинських колгоспів отримав по одній тисячі карбованців.

Як же розпорядилися тими грошима? Судячи із газетної замітки, – не за призначенням. Замість видати аванс тим родинам, які не мали ні корови, ні теляти (а лише в одному данинському колгоспі ім. Петровського таких було 18), тут... накупляли сала та м'яса. І що вони з ним робили на таку суму? Про це в замітці не написано. Напевне, що частину з'їло начальство, а частину продавали через кооперативну крамницю, аби заробити «навар».

Не кращим шляхом пішли і в Шатурі. Із отриманих на колгосп ім. Блюхера 1800 крб кредитної суми, її поділили лише трьом членам колгоспу, які... корів і не думали купувати. А на що витратили, ніхто не знає [2].

В'їдливі, але багато в чому справедливі гострі критичні сигнали з Данини часто надсилала до Носівки смілива місцева вчителька (чи вчитель?) на загадкове прізвище Поїхало. Ось і в лютому 1937 року цей дописувач назбирав по колгоспу

ім. Петровського напередодні посівної кампанії стільки «жуків», що всі разом вони точно тягнули не на одну статтю з тодішнього Кримінального кодексу. Ось що виходило тоді, коли справу з підготовки посівної пускають нерадиві господарі на самоплив:

- реманент не ремонтований;
- посівматеріал не очищений;
- коні в занедбаному стані – годують лише соломою;
- колгоспне сіно розбазарено, а те, що лишилося, – згноїли;
- скрізь панує кумівство, сімейність;
- ревкомісія **факти злочинницько-хижацького керівництва** правління колгоспу прикриває від колгоспників, бо вони вкупі з ними пиячать;
- з колгоспниками зовсім ніякої політвиховної роботи не проводиться, а заступник директора МТС з політчастини тов. Пехтеров і носа в Данину не показує.

Вістря критики сількор Поїхало спрямувала цього разу чомусь на голову сільської ради Цинковського, резюмуючи таке: «Треба негайно взятися за повсякденне керівництво колгоспом, а не обмежуватись «урочистими роз'їздами» по колгоспах» [3].

Слідом за цим матеріалом ця ж Поїхало у цей же час сигналізує про непорядки і в іншому данинському колгоспі – ім. Шевченка:

- волячі темпи, неповороткість у керівництві;
- добрива не вивозять;
- земля за ланками не закріплена;
- 14 коней виснажені;
- зерно не очищене;
- конюшина погнила зовсім.

Винним у безгосподарності називається все той же голова колгоспу Федоренко, який «на критику абсолютно не реагує».

Голові колгоспу ім. Ворошилова Кошмі дісталося за зрив плану поставки державі м'яса з домашніх господарств: із 180 дворів цього колгоспу посильний внесок зробили лише 95 господарств. На запитання, як бути з таким кричущим відставанням, голова колгоспу Кошма спокійно і не без гумору відповідає: «Відправимо бичка і двох козенят».

Голову колгоспу ім. Шевченка, непотоплюваного Федоренка, «добивав» зі сторінок газети у цей же час ще один анонімний дописувач, що заховався за підписом на ім'я «Бідний». Йшлося про збитки, завдані на свинофермі через все ту ж безгосподарність: свині утримуються в приміщенні без підлоги, по 25 штук у одному загоні разом зі свиноматками. Їх погано годують. З осіннього опоросу вже загинуло 25 поросят. Весняні поросята, яким по сім місяців, схожі на якихось дистрофіків – важать не більше 7 кілограмів [4].

Сільрадівське життя

Із розгортанням суцільної колективізації роль сільських рад у глибинці стала зменшуватися. Питання, якими вони безпосередньо займалися у 20-ті роки (створення комнезамів, державні заготівлі хліба та інших продуктів, земля), поступово переходили до відання колгоспів. Однак у селі все ще залишався індивідуальний сектор, працювала школа, клуб, церква, якими від початку опікувалися або яких контролювали сільради. Ще в їхній компетенції перебували різні податкові збори, якими обкладалося село, державні позики. Одне слово, сільрада, як і раніше, офіційно представляла нову владу на селі в усіх проявах багатогранного життя колгоспної і позаколгоспної громади.

Яким постає обличчя цього представника ленінських більшовиків зі сторінок місцевої преси? Відразу варто зауважити – не вельми позивним. Критичних випадів на адресу працівників сільрад було не менше, ніж проти колгоспів. Зауважимо, що зарплата в цієї категорії сільських службовців була традиційно високою. Зате, казали в селі, відповідальність нервова, а результат непередбачливий. Про який авторитет цієї нової інституції на селі могла йти мова, коли, скажімо, редакція ніжинської окружної газети «Нове Село», аналізуючи роботу посадовців радянської влади в Шатурі, прямо в заголовку дає їм таку оцінку: «Лукава сільрада» [5].

Виходило так, що часто та сільрада (зокрема в Данині) була на замку. Перший сигнал про це, за підписом «Ікс», був опублікований у «Червоній Носівщині» 15 лютого 1932 року. Йшлося про те, що селяни приходять туди здати гроші до каси, але нерідко мусять з ними ж вертатися додому – нікому в сільраді ті гроші прийняти: рахівник Пономаренко все «ліквідовує горілку», а секретар Дворський, дивлячись на рахівника, теж не сидить на роботі [6].

Через тиждень (число від 23 лютого) у цій же газеті – нова замітка за підписом «Селянин» про цих же сільрадівських героїв. Щоправда, більше йдеться про Пономаренка, який у цій замітці названий вже секретарем сільради. Коли стрінете десь у селі Пономаренка, ділиться досвідом автор замітки, та запитаєте, куди він мандрує, обов'язково отримаєте у відповідь: «Піду до вдовиці пити бурдадим» [7].

Гострі на язик селяни не прощали кинутих начальством слів на вітер. Від часу публікації цієї замітки слово «бурдадим» у селі стало модним. Його й тепер згадують у випадках, коли йдеться про недоброякісну самогонку.

Нарівні з колгоспами сільраду критикували й за те, що стоїть осторонь посівної, яку в 1932 році головні ідеологи країни назвали «третьою більшовицькою».

Що означало «осторонь» і що вимагалося він неї? Виявляється, що «куркульській пропаганді про нереальність плянів сільрада відсічі не дає». А ще за те, що «голова сільської ради Ярина займається хниканням, члени сільради на кутках не роблять, а коли й бувають там, то теж у тон голові хничуть».

Кутками тоді називали 10-ти чи 20-ти хатки, на які було поділено село. За кожним таким кутком був закріплений сільський активіст. Його завданнями було: стежити, інформувати, переконувати, критикувати, вимагати від кожної з тих хат за все те, за що строго питали в голови з району. В тім числі і за «куркульську пропаганду». Автор цієї замітки (підписався псевдонімом «Око») вимагає від райвиконкому та райсільгоспінспекції вжити заходів, щоб «негайно припинити опортуністичні дії Ярини» [8].

У 1932 року Данинська сільська рада фактично провалила виконання державного фінансового плану по культзбору. За даними газети, із встановлених державною для цього села 20000 крб здано було лише 760 крб, що становило всього лиш (курям на сміх) трохи більше трьох відсотків. А з-поміж тих населених пунктів, які мали в цьому питанні такі ж «успіхи» – вічні й незрадливі «антирадянські сателіти» данинців – Носівка, Степові Хутори, Коломійцівка. Ще сильно відставали Мрин, Путотино, Рівчак-Степанівка. А от кого похвалила газета, то це Шатуру, Лихачів, Леонідівку. Втім, данинці тут погоду не робили – план цей у цілому по Носівському району виконано лише на 10 відсотків. Не було жодного села, де б цей показник становив сто відсотків. Навіть «передова» Шатура спромоглася на 35 [9].

Провал фінплану з культзбору – то ще не було великим «гріхом» сільради. Інша справа, коли громада не справлялася із завданнями реалізації позики державі. Це питання контролювалося жорстко і за невиконання цього плану керівники на місцях суворо каралися. Насправді внутрішня позика держави, що розпочалася в СРСР з 1922 року (незабаром після відмови центрального більшовицького уряду платити західним державам борги царської Росії), була сущим прокляттям для обідруваних від початку тією ж державною селян. Адже в селі вже всі знали, що то просте викачування і так порожніх власних гаманців. Чому? Бо хоч та позика бралася під нібито гарантоване повернення держави з процентом через два, а то й 20 років, на практиці виходило, що такого повернення фактично не було. Виплати здійснювалися переважно у формі ефемерних виграшів на самі ж облігації. Якщо у 20-х роках короткострокові чи довгострокові державні позики в населення носили добровільно-примусовий характер, то від початку 30-х років – просто примусовий. Механізм цей у селі був запущений так: кожен колгоспник приневолений був щороку оформити через сільраду індивідуальну позику на розмір місячної заробітної плати, яка потім щомісячно вираховувалася із зарплати. Виходило, що один місяць на рік кожний дорослий безкоштовно працював на державу.

Цілком зрозуміло, що селяни цей накинутий на їхні плечі тягар загальної і хронічної заборгованості держави виконували вкрай неохоче. На 1932 рік завдання

реалізації позики по Данинській сільраді становило суму 22000 крб. Проте за півроку тут «наскребли» з людей лиш 120 крб. У Шатурі ж цього разу – ще жодної копійки, хоч план їм довели аж на 16000 крб. Зрозуміло, що центральна влада через місцеві газети починала шарпати відстаючих.

Село Данина «Червона Носівщина» в особі її сількора за підписом «Зацікавлений» у цьому провальному питанні критикувала так: «Замість того, що взятися по-більшовицьки реалізувати, наш актив пиячить. Горе мої п'яниці: Федоренко П., Калюжний О., Пономаренко К., Дворський В. – киньте пиячити та візьміться по вдарному реалізувати позику». Сількор цей, окрім огульної критики і вже звичного звинувачування сільського активу в пиятиці (звернімо увагу на панібратсько-зневажливе «горе мої п'яниці»), подає й окремі подробиці, що засвідчують, що він був дуже наближеним до цього активу, добре знав про життя кожного: «Голова сільської Ради, замість реалізації позики зібрався й поїхав на базар корову продавати». Закінчується цей матеріал революційним закликом до ні до кого: «Потрібно це опортуністичне болото розбити й приступити до справжньої більшовицької реалізації «4-го вивершного» (вивершений – так тоді називався передостанній рік більшовицької п'ятирічки. – **М. Т.**) [10].

У 30-х роках такі бравурні вказівки й заклики вже не спрацьовували. Селяни тоді ще добре пам'ятали за пропагандистську кампанія з нав'язування облігацій державного займу, яку потужно провела в 1928 році редакція ніжинської окружної газети «Нове Село». Її організатори віднайшли в селі Талалаївці селянина Гната Суда, який за певні обіцянки влади погодився продати свої воли й рівно на ту суму ж накупив облігацій. Газета тут же розписала про цей патріотичний вчинок, закликавши інших підтримати такий цінний почин. Відтоді ця акція штучно роздмухувалася зі сторінок преси. Вкрай потрібні були послідовники, аби підігрітий інтерес до теми не спадав. Цього разу його знайшли у Монастирищі. 2 березня того ж року черговий випуск «Нового Села» виходить із таким великим заголовком-шапкою: «Павло Тютюнник із села Монастирища йде за прикладом Гната Суда:

«Я продаю корову й купую облігації!»

Сам заклик Павла Тютюнника поданий у формі закличної листівки, написаної в стилі революційних років:

«Товариші! Правильно зробив селянин із Талалаївки, що віддав воли за свої облігації. Він свідомо поставився до позики. Радянська влада зробила Суда хазяїном і він тепер, маючи змогу, позичає їй гроші. Я вітаю Суда і йду за його прикладом – продаю корову і купую облігації позики. Хай живе і шириться селянська позика!».

Ще про один випадок розбазарювання грошей у Данині, які мали бути здані як державна позика, повідомив «Ударний Труд» заміткою свого сількора «Колгоспник» у серпні 1938 року. Уповноваженим від сільської ради зі збору від населення цієї позики був тодішній бригадир шляхової бригади «товариш Шимко» (так у газеті – **М. Т.**). 26 липня касир колгоспу передав цьому поважному в селі чоловіку 244 крб. стягнутих із зарплат колгоспників для здачі почерез сільську ощадкасу до державного банку – район у чергове нагадував про зрив плану. Однак Шимко в касу здав 220 крб, а 24 крб, як стверджує сількор, пропив. Хіба може бути в Данині справедливість, запитує наприкінці автор допису, якщо людські гроші привласнює начальник, який до того ж є голова сільського суду? [11].

Насамкінець – про іншу ділянку, яку, на думку редакції, погано контролювала тодішня сільрада: робота листонош. Упродовж усіх радянських років партія тримала на суворому контролі доставку комуністичних газет і журналів до передплатників. Директивно забезпечувалося виконання головного завдання: у містах газети мали бути вкладені у поштові скриньки городян до дев'ятої години ранку, в селах – до обіду. У Данині ж 1937-го цієї партійної вимоги не дотримувалися: газети та листи доставляли до домівок селян о шостій-сьомій вечора, а бували випадки, що й на другий день. Звертаючи увагу на цей «прокол» сільради і райвідділу зв'язку, допи-

сувач Федій називає в газеті прізвища двох листонош Вакуленко та Яловського, які «халатно ставляться до виконання своїх обов'язків» [12].

Коротким коментарем до цієї замітки може бути згадка про нинішню ситуацію із доставкою періодики. Вона є не просто гіршою в порівнянні із практикою радянської пошти майже 80-літньої давності, а просто ганебною для Української держави. Для прикладу, до поштових скриньок киян столичні листоноші доносять пошту після обіду, а в селах – лиш двічі на тиждень.

Репресії на верхах

Юне покоління українців зі шкільних підручників нової доби добре знає про особливу чорну смугу в більшовицькій історії України, яка припадає на зловісні 30-ті роки. Не встигли українці отямитися від насильницької колективізації, грубих і нічим не виправданих перегинів партії в кампанії з розкуркулення, голодомору 1933-го, як незабаром до їхніх домівок посунула нова хвиля терору, залякування, нещадного викриття.

Наставав плавний перехід від кількарічної боротьби з куркульством до боротьби з іншими, явними і вигаданими, ворогами радянської влади – спочатку на верхах, а згодом і на низах. Інспіроване сталінською верхівкою вбивство 1 грудня 1934 року керівника ленінградських комуністів Сергія Кірова слугувало, таким чином, сигналом для нового кола репресій.

У серпні 1936 року багато центральних, обласних та районних газет СРСР передруковують передову статтю московського журналу «Комуніст» про успішне завершення судового процесу над троцькістсько-зінов'євським блоком. Лосинівський «Ударний Труд» у числі від 28 серпня обійшовся короткою цитатою з цієї передової, але набраної на півшпальти шрифтом особливо великого розміру: «Вимогу народу виконано – ворогів розстріляно. Головні сили мерзенного троцькістсько-зінов'євського блоку, скерованого проти волі й щастя робітників і селян – розтрощені, але рештки ворога живуть і діють. Подесятиренна пильність вимагається від кожного члена КП(б)У, від кожного робітника, колгоспника, інтелігента».

Утім, редакція не випадково почала першу шпальту з такої цитати. Адже всі без винятку публікації цього числа були присвячені нагнітанню воістину всенародної істерії довкола цього факту в масштабах окремо взятого району. Ось підтвердження цієї думки. Перша шпальта – оглядова стаття про те, як трудящі СРСР «одностайно сприйняли цей вирок». Тут здебільшого – репортажі із заводів і фабрик. Поряд ще один московський матеріал з назвою «Вирок над троцькістсько-зінов'євською бандою виконано». Друга шпальта накрита шапкою: «Селькори вітають найвищий вирок суду» і переповнена політичною тріскотнею стаття «Ми ще міцніше згуртуємося навколо нашої партії і її вождя товариша Сталіна».

Звернемо увагу на третю шпальту з добіркою так званих листів від хліборобів району. Тут привертає увагу матеріал «Вирок мільйонів мас» – і за розміром, і за незвичною для сучасних газетних текстів лексикою самих сільських трудящих, конкретно – колгоспників села Шатури.

Цей текст вартує того, щоб його оживити із ніким не відритої досі газетної підшивки, як унікальний документ доби, що назавжди відійшла в небуття. Але відійшла, на превеликий жаль, не пізнаною, не осмисленою нашими сучасниками:

Великий гнів охопив нас, коли ми дізналися про підлу роботу троцькістсько-зінов'євської наволочі. Ми слали прокляття цим собака, які оскаженіли від люті за наші успіхи, за наше радісне життя і намагалися зірвати справу будівництва соціалізму, намагалися потопити в крові здобутки великого Жовтня.

Смерті і тільки смерті ми вимагали кровожадним гадам, яким удалося взяти від нас одного з славних соратників Сталіна – Сергія Мироновича Кірова, як намагалися відняти в нас нашого батька, друга і вчителя великого Сталіна.

Напевне в кожного, хто читатиме цей текст, виникатиме запитання: чи можна

припустити, щоб таке страхіття писали самі колгоспники? Чи знали вони в ту пору, хто такі ті «наволочі» Троцький і Зінов'єв? І чи був їм таким дорогий Сергій Кіров? І чи насправді так вони любили «батька всіх радянських народів товариша Сталіна»? І про які успіхи та радісне життя можна було говорити тоді, коли в селі вимирали в 1933-му цілими родинами? Безумовно, що відповідь на всі чотири запитання може бути однозначною: «Ні». Але ж під матеріалом стоїть підпис: «За дорученням колгоспників колгоспу «Нове життя» с. Шатури – Чайковський, Романченко, Титаренко, Романченко». Так, ідеться про двох Романченків без ініціалів. Тоді це було віянням часу – називати людей на прізвища без імен, інколи з додаванням товариш.

Безумовно, що цей текст селяни не тільки не писали, а й не бачили його в очі до публікації в газеті. За них це від початку існування таких газет робили партійно-ідеологічні працівники: або секретарі місцевих парторганізацій, або, коли тема архіважлива, райкому чи редакції газети, прагнучи недоладно заземляти лексику до рівня грамотності ви вихованості мовця «крутою» лексикою на шталт *наволочі, собаки*. Тільки ті кабінетні працівники навряд чи розуміли, що навіть в атеїстичні радянські роки простий трудівник був переважно віруючим, а значить, ніколи не міг радіти зі смерті – навіть ворога, і ніколи не здатен був прилюдно проклинати – навіть ворога. Бо це осуджується в десяти основних заповідях Божих, які ці люди знали напам'ять ще змалку.

Владі потрібна була картинка, зразок для наслідування. Цим насаджувалася думка, що в країні все гаразд, що народ цілковито підтримує політику партії і щасливий жити в країні Рад. Ще такі пропагандистські матеріали потрібні були для мобілізації трудящих на нові трудові рекорди. Не випадково і цей схвальний відгук шатурських колгоспників на рішення суду про розстріл 14-ти представників з вищого керівного ешелону, як ворогів радянської влади, закінчується зобов'язувальними словами: «Ми ще тісніше об'єднаємося довкола нашого любимого товариша Сталіна. Ми зобов'язуємося якнайкраще провести сівбу озимих і виконати всі зобов'язання перед державною, ми будемо ще краще працювати, щоб було нам ще краще і веселіше жити».

Не буде перебільшенням ствердити, що подібна політична риторика, якою в ті часи газети безсовісно зловживали, отримувала незабаром зворотній ефект: вона викликала недовіру, насмішку, роздратування. Народжувалася нова радянська мораль: одна – для офіційного вжитку, в тім числі й зі сторінок радянської преси, інша – для домашнього, у вузькому колі людей, яким можна було ще довіритися, не боятися, що тебе викриють, огудять, знеславлять. Одним словом, «закладуть».

Збита нашвидкуруч «із чужого плеча» агітка, про яку ідеться, була насправді фальшивою. Як фальшивою і нереальною була вкладена до тексту так звана обіцянка шатурських колгоспників «якнайкраще провести сівбу озимих і виконати всі зобов'язання перед державною».

Довести це нескладно, порівнявши її з іншою публікацією із Шатури, яка з'явилася в цій же газеті буквально наступного числа – за 4 вересня. У замітці «У нас працюють не дружно» анонімний «Комсомолець» ділиться думками про погано організовані жнива в шатурському колгоспі ім. Блюхера:

«Щоб успішно провести обмолот хлібів, треба, аби молотарка працювала від зорі до зорі. А от у нас цього якраз і немає. Деякі колгоспники на роботу виходять у 9-10 ранку. А дехто, як Литвин Йовхим, часто появляється біля молотарки в 11-12 годин. Мало того, цей ледар намагається й інших підбити на те, щоб і вони виходили пізно. Говорить: «Що нам спішить? Робота не вовк, в ліс не втече»...

Тут зримо проглядається розбіжність слова і діла в реальній радянській журналістиці.

Організований партійними ідеологами так званий всенародний осуд справи Троцького-Зінов'єва, кампанія шельмування ворогів радянської влади зі сторінок місцевої преси тим не завершувалася. У січні 1937 року починається новий етап її, пов'язаний із викриттям ще однієї паралельної групи вигаданих ворогів – так званого

запасного центру троцькістів. «Ударний Труд» 28 січня вміщує обвинувальний висновок у справі Пятакова, Редека, Сокольникова, Серебрякова та інших обвинувачених у зраді Батьківщини, диверсіях, шкідництві й підготовці терористичних актів.

У цьому ж числі подаються заготовлені наперед тексти із сіл, де влада наспіх організувала показові для преси збори колгоспників. Рясну добірку редакція представляє таким набором ідеологічної лексики: «Великий гнів і обурення охопили всіх трудящих нашого району. По всіх колгоспах, підприємствах, установах відбуваються збори і мітинги. Виступи трудящих перейняті почуттям великої зненависті і презирства до мерзенних негідників, підлих зрадників батьківщини...»

Звернемо увагу на матеріал цієї добірки, що організований з Данини. Публікація називається «Знищити троцькістську свору наймитів фашизму»: «На зборах колгоспу ім. Шевченка (с. Даніно) всі колгоспники одностайно ухвалили: вимагаємо від пролетарського суду стерти з лиця землі контрреволюційну банду, яка посягла на життя серця нашої батьківщини – вождів партії і уряду Сталіна, Молотова, Ворошилова, Кагановича, Орджонікідзе, Косіора, Постишева... і намагалася відновити капіталізм у нашій країні. У відповідь на мерзенні підступи троцькістської банди, збори зобов'язалися ще ширше розгорнути стахановський рух, ударну підготовку до весняної посівної кампанії і в 1937 році, останньому році п'ятирічки, дати ще більші показники по урожайності і зміцненню колгоспного соціалістичного господарства» [13].

І знову ж від написаного віє фальшю. Навіть якби й захотіти, то повірити в правдивість написаного неможливо. Село, яке традиційно упродовж років критикується зі сторінок цієї ж газети як куркульське, опортуністичне, непокірне владі, як хронічно відстаюче з усіх показників здачі державних заготівель, раптом постає з цієї публікації як таке, що монолітно й беззастережно схвалює політику партії і готове виконати будь-які її вказівки.

У цю акцію були втягнені навіть діти. Їх уже змалку вчили не думати, а сліпо вірити й беззастережно підкорятися ідеологічному ідолу. А ще – спонукали, як і дорослих, до ненависті й проклять. Ось текст, який нібито написали піонери: «Ми, піонери та учні Червоно-Колодязької школи, висловлюємо гнів, прокляття підлим ворогам народу – Пятакову, Радеку, Сокольникову та іншим реставраторам капіталізму й опортунізму, які хотіли продати нашу квітучу батьківщину німецькому фашизму. Ми з гордістю вітаємо вирок пролетарського суду і висловлюємо своє піонерське спасибі славним чекістам – органам НКВС, які вчасно викрили ворогів народу. Наше завдання – краще вчитися...» [14].

Війна в Іспанії і вибори 1937-го

Неухильно виконуючи ленінську настанову про те, що газета має бути не лише колективним агітатором, пропагандистом, а й організатором, «Ударний Труд» розгортає на своїх сторінках акцію збору коштів на допомогу комуністам Іспанії в їхній збройній боротьбі з фашистським урядом. Як відомо, у тій війні брали активну участь радянські добровольці. Цей рух протегувала більшовицька партія, вбачаючи в цьому один із своєчасних чинників реалізації своїх програмних намірів на міжнародній арені – роздмухування пожежі світової соціалістичної революції.

Місцеві газети краю передруковують передову московської газети «Правда» від 17 жовтня 1937 року, в якій міститься заклик до повсюдної організації матеріальної допомоги іспанським комуністам. Й на цю ініціативу партії тут рясно «посипалися» організовані редакцією листи-підтримки з місць. Так піонери Данинської неповної школи, «обговоривши за зборах кожного піонерзагону питання допомоги радянських дітей іспанським матерям і дітям, чоловіки і батьки яких борються проти озвірілих фашистів за свою демократичну республіку, увалили провести збір коштів у фонд допомоги». Зібравши в час цієї акції 45 крб, юні данинці через газету закликали всіх дітей і школярів району, своїх батьків «вище піднести справу нашої радянської солідарності – більше допомоги іспанському народу». Це звернення підписали піонери П. Шимко, Я. Дворський, М. Нишпор, У. Дідик.

У цьому ж числі повідомляється, що учениця 3 класу Леонідівської школи Маня Хоменко підхопила заклик учня 3 класу Лосинівської школи М. Лаврінця, який уже вніс 10 крб. Маня теж внесла цю суму і закликає зробити це інших.

Тепер про те, як місцеві газети висвітлювали «виборчу справу».

27 жовтня 1937 року почалося «всенародне» висунення кандидатів у депутати до Верховної Ради СРСР до виборів, які були призначені на 12 грудня. Передвиборчі збори, за задумом комуністів, мали стати «новою могутньою демонстрацією згуртованості трудящих навколо більшовицької партії, Ленінського ЦК і товариша Сталіна». Це – цитата однієї з передовиць лосинівської газети. Від цієї пори зі шпальт різних газет нескінченним потоком на радянського читача спрямовуватиметься далека від правди ідеологічна риторика про так звану монолітну єдність непорушного блоку комуністів і безпартійних, яка набагато літ уперед, аж до розвалу СРСР, стане незамінним атрибутом радянської пропаганди. Вірити їй з роками ставало все менше людей.

Перші шпальти «районок» відтоді чи не кожного числа ряснітимуть заголовками-шапками на кшталт «Товариш Сталін – перший депутат всіх народів великого Радянського Союзу», «Сталін – наше серце, наше щастя, наш прапор, наша надія!»

Друкується постанова Лосинівського райвиконкому про утворення виборчих дільниць у районі. Зазвичай у більших селах їх було кілька. Скажімо, в Лосинівці три, у Данині, Галиці Макіївці, Яхнівці по дві. В інших селах – по одній. Виборчі дільниці спеціально прикрашають та оформлюють відповідними ідеологічними лозунгами. Перша Данинська виборча дільниця включала всю територію колгоспу ім. Шевченка і містилася в приміщенні контори. Друга – включала території колгоспів ім. Ворошилова та ім. Петровського і містилася в приміщенні школи.

У наступному числі від 29 жовтня під заголовком-шапкою на першій шпальті «Найкращих своїх синів, до кінця відданих справі Леніна-Сталіна, намічає великий радянський народ кандидатами у депутати до Верховної Ради СРСР» та портретом Сталіна вміщуються репортажі із мітингів, що повсюдно організовувалися в селах.

Саме з цієї публікації стає зрозуміло, що на зміну такій давній формі демократичного волевиявлення громади як сход села, до якого селяни вже звикли, влада впровадила цілковиту іншу за формою і змістом – мітинг. Тут ніякої гри в демократію не передбачалося. Після озвучення директивних вказівок зверху надавали слово двом-трьох заздалегідь підготовленим, обов'язково перевіреним і надійним з політичного погляду, виступаючим. Часто їм просто вручали вже написані кимось тексти, які слід було озвучити. Саме такі тексти потім і відтворювалися на сторінках газети.

Ось тези із мітингу в Данині, про який широко розповіла газета в цьому числі:

- колгоспники цілком схвалюють і вітають ініціативу робітників, інженерів та інтелігенції Сталінської виборчої округи, а також робітників підприємств Києва, Харкова та інших міст, що висунули кандидатуру до Верховної Ради того, «хто зігріває серця мільйонів трудящих своїм піклуванням про людину, хто дав всім щасливе і радісне життя, з чиїм ім'ям зв'язані всі перемоги, чиє ім'я найдорожче для всіх трудящих – рідного й любимого Сталіна» (і це всього лиш через чотири роки голодомору. – **М. Т.**);

- колгоспники заявили, що ще тісніше згуртуються навколо комуністичної партії і вождя всіх трудящих т. Сталіна;

- колгоспники зобов'язалися до 20-річчя Жовтня виконати всі державні зобов'язання провести розрахунки як натурою, так і грошима та до 30 жовтня повністю відправити буряки на пункт.

Під цією публікацією стоять підписи членів президії цього мітингу в Данині: Сардак, Подолянко, Дьогтяр [16].

Знову ж редакція цієї газети видає себе в тому, що формально відноситься до організації підготовки подібних публікацій. Не пройшло й трьох тижнів, як вона вміщує традиційний уже для данинців розгромний матеріал про незадовільну підготовку до виборів у Данині: серед колгоспників не організовано навіть вивчення положення про вибори та Сталінської Конституції; ніякої уваги не це не звертає голова дільничної виборчої комісії тов. Цинковський [17].

Стахановський рух як чинник активізації пропагандистської функції газети

Влада всіляко намагалася поправити ситуацію в колгоспах. Досі застосовувані заходи (висилка на місця уповноважених, чистки колгоспів, відкриті суди найбільш злісним порушникам, зняття з роботи голів колгоспів, масована критика зі сторінок районної газети тощо) бажаних наслідків не давали. Цілком очевидно, що потрібний був якийсь позитив, орієнтир для наслідування. Таким на середину 30-х років виявився стахановський рух по всьому СРСР та розрекламована через пресу ідеологічна акція із його розгортання в колгоспах.

Варто бодай коротко сказати за це маловідоме і вже призабуте історичне явище, про яке в ту добу багато говорили і в чернігівських селах.

1 вересня 1935 року всі транслятори московського радіо піднесеним голосом диктора передавали сенсаційну новину: звичайний шахтар із луганського міста Ірмине Стаханов установив рекорд із видобутку вугілля: за норми на одного забійника сім тонн від видав за одну зміну на гора 102 тонни вугілля. Прості люди в місті і селі, слухаючи ту інформацію й захоплюючись таким трудовим подвигом шахтаря, не могли й підозрювати, що той рекордний показник був спланований завчасно, що він робився не однією людиною, а кількома членами бригади, що для цього було спеціально обладнане освітлення в шахті, організовано безперебійне вивезення породи. Втім, за вказівкою високопоставлених ідеологів усе добуте вугілля в час тієї акції було приписане одному виконавцеві, а сам факт створення нового героя нового часу правляча партія вирішила використати для розгортання в країні пропагандистської кампанії, яка увійшла в історію як *стахановський рух* [18].

До речі, справжнє ім'я Стаханова до встановлення того рекорду було Андрій. Однак, Олексієм його «перехрестила» найголовніша газета країни рад «Правда». А сталося це за таких обставин. Відразу за радіоповідомленням про новий виробничий рекорд, на запит Москви до редакції газети «Правда» із луганського шахтоуправління надійшла листом коротка біографічна довідка про А. Стаханова. Ініціал А. не був розшифрований, і журналісти «Правды», не маючи надійного телефонного зв'язку, взялися це зробити на власний розсуд – в газетному номері новий всесоюзний герой був іменований як Олексій Стаханов. Після публікації з'ясувалося, що з вини журналістів сталася прикра помилка. Це дійшло й до Сталіна. Втім, той владним тоном виніс такий вирок: «Газета «Правда» помилятися не може». Таким чином, за вказівкою генсека товаришу Стаханову було видано новий паспорт з новим ім'ям – Олексій.

Після зустрічі в Кремлі товариша Сталіна із продовжувачами справи Стаханова в промисловому секторі черга дійшла й до села. Центр вимагав від місцевих партійних комітетів постійної інформації про хід розгортання стахановського руху в колгоспному виробництві.

Як не дивно, але приводом для розгортання стахановського руху в селах Носівського району послужив... скандал довкола молодої й енергійної колгоспниці із Шатури Варвари Кичко.

Усе почалося з особистого конфлікту Варвари і бригадира місцевого колгоспу ім. Блюхера Дмитра Динника. Той, цілком очевидно, що з особистісних мотивів, на початку чіплявся до дівчини, а потім, не отримавши взаємності, почав ставити перепони їй в роботі. Ці перепони полягали в тому, що ланковій Варці не було надано підводи для перевезення на бурякове поле добрив – вона сама змушена була носити його мішками на плечах; замість обумовлених 15 тонн гною на її поле було вивезено лише третину. Більше того, у час чергової словесної перепалки з ланковою бригадир разом зі своїм братом побив її.

Дівчина виявилася не з лякливих, написала заяву в міліцію. Там швидко взялися за справу й довели її до суду. Братам Динникам дали по два роки в'язниці строго режиму. 16 березня 1936 року за матеріалами цієї справи в газеті «Ударний Труд» з'явилася стаття «Суд пройшов, але справа не закінчена». У ній ішлося про те, що, незважаючи на засудження кривдників, Варці Кичко й далі заважають працювати в колгоспі.

Зацікавився цим сюжетом райком партії і вирішив використати його для подальших пропагандистських цілей, зокрема, для спонукання керівників на місцях

активніше розгортати стахановський рух. Особистісно-інтимний конфлікт між двома молодими людьми у колгоспі ім. Блюхера, за задумом партійних ідеологів, мав перерости, завдяки публікаціям у районні пресі, у площину суспільно-політичну. Шатуру вирішено було показати на весь район як село, яке гальмує поширення починання луганського шахтаря в цілому краї.

У село була послана спеціальна бригада, яка підготувала проект постанови спільного засідання бюро райкому партії і президії райвиконкому «про перешкоджання поширенню стахановського руху». Окремим пунктом постанови з цього питання було рішення про її публікацію в районній газеті. Воно було не лише розгромним для керівників двох шатурських колгоспів, а й повчальним для інших. Ось окремі пункти цієї ухвали:

Голову Шатурської сільської ради Бойченка як неспроможного керувати і забезпечити розгортання стахановського руху в с. Шатурі, за систематичне п'янство і хуліганські вчинки, що межують із порушенням революційної законності і що на ділі в справі розгорнення стахановського руху став на антинародний шлях, з голови сільської ради зняти і притягнути до відповідальності. Райкому ЛКСМУ розглянути питання про перебування Бойченка в комсомолі.

Зауважити голові колгоспу ім. Блюхера т. Денисенку за те, що не дав відсічі бригадирові Диннику, який перешкоджав своїми діями розгортанню стахановського руху.

Цією постановою було зобов'язано скликати розширений пленум Шатурської сільради за широкої участі колгоспників, на якому обговорити завдання стахановського руху. Окремо було дане доручення закріпленому за селом уповноваженому Агєєву провести в Шатурі бригадні збори колгоспників, на яких обговорити значення стахановського руху, зокрема промову т. Сталіна на нараді стахановців промисловості і транспорту. І ще про один пункт цієї постанови. Від керівництва села районна влада вимагала організувати конкретну допомогу п'ятисотенницям Варці Кічко і Улиті Чорній в їх боротьбі за високий урожай цукрового буряка [19].

Друкування повного викладу цієї постанови в газеті означало, що керівники сільських рад та колгоспів інших сіл району мали взяти її також для неухильного виконання.

Історія з Варкою Кичко мала продовження. Після підтримки на районному рівні й до того не боягузлива Варка настільки осміліла, що правління шатурського колгоспу отримало незабаром гідного опонента. Дівчина, очевидно, не могла простити тамтешньому начальству потуранню знущанням над нею нахабного бригадира, тому стала незабаром активним викривачем усіх колгоспних недоліків зі сторінок районної газети. Притому, на противагу іншим сількорам, які підписували свої критичні сигнали з місць псевдонімами, Варка Кичко не стала ховати своє авторство за анонімами.

Так, уже в числі за 9 квітня газета публікує її першу критичну замітку з Шатури: «Свині в колгоспі ім. Блюхера знаходяться в неприпустимо поганому стані. Особливо занедбані тут поросята. Хоч харчів для свиней достатньо, проте їх зовсім не бережуть. Був такий випадок. Бригадири послали колгоспників відкрити кагат і вибрати звідти всі буряки для свиней, але самі не прослідкували за цією роботою. Внаслідок цього більше 30 пудів буряка залишилося під землею» [20].

Подвійне враження залишається від цієї публікації. З одного боку, добре, що про таке головотяпство сказано зі сторінки райгазети. А з іншого боку, не можна погодитися з однобічною критикою автора. Чому серед винних названо лише бригадирів? Чому рядові колгоспники так байдуже ставляться до колективного добра? Допоки вони потребуватимуть наглядачів та попихачів?

У цьому ж місяці (22 квітня, молодіжна сторінка райкому комсомолу «Кімовець») Варка Кичко публікує другу скаргу із свого села. Цього разу дісталося керівникам молодіжної організації. Варка пише буквально таке: «Комсомольська робота в Шатурі занепала, комсомольські збори не проводяться, стінгазета не випускається, політнавчання немає. Я кругом зверталася. Але комсорг Свириденко та пропагандист

Ярмоленко нічого не роблять. Я звертаюся з проханням до райкому комсомолу, щоб він допоміг відновити політнавчання, бо нам, комсомольцям, треба вчитися».

Ось таку представницю нового покоління – енергійну і непоступливу комсомолку, стахановку, ланкову Варку Кичко – мала Шатура у 30-х роках минулого століття. На жаль, ні за газетною підшивкою, ні під час розмов із шатурськими старожилами не вдалося простежити подальшу долю цієї юної особистості.

Варто сподіватися, що система не зламала життя Варки Кичко так, як це сталося із головним призвідцем явища стахановського руху – простим робочим Андрієм-Олексієм Стахановим. За підтримки центральної влади кар'єра передового робітника різко підскочила вгору: партія посилає його вчитися до Москви в Промислову академію, направляє на роботу в народний комісаріат вугільної промисловості, поселяє в одному з кращих урядових будинків на набережній ріки Москви. Не усвідомлюючи того, що став усього лиш знаряддям радянської пропаганди, учорашньому малограмотному і малокультурному героєві не вдалося пройти складний тест на славу, високі матеріальні статки, почесті. Несподівано для нього відкривається другий бік слави, за яку став розплачуватися. Постійна пиятика, одруження з малолітньою дівчиною, втрата під час бійки партійного квитка. Колишньому передовому шахтареві все сходило з рук, допоки в Кремлі правив його творець і покровитель. Після розвінчання культу особи Сталіна за вказівкою Хрущова Стаханова як символ однойменного всесоюзного руху повертають на Донбас, поселяють у гуртожитку (сім'я фактично від нього відмовилася, надавши перевагу розкішному столичному помешканню) і знову дають в руки відбійний шахтарський молоток. Помер 1977 року в психіатричній лікарні на 72-му році життя...

Висновки

1. За пропагандистською та організаторською функціями місцевої партійно-радянської преси стояло прагнення правлячої партії засобами друкованого слова сформувати в українському селі новий тип взаємовідносин, побудований на усуспільненні виробництва, ствердженні комуністичної ідеології, нехтуванні в свідомості селян національного, особистісного, приватного, індивідуального.

2. Серед найпоширеніших засобів для досягнення таких цілей стали: посилення пропагандистських акцій через місцеву пресу; формування активу сількорів із числа місцевих активістів, які за анонімними підписами повідомляли про недоліки господарювання, викривали інакодумців, організовували на селі підтримку партійних заходів ідеологічного характеру;

3. Цілеспрямовані, системні й активні пропагандистські акції місцевої преси, вміло розставлені владою невидимі контролери громадської думки здебільшого із числа анонімних сількорів досягали своїх згубних цілей. Відносини на селі змінилися: люди перестали довіряти одне одному; люди переставали вірити пресі. Село виявилося неспроможним на бунт чи, принаймні, гласний протест. У відповідь на раптові арешти членів громада здебільшого відповідала дружнім мовчанням.

4. Масована політична риторика, якою місцеві газети зловживали, отримувала незабаром зворотній ефект: вона поступово викликала в читачів недовіру, насмішку, роздратування. Народжувалася нова радянська мораль: одна – для офіційного вжитку, в тім числі й зі сторінок радянської преси, інша – для домашнього, у вузькому колі людей, яким можна було ще довіритися, не боятися, що тебе огудять, знеславлять, викриють, а то й засудять.

Місцева преса поступово ставала чинником комунізації та денаціоналізії українського села.

1. Замість роботи – пиячить // Червона Носівщина. – 1932. – 3 квітня.
2. Використовують кредит не по призначенню // Ударний Труд. – 1937. – 12 черв.
3. Поїхало. Від урочистих заходів – до діла // Там само. – 17 лют.
4. Бідний. Більше уваги свинарству // Там само. – 22 верес.
5. Лукава сільрада // Нове Село. – 1928. – 17 черв.

6. Ікс. Гарна пара // Червона Носівщина. – 1932. – 15 лют.
7. Селянин. Про бурдадим // Там само. – 23 лют.
8. Око. Забули про сівбу // Там само. – 9 квіт.
9. В бій за виконання фінплану // Там само. – 1 берез.
10. Зацікавлений. За позику не дбають // Там само. – 15 лип.
11. Колгоспник. Затримує здачу державних грошей // Ударний Труд. – 1938. – 12 серп.
12. Федій. До відома райвідділу зв'язку // Там само. – 1937. – 28 листоп.
13. Знищити троцькістську свору наймитів фашизму // Там само. – 28 січ.
14. Наша відповідь – краще вчитися // Там само. – 8 лют.
15. Допомога від піонерів // Там само. – 20 жовт.
16. Ми – за рідного Сталіна: мітинг у Данині // Там само. – 29 жовт.
17. Виборчого закону не вивчають // Там само. – 21 листоп.
18. Олексій Стаханов // http://ria.ru/analytics/20100831/270655996.html
19. Про стахановський рух у Шатурі // Ударний Труд. – 1936. – 20 бер.
20. Кичко В. Управі не цікаво // Там само. – 22 квіт.

Mykola TYMOSHYK, Dr. Phil., professor

LOCAL PRESS AS THE WAY TJ COMMUNISE AND DENATIONALISE A UKRAINIAN VILLAGE IN A PRE-WAR PERIOD

Key-words: collectivization, collective farms, village councils, communication, denationalization, newspaper campaigns, village newspaper reporters, denunciations, critical publications, repressions

The article gives the analysis of local press activity in terms of its propaganda actions, directed to communization and denationalization of a Ukrainian village. Publications of Nizhyn regional newspaper «New Village» and local newspapers of Chernihiv districts – «Red Nosivka Region» (Nosivka) and «Intensified Labour» (Losynivka) in the period between late 20th and 30th of the XXth century have been used as the basis of the analysis. The problem states that during a long period of Ukrainian Press history studies the approach was that of a Soviet-Russian scheme: preconditions of this or that periodical foundation, editorship, thematic range, design. But such an approach was leaving behind the analysis of reasons why certain publications appeared, peculiarities of editorial policy, influence of publications not only on an average reader but on the social processes as well.

The analysis of newspaper presentations has been made according to such directions of newspaper campaign as: life of a collective farm, local councils' activities, victimization, war in Spain, elections in 1937, Stakhanov movement.

Conclusions focus on the fact that the ruling party tried to create a new type of relations in a village by all means. It included the influence of communist ideology, disregard of national peculiarities, privacy and so on.

The most widely used methods were the increasing influence of propaganda actions via local press, creation of a group of village reporters who anonymously informed party bodies about drawbacks of farming, people whose ideas were different from those officially approved, organized support of ideological actions in villages.

The actions reached their aim: the relations in a village changed; people stopped trusting each other and they didn't believe the press any more. They turned to be unable to revolt and protest. Even arrests of community members were met by silence.

Mass political rhetoric used by press got the opposite effect: it caused mistrust, scoff and annoyance.

A new moral came to life: one for official use, from press as well; another for home use, in a narrow circle of people who could be trusted without fear of being dishonoured and blamed. Local press was gradually becoming the source of communization and denationalization of a Ukrainian village.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 738:39:7.046.1 (4)

Костянтин Рахно

●

СТРАСНА СВІЧКА ЯК ОБЕРІГ ГОНЧАРІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ ТА ЇЇ СЕМАНТИКА

Страсна свічка слугувала у гончарів Чернігівщини оберегом при випалюванні. За її допомогою вони впливали на полум'я гончарного горна. У статті аналізуються витоки страсної свічки як оберега, її символічне значення й семантика в слов'янській календарній обрядовості, звичаєвості й магії, зв'язок із язичницьким культом Перуна.

Ключові слова: Україна, Чернігівщина, гончарство, глиняний посуд, випалювання, обряди, вірування, обереги, страсна свічка.

Випалювання гончарних виробів в Україні на початку XX століття традиційно супроводжувалося магічними діями, у яких сам гончар виступав активним началом. Він спрямовував особливі зусилля на впорядкування вогняної стихії, отримання контролю над нею. При цьому використовувалися різноманітні апотропеї. Наприклад, за спостереженням керамолога Ігоря Пошивайла, майстри – вихідці з Олешні на Чернігівщині – полум'ям страсної свічки проставляли хрестики на гончарному крузі та клубуці горна, перед початком та наприкінці випалювання його обов'язково хрестили[1].

Технологія невіддільна від символізації як засобу контактування з реальністю[2]. Там, де закінчувалася зона гарантованого добробуту, люди були змушені спиратися на ритуал. Саме це спонукало до використання різноманітних магічних засобів. За їхньою допомогою намагалися впливати на світ у бажаному для неї напрямку. Вони слугували для маркування залучених у виготовленні посуду об'єктів, символічного захисту їх від вторгнення ворожих сил. Семантика гончарських оберегів досі не аналізувалася, оскільки це вимагає особливого підходу. Розглядаючи всі ці магічні предмети, треба прояснити наявні у них програми, таким чином реконструюючи їхню роль в організації поведінки людини під час випалювання. Кожен із них існує як те, чим він є, і те, що він позначає. Це зриме втілення, об'єктивація певних категорій міфологічної думки. Слід зауважити, що гончарські обереги у згорнутому вигляді несли значення обрядів, у перебігу яких вони були отримані і закодовані. Річ, інтегрована в конкретний комунікативний акт, залишалася сприйнятною матеріальною реальністю і після закінчення цього акту, продовжуючи нагадувати про нього його колишнім учасникам. Завдяки цьому, така річ неминуче перетворювалася на зберігача інформації, котра ніби опредметнювалася. Одноманітність суспільного буття, яка тягла за собою повторюваність однотипних ситуацій, забезпечувала закріплення практично за кожною річчю стабільного для даної культури знакового змісту[3]. Варто розглянути той ритуальний контекст, у якому ці речі проявляли своє символічне значення.

© Рахно Костянтин Юрійович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, старший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (Опішне, Полтавщина).

В українській етнокультурі XIX-XX століть унаслідок багатовікового релігійного синкретизму хресне знамення стало пов'язуватися з культом Бога грому Перуна: «*Коби не Перун, многиї би не хрестилися*»[4], «*Як не гримить, то й не хреститься*», «*Грім не гряне – не перехреститься*», «*Грім не гряне – мужик не перехреститься*», «*Доки грім не загримить, мужик не перехреститься*», «*Як грім не гряне, мужик не перехреститься*»[5]. Вірили, що, коли гримить і блискає блискавка, треба хреститися і хрестити місце довкола себе, щоб відігнати від себе чорта, бо грім, забиваючи нечистого, може забити й людину[6].

Свічка також первісно була атрибутом культу Перуна. Це засвідчують середньовічні писемні пам'ятки. «Житіє преподобного Варнави Ветлужського» середини XVII століття, спираючись на давніші джерела, описує, як за часів великого князя київського Володимира Святославича «*по всѣй Россіи*» стояли «*идолы*» Перуна – «*со древа учиненный на подобіе человѣка; глава у него сребряная, усы золотые, въ рукахъ у него былъ камень драгій светлый, аки огнь. Предъ того идола Перуна идолопоклонники приносили в дары сребро и злато, и свѣщи предъ нимъ палили, и кланялися ему, аки Богу, просили его о помощи во всякихъ своихъ дѣлѣхъ*»[7].

Страсна свічка, з якою відстояли в церкві вечерню в Чистий четвер (так звані «*страсті*») – один з найпоширеніших в Україні оберегів, котрим послуговувалися і селяни, і городяни. Ще вона звалася «*громничною*», «*громницею*». Її наділяли священною, божественною силою. Такі свічки приносили з храму запаленими, стежачи, щоб не згасли, і випалювали ними знаки хреста – іноді по кілька – на сволоку, стелі, балці над покутем, дверях, одвірках і віконних рамах, над вікном, на полу, «*глухій*» стіні у хаті, на воротах, у стайні, в хліві – щоб запобігти ударам блискавки та відстрашити нечисту силу. Цей обов'язок покладався на голову родини. Четверговою свічкою обкурювали кімнати і господарчі будівлі, виганяючи нечисть, яка зачаїлася після зимових холодів і розгульної Масляної. Хрести «*закурювали*» для того, щоб нечиста сила, яка біснується протягом усього Страсного тижня у подобі різних тварин і злих людей, хапаючи перехожих на вулицях, не викрала когось із родини і нікому не зашкодила. Чорти, які вештаються світом, щоб лякати побожних людей або щоб їх ловити, не сміють входити в будинки, які обгороджені хрестами на дверях, стелях і стінах. Цей знак ставився, щоб лиха нечисть оминала господу. Подекуди українці випалювали не хрест, а знак стріли або хрест із двома стрілами. Ці свічки, які мали здатність відганяти злих духів, зберігали з особливою повагою в божниці, у прискринку в скрині або ж на верхній полиці мисника до наступного Чистого четверга, вживаючи тільки з особливої нагоди. Вони мали силу вберегти дім від непередбачуваного великого нещастя. Їх, зокрема, запалювали, коли неподалік була пожежа, а також під час сильної грози, бурі, щоб вберегтися від грому, ставили у вікнах, обходили з ними дім і хлів. Свічка, вперше запалена у Чистий четвер, вважалася оберегом від грози, бурі й граду. «*Як отсе велика гроза – сьвітять її*». Якщо її запалити в негоду, то вона захищатиме хату від громового удару. Дим від такої свічі вважався добровпливовим. Хрест, накіптюжений страсною свічкою на сволоку, подекуди ніколи не стирався, тому що він оберігав дім від удару блискавки. Кіптява, зішкрябана з такого хреста, використовувалася як лікарський засіб[8].

Ці дії відтворювали міфологічну ситуацію відторгнення житла від зимового хаосу, встановлення порядку. Четвергова свіча також знищувала чари чаклунів і проганяла відьом[9]. Тому свічку, з якою стояли у храмі в Чистий четвер, селяни підвішували над дверима обори або ставили у коров'ячі стійла – від чаклунок та перевертнів, які забираються туди, щоб псувати худобу. Така свічка вважалася найпотужнішою обороною від нападів відьом. Вони не могли цієї перепони подолати і гризли ту свічку зі злості, залишаючи на ній сліди своїх зубів[10]. Основа таких повір'їв була суто язичницькою. Четвер присвячувався Перунові, язичники сповідували культ четверга, а палаюча свічка, на думку деяких міфологів, не лише мала зв'язок із громом, але й уподібнювалася до блискавки. У російській загадці про грозу: «*Гроб плывёт, мертвец поёт, ладан пышит и свечи горят*»[11], труна – хмара, пісня – грім, свічки – блискавки[12]. Тому вони й відганяють бісівську силу, ворожу людям і Богові грому. Уявляючи бісів, злих

духів у звіриній подобі, слов'янин вважав, що вони, як і всі звірі, бояться вогню. Тому при запалюванні свічки, окрім пошанування добрих сил, відбувалося і відлякування злих[13]. Наші предки вірили в очисно-оздоровчу силу вогню, в те, що вогонь свічки здатен відвернути й угамувати споріднений з ним вогонь небесний. Її запалювання під час обрядового дійства, хоча й було формально приурочене до християнського свята, співвідносилося зі слов'янським обрядом запалювання вогню на честь Громовержця[14]. Українська загадка про свічку говорить: «*Перед Богом стоїть, і всі їй кланяються*»[15]. Вимога донести свічку з храму незгаслою була пов'язана із вогнищем, яке волхви в старовину постійно підтримували перед ідолом Перуна[16]. Виготовлення чародійних свічок повторювалося циклічно, співпадаючи з воскресінням грозового божества. Вважалося, що в Чистий четвер Перун пробуджується від зимового сну[17]. За українським повір'ям, від Чистого четверга до Вшестя Бог ходить по землі, і людина в цей час не повинна боятися нічого – ні чорта, ні вовка. Потім Бог піднімається на небо[18].

Така семантика свічки підтверджується македонським звичаєм запалювати свічки на вражених громом деревах. Мешканці Велеса у Македонії справляли святкові обряди «*вон варош*», на пагорбі Свет-Ілія, біля дерева, розбитого блискавкою. Біля цього священного для них дерева селяни цілу ніч різали жертовних баранів. На дереві горіли свічки[19]. Пагорб Свет(і)-Ілія, судячи з навколишньої топоніміки, був давнім місцем поклоніння Перунові, а на околиці міста зберігалися релікти язичницького пошанування громовержця[20]. 1783 року священик Миколай Яковлев повідомляв про виявлений ним у Зачеренському погості на Псковщині нехристиянський звичай запалювати свічки на впалій сосні у Іллінську п'ятницю[21]. З ритуалами Чистого четверга й обрядовістю гончарів слід порівняти звичай, який практикувався у терських козаків: у день пророка Іллі, що заступив Перуна, всі вони ставили крейдою або випалювали свічкою хрести на одвірках, рамах вікон і стелі[22]. Вшанування грому було відоме всім слов'янам, але способи шанування різнилися. Свічка відігравала у ньому важливу роль. У сербів у селі Брзі у Лесковацькій Мораві, коли блискавка вразила скирту з дванадцятьма снопами пшениці і вона згоріла, господиня наступного ранку прийшла на пожарище, обкурила його ладаном на принесеному з дому гарячому вугіллі, запалила свічку і окропила вином місце, куди вдарив грім (*«громиште»*)[23]. У ніч, коли гуркотів грім, спалахували блискавки, лив дощ, сильний вітер зривав дахи, металися птахи, гойдалися і ламалися вікові дерева, ревіла свійська худоба, можна було врятуватися тільки молитвою, зверненою до розлюченого Громовержця:

С этой страсти крестьяна, с переполоху
затопляли свечи да воску ярого,
тут молили оны Бога от желаньица,
оны кланялись во матушку сыру землю:
«Спаси, Господи, ведь душ да наших грешных,
от стрелы ты сохрани да нас, от молвии,
пронеси, Господи, тучу на чисто поле,
на чисто поле тучу, за синё море!»[24].

Ще римляни запалювали величезні свічки своїм богам[25]. Славісти вважають усі народні обряди зі свічками язичницькими за походженням[26]. У Лівобережній Україні селяни самі сукали свічки, ставлячись до цієї роботи з особливим благоговінням. Вони дуже турбувалися про чистоту роботи і матеріалу, працюючи у певні дні й години, з молитвами. Віск для свічок не купували, а відпрацьовували, вважаючи, що «*трудова свіча лучче Богу вгодна*». Свічки в Україні виходили дуже товсті й довгі: бували у два аршини завдовжки і близько десяти фунтів вагою[27]. Звичайно вони були великими, і їх часом вистачало на кілька років. Свічку переосвячували наступного Чистого четверга[28]. Духовенство і церковні старости переслідували цей звичай, іноді в дуже різкій формі[29]. Слід зауважити, що освячення воскових свічок на Великий четвер побутувало також у деяких місцевостях Сербії, але там цей ритуал уже сприймався як християнський. Зокрема у монастирі Троноші цього дня обов'язково горіли дві величезні свічки, виготовлені громадами довколишніх сіл[30]. Доказом язичницького походження свічки можуть бути і численні свідчення вживання свічок в обрядовості

неслов'янських народів Східної Європи, у яких християнство не встигло закріпитися, а також у тих народів, які християнства зовсім не знали[31]. Про надходження воску з Русі у свою майбутню столицю турбувався останній язичник на великокнязівському престолі Святослав Ігоревич, що може бути, на думку дослідників, опосередкованим доказом використання свічок у язичницьких релігійних обрядах[32]. Свічка – це священний предмет, який втілює духовний зміст, своєрідне підношення божеству, розраховане на їхню допомогу в розпочатій справі, на їхній захист від нещастя тощо. Тому в Україні її не продавали, а вимінювали. Звичай ставити свічку перед іконами був залишком жертвоприношення богам, пережитком обряду їхнього годування[33]. У XIV–XV столітті церква рішуче повставала проти тих, хто при принесенні жертви ідолам «*свѣща вжигающе*»[34]. На предметно-дієвому рівні простежувався цікавий паралелізм у старому слов'янському звичаї осіняти себе хресним знаменням, якщо в кімнату внесли запалену свічку чи гасять її [35] або якщо пролунав грім, що явно ґрунтувався на шануванні божества вогню і блискавки[36].

Святий вогонь свічки мав впливати на полум'я гончарного горна. Таке її застосування є дуже давнім і, без сумніву, стоїть у зв'язку з поклонінням вогню. Про оперативні магічні практики зі свічками повідомляють середньовічні документи. В одному рукописному збірнику другої половини XVII століття про дії чаклунів сказано: «*и свѣщами со огнемъ волхвуютъ*»[37]. Себто за допомогою свічок здійснюють магічний вплив на вогонь. Сакральні самі по собі, вони маркувалися додатковими сакральними значеннями. Цьому допомагали церковні служби й обряди. У чарівництві, як правило, використовувалися ті свічки, виготовлення і освячення яких було приурочене до старих язичницьких свят, засвоєних новою релігією. Судові справи про чаклунство кінця XVIII століття згадують страсну свічку серед магічного інструментарію[38].

У росіян Новгородчини Страсний четвер визнавався чаклунським днем[39]. На цей день часто припадали відьомські ігрища. Вважалося, що цього дня збираються волхви, адже саме час такий, на Страсному тижні, це їхній день, чаклунський, заповідний, вони його спеціально очікують. У чаклунів і відьом уночі цього дня відбуваються найважливіші зустрічі з надприродними силами. На Чистий четвер, коли, очевидно, можна було здійснювати вплив на світолад, чаклували. Уявлення про зв'язок відьомського зборища з Великим (Чистим) четвергом збереглися, зокрема, у північноросійських і сибірських міфологічних оповідях[40]. Словаки, поляки, чехи, хорвати й словенці також вірили, що саме Страсний четвер є головним відьомським днем, коли відьми разом збираються у певному місці, зокрема, на Лисій чи Бабиній горі, укладають домовленості з надприродними силами, варять зілля, вчать одна одну чаклувати, святкують, танцюють, а потім розлітаються на чотири вітри, щоб узятися за свої справи[41]. Південні білоруси вірили, що цього дня чаклуни сповідаються[42], що, очевидно, є вказівкою на якісь язичницькі святкування.

Свідчення про такі святкування збереглися в джерелах. «Стоглав» у XVI столітті гнівно таврує нехристиянський звичай палити вогонь на Великий четвер[43]. Є підстави гадати, що мається на увазі саме включена до складу Московської держави Чернігівщина, українське населення якої міцніше трималося своїх язичницьких вірувань і обрядів. Такі ж самі обряди побутували і в інших слов'ян. У словенців у Чистий четвер, як і в четвер Троїцького тижня, відбувалося дівоче свято посвячення вогню, яке, на думку дослідників, походить від стародавнього звичаю запалювати вогні на честь Перуна. У Німеччині й Швеції на цей день також перейшло святкування свята германського бога грому[44]. У Західній Європі простежується спадкоємність між обрядом розпалювання нового вогню, який розносився по домівках, та посвяченням свічок. У Лотарінгії, Ельзасі та інших рейнських землях існував звичай у суботу перед Великоднем висікати новий вогонь. На Британських островах уранці, в суботу перед Великоднем, гасили все освітлення і опалення в церкві, вигрібали попіл і розпалювали новий вогонь. Від цього вогню парафіяни запалювали свічки, аби розпалити новий вогонь удома. Недогарки свічок зберігалися для захисту від стихійних лих. У Німеччині в суботу перед Великоднем також оновлювали вогонь. Священик викрешував на цвинтарі новий вогонь, який розносився по домівках. В Австрії новий вогонь висікали

або видобували тертям. Від нього запалювали свічку або смолоскип і приносили новий вогонь у кожну оселю. Дуже схожий звичай існував колись у Флоренції та інших місцях Італії: напередодні свята Великодня в церкві запалювали новий вогонь, а звідти смолоскипом розносили по домівках. У Польщі в суботу перед Великоднем біля костелу розпалювалося вогнище, яке освячувалося священиком. Від вогнища запалювалися тріски або свічки і таким чином новий вогонь розносився по будинках. Греки на Великдень опівночі запалювали в церкві вогні. Від головної свічки храму всі парафіяни запалювали свої свічки і намагалися донести додому так, щоб вони не згасли по дорозі, аби передати оселі урочисту силу нового вогню[45]. Найдавнішу форму цього язичницького за походженням ритуалу можна простежити в оказійній звичаєвості Болгарії. У Родопських горах, коли вдаряв грім і спалахував вогонь, від нього обновлювали вогні у будинках селища. Коли блискавка влучала в дерево і воно загоралося, то в селі гасили вогонь, і всі йшли, щоб узяти вогню небесного[46]. Від ритуалу оновлення вогню у більшості країн Європи відокремився перенесений на зиму обряд освячування свічок[47]. Припускають, що й в Україні згадані «Стоглавом» вогнища з часом замінилися священним вогнем четвергових свічок[48].

Страсною свічкою українці підкурювали телят, поросят, гусенят. Підсмалювали нею також волосся дітям хрест-навхрест, щоб не боялися грому, відпалювали на Чистий четвер ковтуни у волоссі, які вважалися наслідком зловорожого чаклунства[49]. Тут також простежується грозова природа страсної свічки і її тотожність із небесним полум'ям, адже, щоб уберегти новонароджених свійських тварин – телят, лошат – від можливого зурочення, у білорусів вживався для припалювання також вогонь, запалений блискавкою[50].

Зі страсною свічкою ходили шукати цвіт папороті[51], котрий також був пов'язаний із богом грози. Цвітіння папороті супроводжувалося, за повір'ями, землетрусом, громовими ударами, сліпучими блискавками. Все це, як і тріск, із яким розпускається вогниста квітка папороті, пояснюється її спорідненістю з громом. Це метафора блискавки, вогняний цвіт Перуна. На папороть, за народним переказом, сходив вогонь Перуна і спалахував яскравим світлом. У хорватів квітка папороті прямо зветься Перуновим цвітом (*«Переново цветје»*). Якраз на підставі цієї тотожності папороть уберігає від громового удару[52]. Саме четверговою свічкою треба було на місці, де росте папороть, обвести довкола себе коло в купальську ніч. Потім свічку запалювали[53]. Вірили, що її полум'я пече нечисту силу[54].

В обрядовості українських гончарів Чернігівщини страсна свічка виступала у своїй язичницькій іпостасі – як втілення блискавки Перуна, за допомогою якого впливають на вогонь. Семантика підвладних гончарям стихій у фольклорних і ритуальних текстах була вмотивована архаїчними натурфілософськими асоціаціями. Вогонь у гончарському горні уявлявся тотожним блискавці Перуна, священному блискавичному полум'ю, яке за своїми характеристиками відрізнялося від земного вогню. Його деміургічний потенціал міг становити небезпеку. Тому й впливати на нього належало тими ж магічними засобами, які в традиційній культурі слов'ян вживалися для захисту від грози й грому. Це – речі-знаки, речі-концепти. У цій же якості вони були асимільовані християнською релігією. Обрядодії гончарів під час закладання горна та власне випалювання окреслюють інституційну пріоритетність архаїчної міфологічної основи прагматики цього етапу гончарного виробництва, який сильно залежав від природних стихій. Ураховуючи те, що в традиційній культурі усі елементи всесвіту розглядалися як величезна система знаків і символів, закономірно, що виражена через ритуал суть технологічного процесу відповідала його глибинному значенню як роблення, творення. Причому це роблення в остаточному підсумку мало креаційний характер і спиралося на жертвоприношення як найбільш довершену й ефективну форму діяння. Аналіз соціокультурної вмотивованості прагматики гончарських ритуалів указує на домінування в його структурі натурфілософського начала, адже об'єктом пожертв і магічних обрядодій був вогонь гончарного горна. Саме на нього намагалися вплинути магічним чином гончарі, щоб забезпечити позитивний результат виробництва. Акумулюючи в собі комплексно-цілісну – продукувальну, виробничу

й охоронну – функціональність, вогонь у горні трансформував матерію та наділяв вироби під час трансмутації душею. Він ототожнювався з першовогнем, полум'ям Перунової блискавиці, яке свого часу відіграло важливу роль при створенні світу[55].

Цією ідеєю, яка сформувалася у міфологічній свідомості, очевидно, й обумовлений ряд архаїчних гончарських повір'їв та звичаїв, що збереглися переважно в рудиментах. Побутували вони лише в окремих гончарних осередках – там, де довше зберігалися давні традиції, як от в Олешні. Освячена свічка, яка впливала на грозове полум'я гончарного горна, безпосередньо виражала сутність предметного символу як поля і, одночасно, як інструмента семантичних перетворень. З одного боку, ритуальний символ, культурний концепт поставав як інструмент, за допомогою якого людина намагалася вплинути на природу, з іншого боку – як простір, у якому людина приходить у взаємодію з природою чи іншим світом. Тому свічці, запаленій у весняне Перунове свято, надавалося велике значення у гончарських обрядах. Ставлячи нею знаки на клубуці, гончар досвячував горно священним засобом, підвищував рівень його святості над природним рівнем святості навколишнього простору. Перетворення утилітарного предмета, такого, як свічка, на ритуальний символ обумовлювалося такими механізмами, як семантизація окремих її ознак, конденсація, коли річ поставала як зосередження тих дій, які здійснюються з її допомогою, магічне ототожнення речі з природною стихією.

1. Пошивайло І. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне: Українське Народознавство, 2000. – С. 172.

2. Мелетинский Е. Поэтика мифа. – Москва: Восточная литература; Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 56.

3. Рахно К. Перунове полум'я: Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 209-210.

4. Вислоцкий В.С. Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси. – Санкт-Петербург: типография Майкова, 1868. – С. 276.

5. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М.М. Пазяк. – Київ: Наукова думка, 1989. – С. 64; [Номис Матвій.] Українські приказки, прислівъя і таке инше. Збірники О.В. Марковича і других / Спорудив М. Номис. – Санкт-Петербург: друкарня Тиблена і К°, Куліша, 1864. – С. 139.

6. Терещенко А. Быт русского народа. – Санкт-Петербург: типография военно-учебного заведения, 1848. – Ч. 6. – С. 50; Богданович А.Е. Пережитки древнего миросозерцания у белоруссов: Этнографический очерк. – Гродна: губернская типография, 1895. – С. 76; Демидович П.П. Из области верований и сказаний белорусов // Этнографическое обозрение. – Москва, 1896. – № 1. – С. 116; Сержпутоўскі А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукаў. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – С. 32; Макашина Т.С. Ильин день и Илья-пророк в народных представлениях и фольклоре восточных славян // Обряды и обрядовый фольклор. – Москва: Наука, 1982. – С. 95; Máchal Hanuš. Nakres slovanského bájesloví. – Praha: nakladatele F. Šimáček knihtiskárna, 1891. – S. 63.

7. Херсонский И. Рукописное житие Преподобного Варнавы Ветлужского // Костромская старина. Сборник, издаваемый Костромской ученой архивной комиссией. – Кострома: губернская типография, 1890. – Вып. 1. – С. 6.

8. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – Москва: Наука, 1991. – С. 391; Сементовский Константин. Замечания о праздниках у малороссиян // Маяк. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. XI. – Кн. XXI. – С. 43; Сементовский Конст. Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам // Молодик на 1844 год. Украинский литературный сборник. Издаваемый Н. Бецким. – Харьков: Университетская типография, 1843. – Отд. 1. – С. 103; Терещенко А. Быт... – С. 99-100; [Арандаренко Николай]. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренко, составленныя в 1846 г. из трех частей. – Полтава: типография Губернского правления, 1849. – Часть II. – С. 222; [Маркевич Николай.] Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Мар-

кевичем. – Киев: типография И. и А. Давиденко, 1860. – С. 4; Шейковский К. Быт подолян, издаваемый К. Шейковским. – Киев: б.м., 1860. – Т. 1. – Вып. II. – С. 21-22; Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственых народов. – Москва: издание К. Солдатенкова, 1868. – Том 2. – С. 11-12; Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения... – Москва: издание К. Солдатенкова, 1869. – Том 3. – С. 699; Петров Н. О народных праздниках в юго-западной России // Труды Киевской духовной академии. – Киев, 1871. – Т. 10. – С. 12; Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряжённой Императорским Русским Географическим Обществом. – Санкт-Петербург: типография В. Безобразова, 1872. – Том третий: Народный дневник, изданный под наблюдением действ. чл. Н.И. Костомарова. – С. 13; Покровский Н.А. Из истории народного двоеверия // Известия Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – Москва: университетская типография (Катков и К°), 1874. – Т. XIII. – Вып. 1–2. Труды этнографического отдела. – Кн. 3. – С. 106-107; Максимович М. Собрание сочинений. – Киев: типография М.П. Фрица, 1877. – Т.II. Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 510; Богданович А.В. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава: типография Губернского правления, 1877. – С. 190; [Максимов С.] Крылатые слова. По толкованию С. Максимова. – Санкт-Петербург: издание А.С. Суворина, 1890. – С. 7-8; [Малинка А.]. Этнографические мелочи из м. Веркиевки Нежинского уез., Черниговской губернии. Сообщ. А. Малинка // Этнографическое обозрение. – Москва, 1898. – № 1. – С.163; Чернявская С.А. Обряды и песни с. Белозёрки Херсонской губ. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков: типография Губернского правления, 1893. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 96; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков: издание Харьковского статистического комитета, 1898. – Т. 1. Старобельский уезд. – С. 245, 461; Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина // Киевская старина. – Киев, 1902. – Т. LXXXIV. – Апрель. – С. 135; Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крёстная сила. – Санкт-Петербург: товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1903. – С. 207, 216-217; Дикарєв М. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчинї // Материяли до українсько-руської етнольоґії. – Львів: друкарня Наукового товариства імени Шевченка, 1905. – Том VI. – С. 167-168; Харузина В.Н. К вопросу о почитании огня. Введение в программу для собирания сведений о почитании огня у русских крестьян и инородцев, с приложением программы // Этнографическое обозрение. – Москва, 1906. – № 3-4. – С. 161; Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков: типография «Печатное дело», 1907. – Т. XVII. – С. 89, 165; Зеленин Д.К. Описание рукописей Учёного архива Императ. РГО. – Петербург: типография А.В. Орлова, 1914. – Выпуск первый. – С. 70; Кравченко Василь. Вогонь. Матеріял зібраний на Правобережжі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Київ, 1927. – Вип. 1-3. – С. 179-180; Заглада Ніна. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с.Старосілля // Матеріяли до етнології. – Київ: держтрест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друкарня, 1929. – Т. 1. – С. 157; Кримський А. Звиногородщина: Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діялектологічного. З географічною мапою та малюнками. – Київ: друкарня ВУАН, 1930. – Ч. 1. – Вип. 1. Побутово-фольклорні тексти. – С. 294; Чикаленко Євген. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: видання Української Вільної Академії Наук у США, 1955. – С. 52; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – Вінніпег: накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь»; Інститут дослідів Волині, 1965. – С. 225, 328; Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: АТ «Оберіг», 1993. – С. 249-251; Килимник Степан. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – Кн. II. – Т. III. Весняний цикл; Т. IV. Літній цикл. – С. 42, 47, 56-57, 62-63;

Гуменна Докія. Минуле пливе у прийдешнє: Розповідь про Трипілля. – Нью-Йорк: видання Української Вільної Академії Наук у США, 1978. – С. 202; Носова Г.А. Язычество в православии. – Москва: Наука, 1975. – С. 62; Гура А.В., Терновская О.А., Толстая С.М. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу // Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования. – Москва: Наука, 1983. – С. 87-89; Толстой Н.И., Толстая С.М. Заметки по славянскому язычеству. 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье // Обряды и обрядовый фольклор. – Москва: Наука, 1982. – С. 53, 58-60, 65; Толстая С.М. Сретенская и четверговая свечи // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – Москва: Наука, 1986. – С. 28-30; Миролюбов Юрий. Русский языческий фольклор: очерки быта и нравов. – Москва: Беловодье, 1995. – С. 151; [Пйотровський Михайло]. Народний календар із Овруччини 50-х років XIX ст. // Берегиня. – Київ, 1995. – № 3-4. – С. 151; Рижик Єлизавета. Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя // Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – Київ: Родовід, 1997. – С. 252; Толстая С.М. Полесский народный календарь. – Москва: Индрик, 2005. – С. 237-238, 262, 399-400; Куракеева М.Ф. Традиции и инновации в восприятии огня и воды казаками Верхнего Прикубанья // Этнографическое обозрение. – Москва, 2002. – № 3. – С. 60; Бондарь Н.И. Календарные праздники и обряды кубанского казачества. – Краснодар: издательство «Кубанькино», 2003. – С. 98; Коваль Оксана. Символ вогню у традиційній родинній та календарній обрядовості Старовижівщини // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: видавництво обласної друкарні, 2006. – С. 545**;** Пархоменко Т.П. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: Матеріали польових досліджень. – Рівне: видавець Олег Зень, 2008. – С. 55-56; Ніколаєва Анна. Воскова свічка як елемент символічного захисту українців (кінець XIX – початок XXI ст.) // Етнічна історія народів Європи. – Київ: Унісерв, 2012. – Випуск 38. – С. 51-52.

9. Терещенко А. Быт... – С. 29; Балов А. Свечи и ладан в народных поверьях // Живая старина. – Санкт-Петербург, 1896. – Вып. 2. – С. 263; Балов А.В. Очерки Пошехонья // Этнографическое обозрение. – Москва, 1901. – № 4. – С. 103.

10. Терещенко А. Быт... – С. 29; Покровский Н.А. Из истории... – С. 106; Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu: Z materijałów zebranych przez P. Zofię Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiahelskim // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1885. – T. XI. – S. 195.

11. Худяков И.А. Великорусские загадки // Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским Географическим обществом. – Санкт-Петербург: типография В. Головина, 1864. – Т. VI. – С. 23.

12.Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения... – Москва: издание К. Солдатенкова, 1865. – Том 1. – С. 179; Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения... – Том 2. – С. 381; Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – Москва: университетская типография Каткова и К°, 1865. – С. 4-6, 303; Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. О связи некоторых представлений в языке. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. О доле и сродных с нею существах. – Харьков: издательство М.В. Потебни, 1914. – С. 167-168; Балов А. Свечи... – С. 263**;** Филиповић Миленко С. Трагови Перунова култа код Јужних Словена // Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. – Sarajevo: Državna štamparija u Sarajevu, 1948. – Svezka III. – S. 75; Жайворонок Віталій. Українська етнолінгвістика. – Київ: Довіра, 2007. – С. 77.

13. Миронова В.Г. Языческое жертвоприношение в Новгороде // Советская археология. – Москва, 1967. – № 1. – С. 225.

14. Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: (Древний период). – Москва: Наука, 1966. – С. 145.

15. [Воропай Олекса]. Українські народні загадки / Уклав Олекса Воропай. – Лондон: Mercurius Press, 1954-55. – С. 25.

16. Znayenko Myroslava T. The Gods of the Ancient Slavs: Tatishchev and the Beginnings of Slavic Mythology. – Columbus: Slavica Publishers, 1980. – P. 181, 184, 187, 189.

17. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения... – Т. 1. – С. 263; Петров Н. О народных праздниках... – С. 12.

18. Белова Ольга. «Народная Библия»: Восточнославянские этиологические легенды / Составление и комм. О.В. Беловой. – Москва: Индрик, 2004. – С. 376.

19. Селищев А.М. Полог и его болгарское население: Исторические, этнографические очерки северо-западной Македонии (с этнографическою картою Полога). – София: издание Македонского научного института, 1929. – С. 205, 213.

20. Иванов Йордан. Культ Перуна у южных славян // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Санкт-Петербург: типография Императорской Академии Наук, 1903. – Том VIII. – Книжка 4. – С. 150; Чаусидис Никос. Митските слики на Јужните Словени. – Скопје: Мисла, 1994. – С. 441.

21. Мандельштам И. Опыт объяснения обычаев (индоевропейских народов), созданных под влиянием мифа. – Санкт-Петербург: типолитография А.Е. Ландау, 1882. – Ч. 1. – С. 215.

22. Востриков П. Поверья, приметы и суеверные обычаи наурцев // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис: типографии Канц. Наместника Его Императорского Величества на Кавказе и К. Козловского, 1907. – Выпуск тридцать седьмой. – С. 10.

23. Ђорђевић Драгутин М. Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави // Српски етнографски зборник. – Београд: САНУ, 1958. – Књ. LXX. – С. 132.

24. [Барсов Е.В.] Причитанья Северного края, собранные Е.В. Барсовым. – Москва: тип. «Современ. Изв.», 1872. – Часть 1. Плачи похоронные, надгробные и надмогильные. Изданы при содействии Общества любителей российской словесности. – С. 245.

25. Селищев А.М. Полог... – С. 240.

26. Зеленин Д.К. Восточнославянская... – С. 386-387, 411.

27. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская старина. – Киев, 1889. – Т. XXIV. – Март. – С. 674; Терещенко А. Быт... – С. 100; Чубинский П.П. Труды... – С. 15; Дикарєв Митрофан. Народний калєндар... – С. 167.

28. Кримський А. Звиногородщина... – С. 294.

29. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания... – С. 675.

30. Тројановић Сима. Ватра у обичајима и животу српског народа. – Књ. 1 // Српски етнографски зборник. – Београд: штампарија «Св. Сава», 1930. – Књ. XLV. – С. 204.

31. Дмитриева С.И. Фольклор и народное искусство русских Европейского Севера. – Москва: Наука, 1988. – С. 53; Селищев А.М. Полог... – С. 241.

32. Буслаев Ф.И. Русская народная поэзия. – Санкт-Петербург: типография товарищества «Общественная польза», 1861. – Т. 1. – С. 260.

33. Потебня А.А. О мифическом... – С. 39; Миронова В.Г. Языческое... – С. 225.

34. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – Москва: печатня А Снегиревой, 1913. – Т. II. Древнерусские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе. – С. 61; Аничков Е.В. Язычество и древняя Русь. – Санкт-Петербург: типография М.М. Стасюлевича, 1914. – С. 300; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування... – С. 328.

35. Харузина В.Н. К вопросу... – С. 161; Тројановић Сима. Ватра... – С. 214.

36. Голан Ариэль. Миф и символ. – Москва: Русслит, 1993. – С. 32.

37. Буслаев Ф.И. Русская... – С. 47, 480; Коваленко Гр. Криниці в народній мітології // Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії наук товариства. – Полтава: 1-ша Раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Вип. II. – С. 38.

38. Чепа А.И. «Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года» (рукопись А.И. Чепы) // Киевская старина. – Киев, 1892. – Т. XXXVI. – Январь. – С. 123.

39. Агапкина Т.А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – Москва: Индрик, 2002. – С. 393.

40. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза: Истоки и полисемантизм образов. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2000. – Т. 2. Былички, бывальщины, легенды, поверья о людях, обладающих магическими способностями. – С. 50-52, 115, 136, 138-139, 199; Шапарова Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. – Москва: Аст-Астрель, 2001. – С. 504.

41. Агапкина Т.А. Мифопоэтические... – С. 392-393.

42. Толстая С.М. Полесский... – С. 262.

43. Максимович М. Собрание сочинений. – Киев: типография М.П. Фрица, 1877. – Т. II. Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 510.

44. Срезневский И. Исследования о языческом богослужении древних славян. – Санкт-Петербург: типография К. Жернакова, 1848. – С. 26; Hanuš Ign.J. Die Wissenschaft des slawischen Mythus im weitesten den altpreussisch-litauischen mitumfassenden Sinne. – Wien-Lemberg: J.Millikowa, 1842. – S. 111; Шеппинг Дм. Мифы славянского язычества. – Москва: типография В. Готье, 1849. – С. 122.

45. Стецюк Вадим. Вій: дослідження міфологічних джерел походження образу. – Львів: Ліга-Прес, 2000. – С. 116.

46. Бонева Таня. Народен светоглед // Родопи. Традиционна духовна и социално-нормативна култура. – София: Етнографски Институт с Музей – БАН, 1994. – С. 14, 17.

47. Стецюк Вадим. Вій... – С. 115.

48. Максимович М. Собрание сочинений... – С. 510.

49. Толстая С.М. Сретенская... – С. 27; Толстая С.М. Полесский... – С. 237; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування... – С. 100; Охомуш К.А., Сизько А.Т. Архаїчні елементи народної духовної культури степової України. – Дніпропет-ровськ: видавництво Дніпропетровського державного університету, 1991. – С. 13-14; Ніколаєва Анна. Воскова свічка... – С. 52-53.

50. [Никифоровский Н.Я.] Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Собрал в Витебской Белоруссии Н.Я. Никифоровский. – Витебск: губернская типолитография, 1897. – С. 176, 212.

51. Кримський А. Звиногородщина... – С. 380, 382.

52. Потебня А.А. О некоторых символах... – С. 179-180; Соболевский Д. Белоруссы и Белоруссия // Чырвоны шлях. – Петроград, 1918. – № 9-10. 31 декабря. – С. 24; Пассек Вадим. Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – Москва: типография Н.Греча, 1838. – Кн. I. – С. 107; Буслаев Ф.И. Русская... – С. 86; Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения... – Т. 2. – С. 375-385; Grzegorzewski Jan. Na Spiszu: Studya i teksty folklorystyczne. – Zakopane: nakładem księgarni podhalańskiej, A.Z. Zembaty, 1919. – S. 67; Криничная Н.А. Русская... – С. 252; Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / Укладанне, класіфікацыя, сістэматызацыя матэрыялаў і каментарыі А.І. Гурскага; уступны артыкул А.І. Гурскага, А.С. Ліса. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – С. 356.

53. Пассек Вадим. Очерки... – С. 107; Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения... – Т. 2. – С. 379.

54. Кримський А. Звиногородщина... – С. 380.

55. Рахно Костянтин. Перунове... – С. 155-164, 243-244.

Константин Рахно

Страстная свеча как оберег гончаров Черниговщины и ее семантика

Страстная свеча служила у гончаров Черниговщины оберегом при обжиге. С её помощью они влияли на пламя гончарного горна. В статье анализируются истоки страстной свечи как оберега, её символическое значение и семантика в славянской календарной обрядности, обычаях и магии, связь с языческим культом Перуна.

Ключевые слова: Украина, Черниговщина, гончарство, глиняная посуда, обжиг, обряды, верования, обереги, страстная свеча.

Kostyantyn Rakhno

A Maundy Thursday Candle as the Charm of Potters in the Chernigov Region and Its Semantics

The burning of earthenware in Ukraine in the early 20th century was traditionally accompanied by magic actions, in what a potter himself appeared as an proactive principle. He made special efforts to regulate the fire element, to take it under his control. For all those different apotropaic devices were used. For example, craftsmen, originated from Oleshnya in the Chernigov Region – with the flame of a Maundy Thursday candle cross signs have been made on a potter's wheel and on the ware compartment of a kiln, before the beginning and at the end of burning the kiln was crossed as well without fail. Maundy Thursday candles was used among the potters of Chernigov Region as a charm during the firing of earthenware. They influence on the flame of pottery kiln with their help. Fire in pottery kiln was imagined to be identical to a lightning of Perun, sacred lightning flame, what differed from the terrestrial fire by its characteristics. Its demiurgical potential could constitute danger. Therefore it has to influence on it with the same magical means, which were used for the protection against storm and thunder in the traditional culture of the Slavs. These are things-signs, things-concepts. In the same capacity they were assimilated by the Christian religion. The origins of a Maundy Thursday candle as a charm, its symbolic meaning, and semantics in Slavic ceremonies, customs, and magic, relations with the pagan cult of Perun are analysed in the article.

Key words: Ukraine, Chernigov region, pottery, earthenware, firing, ceremonies, beliefs, charms, Maundy Thursday candle.

ЮВІЛЕЇ

До 100-річчя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

УДК 37(09)(477.51)

Анатолій Боровик

●

З ІСТОРІЇ ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЇВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті мова йде про відзначення ювілейних дат Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка за сторічну його історію та звертається увага на ідею зміни часу його заснування.

Ключові слова: Чернігівський національний педагогічний університет, учительський інститут, час заснування – 1916 р., неодноразові реорганізації, відзначення ювілеїв, ідея зміни джерел навчального закладу.

Чернігівському національному педагогічному університету імені Т. Г. Шевченка 2016 р. виповниться 100 років від часу його заснування. Започаткований як учительський інститут Російської імперії, навчальний заклад неодноразово реорганізовували: в педагогічний, інститут народної освіти, інститут соціального виховання, потім знову – в учительський. У серпні 1954 р. за рішенням Колегії Міністерства освіти УРСР його реорганізовано в педагогічний, і діяв він аж до 13 березня 1998 р., до надання йому нового статусу Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 8 січня 2010 р. Указом Президента України В. А. Ющенка Чернігівському державному педагогічному університету імені Т. Г. Шевченка присвоєно статус національного. За час свого функціонування він виконував високу освітянську місію й посів гідне місце в системі педагогічної освіти.

Причиною підготовки цієї статті є поява на сайті Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка зовсім іншої точки зору про коріння навчального закладу. Всупереч затвердженій ученою радою університету історичній довідці про започаткування навчального закладу від учительського інституту в 1916 р. в «новій історії» вже йдеться що «його родовід сягає сивої давнини – Чернігівського колегіуму, заснованого у 1700 році». Невідомі автори цього твердження «запозичують» двохсотлітню історію Чернігівського колегіуму та Чернігівської духовної семінарії і приєднують її до сторічної історії Чернігівського педагогічного навчального закладу. Таким чином він стає одним з найстаріших навчальних закладів в Україні. Погодитися з таким твердженням автор цієї статті не може. Детальну історію появи навчального закладу нами вже описано на сторінках журналу «Сіверянський літопис» ще в 2006 р. [1, арк. 76 – 87].

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Зовсім дивним виглядає зміна концепції історичної довідки появи навчального закладу не на сторінках наукових історичних видань, а на сайті університету. Без аргументів і доказів та наукового обґрунтування у рекламо-інформаційній продукції з'являється зовсім інша історія.

Автор цієї статті не збирається вести дискусію щодо коріння Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка з невідомими авторами сайту університету, а запрошує авторів нової концепції історії ЧНПУ висловити свої аргументи на сторінках журналу «Сіверянський літопис». Свої позиції з цього приводу могли б висловити всі ті, хто вивчав і знає історію університету.

Для обговорення цієї проблеми ми простежимо відзначення ювілейних дат у життєдіяльності педагогічного навчального закладу м. Чернігова, що і буде головною метою цієї публікації.

Досліджуючи історію педагогічного університету, ми встановили, що вперше наміри відзначити ювілейну дату, перше десятиріччя роботи навчального закладу, мав ректор Чернігівського інституту народної освіти Василь Карпович Щербаков. 17 березня 1926 р. він направив заступнику народного комісара освіти Я. Ряппо доповідну записку. У ній говорилося, що 1 липня 1926 р. виповнюється десята річниця з часу відкриття Чернігівського учительського інституту. Відзначив, що навчальний заклад за час свого існування виправдав своє призначення – задовольняє Чернігівщину й суміжні з нею території кваліфікованими педагогічними кадрами. До того ж виш має значення як педагогічного центру для вчителів усього регіону, надаючи їм необхідну методичну допомогу. Інститут також виконує роль культурного центру м. Чернігова і його округи. Ректор відзначив позитивні зміни в роботі навчального закладу останнього часу. Як висновок попередньо викладеного, В. Щербаков указує, що «прийшов час підсумувати роботу інституту урочистим святкуванням». Пропонував видати збірник наукових праць викладачів. Для цього потрібні кошти, хоча б 1 тис. крб [2, арк. 2].

Невдовзі, 6 квітня, за підписом заступника завідувача укрпрофосвіти т. Хоменка надійшла відповідь. У ній говорилося, що вони «не заперечують проти святкування п'ятої річниці інституту». Помилка в підрахунку років життєдіяльності інституту працівниками республіканської професійної освіти була зроблена свідомо для применшення значимості ювілейної дати. Ось тому вони пропонували провести відзначення «в порядку місцевому, а не так широко», хоча ректор інституту масштабного відзначення і не пропонував. Прохання з приводу надання коштів для святкування також було відхилено [3, арк. 1].

Улітку 1926 р. інститут скромно відзначив своє перше десятиріччя існування шляхом проведення урочистого засідання працівниками інституту.

Двадцятирічний ювілей навчального закладу припав на 1936 р., коли очолював інститут Григорій Андрійович Василенко. З першого дня роботи в інституті він поставив завдання відселити гуртожиток із навчального корпусу й створити ліпші умови для навчально-виховного процесу. У ювілейний рік директор домігся від місцевих владних структур виділення ділянки під будівництво гуртожитку, а від Наркомату освіти – затвердження коштів на його будівництво. Проте, коли навесні 1936 р. мали розпочати будівництво, на цій території залишалися незнесеними два приватні будинки. Самостійно вирішити це питання в м. Чернігові Г. А. Василенко не зміг і тому звернувся за допомогою до Наркомату освіти. 9 квітня 1936 р. заступник народного комісара т. Згольков спрямовує лист до голови Чернігівського облвиконкому т. Загера та копію до Чернігівського обкому КП(б)У. У листі він указує на проблеми, що виникли в процесі підготовки ділянки для будівництва гуртожитку, і просить допомоги «в справі переселення пожильців, що дало б змогу розгорнути будівництво гуртожитку» [4, арк. 78]. Якою була реакцію місцевих органів влади на цей лист, нам знайти не вдалося, проте відомо, що затримка з початком будівництва гуртожитку була тривалою і завершення його вже відбулося за іншого керівника інституту в серпні 1938 р. Нині в колишній будівлі гуртожитку розміщений офісний центр по проспекту Перемоги, 95.

Директор Г. А. Василенко також інформував ЦК КП(б)У, що великою перешкодою в організації навчального процесу було розміщення в інститутському приміщенні (нині помешкання військового шпиталю) загальноосвітньої школи ім. С. М. Кірова. Окрім того, третій поверх будівлі використовувався як гуртожиток. Розпочате будівництво в 1936 р. двох великих приміщень шкіл у м. Чернігові дозволяло до нового навчального року звільнити інститутське приміщення й дати змогу провести в ньому відповідну реконструкцію [5, арк. 81].

1936 ювілейний рік був непростим для учительського інституту, як і для директора Г. А. Василенка, у якого не склалися ділові стосунки і порозуміння з міським та обласним керівництвом. Як наслідок цього в обласній газеті «Більшовик» з'явилася низка критичних публікацій про роботу інституту. Першою була стаття від 10 лютого 1936 р. під заголовком «Після дзвоника». У ній ішлося про стан гуртожитку та незадовільну культурно-освітню роботу серед студентів.

6 червня з'являється в газеті стаття про погані знання студентами мов, де аналізувалися результати контрольних робіт. 30 червня опубліковано статтю «Тривожне закінчення», в якій ішлося про незадовільні знання студентів з історії. 18 липня надрукована ще одна стаття «Не ламайте стільців, т. Василенко», яка вже безпосередньо стосувалася самого директора.

Саме 18 липня Г. А. Василенко, після виходу газети, звернувся з доповідною запискою до секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П. Ф. Маркітана. Він указував на незрозумілу поведінку кореспондентів газети «Більшовик». 25 червня працівники газети Водоп'янов та Нагорський без відома адміністрації інституту та за її відсутності в місті організували в приміщенні інституту разом зі студентами, які мали незадовільні оцінки, кількагодинне обговорення навчальної роботи викладача історії т. Жукола. Викладача доведено до непритомності, а всі виступи студентів спрямовані проти високих його вимог.

30 червня в газеті виходить стаття, в якій автор Нагорський захищає студента Литвинюка, котрий, стукаючи по столу, загрожував викладачеві Жуколу за отриману погану оцінку. Ця стаття, на думку директора інституту, «підбадьорила ту частину студентів, які мали погані оцінки». Коли викладач Жукол 1 липня з'явився в аудиторії, студенти-історики «влаштували йому обструкцію». Студент Сергієнко в грубій формі образив викладача та зі «стуком дверима» вийшов з аудиторії.

Г. А. Василенко вважав, що редакція газети не насмілилася визнати в справі викладача Жукола свою помилку й намагалася показати протести директора як «хворобливе, непартійне відношення до критики». Він пояснював, що такі публікації не є критикою, а є його «травлею». Далі працювати за таких обставин він не зможе і тому просить секретаря обкому втрутитись і надати йому допомогу [6, арк. 91- 91 зв.].

Секретар обкому П. Ф. Маркітан забажав отримати від редакції газети пояснень щодо доповідної записки директора учительського інституту. Майже на чотирьох сторінках редактор газети висловив власне бачення проблеми, яке зводилося до хворобливого, непартійного ставлення до критики директора Г. А. Василенка.

Саме у той час, коли на місцевому рівні можна було б відзначити двадцятиліття навчального закладу, проходило засідання бюро Чернігівського обкому КП(б)У, де обговорювалось питання щодо конфлікту редакції обласної газети з керівником учительського інституту. У прийнятій постанові відзначалося, що редакція газети «Більшовик» допустила помилку в статті «Тривожне закінчення» і по суті підтримала «відсталі настрої студентів». Але також відзначено, що прояви недисциплінованості студентів і навіть хуліганські вчинки їхньої поведінки з педагогами інституту «є наслідком поганої роботи директора і партійної організації інституту» [7, арк. 98].

Отже, ряд критичних публікацій у обласній газеті щодо роботи Чернігівського учительського інституту і його керівника створили несприятливий фон для відзначення двадцятирічного ювілею навчального закладу саме на місцевому рівні. Проте одним з позитивних моментів ювілейного 1936 р. було те, що директору інституту вдалося отримати кошти у Народному комісаріаті освіти для початку будівництва студентського гуртожитку, і наприкінці року воно було розпочате.

1946 післявоєнного року учительському інституту виповнилося 30 років його функціонування. Керував навчальним закладом Микола Іванович Різун. У директора не було жодних намірів у цей складний час відзначати ювілей інституту, а однією з найбільших проблем у його роботі залишалась проблема навчального приміщення. Довоєнне помешкання інституту у будівлі колишньої духовної семінарії (нині військовий шпиталь) було напівзруйноване і потребувало значних коштів для відбудови. У 1946 р. інституту була передана будівля середньої школи №16 по вул. Ласаля, №1 (нині вул. Полуботка, №53), проте й це приміщення потребувало значного ремонту, а особливого втручання потребувала опалювальна система, яка взагалі не працювала. Вирішити це питання власними силами інститут не міг. Намагання отримати допомогу від міської влади не дало бажаних результатів. Ось тому в червні 1946 р. директор інституту М. І. Різун разом з секретарем партійної організації т. Кравцовим надіслали статтю до газети «Радянська Україна» «Чи так потрібно виконувати постанови партії і уряду», вважаючи, що шляхом критики місцевих органів влади вони зможуть вирішити існуючі проблеми інституту.

У листі вони писали, що для вирішення завдань четвертої п'ятирічки потрібно підвищувати якість навчання і виховання підростаючого покоління. Це значною мірою залежало від учителя, від рівня його кваліфікації та культури. Автори листа посилалися на матеріали XVII партійного з'їзду, на якому Й. Сталін указав, що педагогічні й медичні факультети «знаходяться в загоні». Партія і уряд не раз звертали увагу на покращення педагогічної освіти в країні, але без допомоги партійних і державних органів на місцях, особливо в господарських питаннях, самі інститути вирішити ці проблеми не могли.

Автори статті вважали, що реальної допомоги навчальному закладу з боку місцевих органів влади не було надано. У дописувачів склалося враження, що у м. Чернігові діє кілька вишів, і міськком партії та міська рада не знають, кому в першу чергу потрібна допомога. Вони ще раз нагадали, що в Чернігові існує єдиний вищий навчальний заклад, який потребує допомоги в господарських питаннях.

Інституту потрібна конкретна допомога в ремонті навчального корпусу, особливо парового опалення. Йому також потрібний транспорт для перевезення палива, а для викладачів потрібні квартири. У післявоєнний час інститут отримав лише одну квартиру. З наступного навчального року відкривався фізико-математичний факультет. Зокрема і для нього необхідні висококваліфіковані викладачі, а їх потрібно забезпечити квартирами. За відсутності житла інститут не міг запросити до себе на роботу кваліфікованих спеціалістів. Окрім того, у навчального закладу не було студентського гуртожитку, адже існуючий був зруйнований у роки війни.

Керівники інституту через центральну партійну газету просили міських керівників «повернутись обличчям до інституту» й виконати рішення уряду і ЦК партії в справі покращення підготовки учителів [8, арк.15–17].

Відповідь не забарилася. Причому вона надійшла не від чернігівських міських керівників, а від Міністерства освіти УРСР. Наказом від 17 червня 1946 р. Миколу Івановича Різуна було звільнено із займаної посади.

Отже, добрі наміри директора щодо покращення умов роботи як викладачів, так і студентів інституту не знайшли належної підтримки у партійних та державних керівників міста й області. Зазіхання на критику місцевого керівництва у тоталітарній державі призвело до позбавлення посади того, хто намагався вирішити не власні проблеми, а життєво необхідні питання навчального закладу.

Наймасштабніше відзначення ювілею педагогічного інституту відбулося у 1966 р., коли виповнилося 50 років з часу його заснування. До цієї дати працівниками інституту, доцентами В. С. Кролевцем, В. У. Чорноусом та В. Ф. Шморгуном було підготовлено і видано у видавництві «Радянська школа» нариси з історії Чернігівського педагогічного інституту «Півстоліття невтомної праці», обсягом 7 друкованих аркушів.

Ректор інституту доц. Віктор Миколайович Костарчук провів значну роботу у владних кабінетах м. Чернігова і Києва для пояснення потреб навчального закладу

в розширенні його матеріальної бази. Ось тому в 1965 – 1966 навчальному році були виділені кошти для проектування навчального корпусу, а згодом і його будівництво. У 1969 р. навчальний корпус був зданий в експлуатацію. Ювілейна дата добре запам'яталася 30 сім'ям викладачів інституту, коли у 1966 р. розпочалося будівництво, а у 1967 р. вони святкували новосілля у новозбудованому будинку [9, арк. 2].

У ході відзначення ювілею педагогічний інститут був нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Такою ж грамотою був нагороджений ректор інституту доц. В. М. Костарчук та декан фізико-математичного факультету доц. В. С. Кролевець. Грамотами Президії Верховної Ради УРСР нагороджені доценти С. П. Марценюк, В. У. Чорноус та Н. Я. Марценюк. Старшого викладача кафедри математики К. С. Чуприну було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора [10, арк. 2].

Чернігівський педагогічний інститут за час свого п'ятдесятирічного функціонування став одним з провідних педагогічних навчальних закладів України. За цей час з його стін було випущено більше 12 тисяч висококваліфікованих учителів різних спеціальностей [11, арк. 2].

У ювілейному 1966 – 1967 навчальному році в інституті працювало 116 викладачів, із них: 1 доктор наук, професор, 30 кандидатів наук і доцентів. На факультетах: фізико-математичному, іноземних мов, педагогіки і методики початкової освіти та фізвиховання навчалося близько 3 тисяч студентів [12, арк. 5, 9].

За час керівництва навчальним закладом В. М. Костарчуком було відзначено наступні ювілейні дати. Жодних пропозицій щодо зміни свого коріння і бажання відзначити більш серйозні ювілейні дати за цього ректора не виникало.

З приходом до керівництва педагогічним інститутом у січні 1982 р. Олександра Федотовича Явоненка було продовжено традицію відзначення ювілейних дат, коли початковим етапом його діяльності вважали створення у м. Чернігові в 1916 р. учительського інституту.

Проте на початку XXI століття серед науковців інституту виникає ідея, що першопочатком педагогічного вишу є Чернігівський колегіум, заснований ще в 1700 р. Продовжувачем його справи стала духовна семінарія, яка була створена в 1786 р. і функціонувала до 1919 р. Для підтвердження цієї ідеї було відряджено до архівів Санкт-Петербурга групу дослідників для пошуку документів.

У 2001 р. в Чернігівському педагогічному університеті проходить Ювілейна наукова конференція, присвячена 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Збірник матеріалів цієї конференції зберігає для нащадків ідеї, висловлені на ній [13]. На основі матеріалів збірника (сторінка 3) ми можемо констатувати, що ректор педуніверситету О. Ф. Явоненко першим висловив ідею, що Чернігівський педагогічний університет є «одним з найстаріших вищих закладів освіти в Україні. Його родовід сягає корінням Чернігівського колегіуму»... Не пославшись на жодне джерело, не вказавши на жоден із аргументів потреби зміни своїх джерел, ректор висловив думку, що саме через 85 років життєдіяльності педагогічного навчального закладу знайдено нове його коріння.

З цією ідеєю влітку 2001 р. ректор О. Ф. Явоненко звертається до міністра освіти України В. Кременя. Про результати спілкування ректора з міністром автор цієї статті дізнався напередодні початку 2001 – 2002 навчального року. У розмові з ректором мені стало відомо, що ідея зміни «дня народження університету не вдалась». Міністр заперечив необхідність таких змін і сказав: «Не потрібно смішити людей». Після цього спілкування з міністром ідея приєднання історії педагогічного університету до історій інших двох навчальних закладів м. Чернігова майже 14 років не піднімалась.

Відродження цієї ідеї відбулося у 2015 р., коли до навчального закладу завітав міністр освіти і науки С. Квіт, якому сподобалась ідея, що нібито Чернігівський педагогічний навчальний заклад споріднений з Чернігівським колегіумом та духовною семінарією. Саме з цього часу почався новий етап «творення» історії навчального закладу.

Ось тому у нас виникають запитання:

- яке «велике відкриття» в історії ЧНПУ відбулося на початку XXI століття, що призвело до необхідності зміни його коріння?

- Навіщо творити нову історію навчального закладу, коли вона уже відома і певною мірою досліджена?

- Чи додасть авторитету Чернігівському національному педагогічному університету імені Т. Г. Шевченка «запозичена» історія двох навчальних закладів м. Чернігова?

- Як оцінять представники дійсних аксакалів вищої школи України появу ще одного з «найстаріших вищих навчальних закладів», історія якого була змінена у XXI столітті?

І як підсумок – кому ці зміни потрібні?

1. Боровик А. Чернігівський учительський інститут (1916 – 1919 рр.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 76 – 87.

2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 6, спр. 4679, 18 арк.

3. Там само.

4. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 4, спр. 406, 107 арк.

5. Там само.

6. Там само.

7. Там само.

8. Архів ЧНПУ, ф. Р-608, оп. 1-О, спр. 25, 42 арк.

9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 454, 128 арк.

10. Там само, спр. 459, 77 арк.

11. Там само, спр. 429, 163 арк.

12. Там само, спр. 454, 128 арк.

13. Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 125 с.

В статье речь идёт о праздновании юбилеев Черниговского национального педагогического университета имени Т. Г. Шевченка за столетнюю его историю, обращается внимание на идею смены источников его появления.

Ключевые слова: Черниговский национальный педагогический университет, учительский институт, время его появления – 1916 г., реорганизации, празднования юбилеев, идея по смене источников учебного заведения.

The article deals with commemorate of anniversaries of Chernihiv National Shevchenko Teachers Training University during its 100-years history and focuses on the idea of changing a time of its existence.

Keywords: Chernihiv National Shevchenko Teachers Training University, teachers institute, date of foundation – 1916, numerous reorganizations, commemorate of anniversaries, idea of changing educational institution' sources.

УДК94(477)

Володимир Половець

●

ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ БІЛОЗЕРСЬКИЙ
(до 190-х роковин від дня народження)*

У статті розглядається біографія, навчання в університеті та діяльність у Кирило-Мефодіївському братстві Василя Білозерського. Повернувшись із заслання, разом з М. Костомаровим, П. Кулішем, Т. Шевченком та М. Гулаком, він організував часопис «Основа», навколо якого об'єдналися прихильники слов'янської федерації. Після закриття «Основи» працював у Польщі на різних чиновницьких посадах. Писав спогади про Тараса Шевченка. Останні роки проживав на х. Мотронівка на Чернігівщині, де й похований.

Ключові слова: університет, братство, програма, статут, слов'янська федерація, заслання, «Основа».

Визначний громадсько-політичний і культурний діяч Василь Михайлович Білозерський народився 1 січня 1826 року в багатодітній дворянській родині на хуторі Мотронівка на Чернігівщині. Батько Михайло Йосипович був борзнянським повітовим предводителем дворянства. Мати Мотрона Пилипівна походила зі старовинного козацько-старшинського роду і була жінкою освіченою і доброю. На її честь батько назвав хутір Мотронівка, яким володів. Цей хутір, що недалеко від м. Борзни, пізніше називався Ганниною пустинню, Кулішівкою і знову Мотронівкою. Сім'я користувалася великою пошаною у місцевого населення. У ній виростало восьмеро дітей. Сестра Василя, Олександра (дружина П. Куліша), стала письменницею, гарну освіту і виховання здобули й інші діти. Два старших брати пов'язали свою долю з Герценом і справою «Земля і воля», молодші теж захопилися громадсько-політичною і культурною діяльністю (1, с. 10).

Василь Білозерський у 1843 році вступив до Київського університету Св. Володимира на історико-філологічний факультет. З перших днів навчання він захопився громадянсько-політичною діяльністю, вступив до молодіжного гуртка, який згодом став студентською основою Кирило-Мефодіївського братства. На квартирі Василя Білозерського студенти на своїх зібраннях обговорювали становище селян, говорили про літературу, філософію, релігію та мріяли про об'єднання слов'янських народів, про розвиток української мови і літератури, про те, що український народ має зайняти місце серед найосвіченіших народів світу (2, с. 53). На таких вечорах Василь Білозерський познайомився з Пантелеймоном Кулішем і навіть запросив його на різдвяні свята до себе на хутір, де Куліш зустрівся з великою родиною Білозерських і вперше побачив Олександру – свою майбутню дружину.

В університеті доля звела Василя Білозерського з Миколою Костомаровим і визначила його подальший шлях. У кінці 1845 р. М. Костомаров намагається влаштуватися викладачем Київського університету Св. Володимира і згодом рішенням вченої ради університету був обраний ад'юнкт-професором кафедри російської історії. Лекції молодого викладача набувають широкої популярності серед студентів. Він активно знайомиться зі студентськими науковими товариствами, бере участь у роботі студентських гуртків, закликає зосереджуватися на дослідженні суспільно-політичних проблем, становищі слов'янських народів, зокрема українського. На одній із таких

* Дати подаються за новим стилем.

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

зустрічей відбулося знайомство М. Костомарова з В. Білозерським. Микола Іванович звернув увагу на активного студента і вирішив залучити його до задуманої справи.

Захопившись історичним минулим, культурою та літературою України і бажаючи її національного відродження та соціального процвітання, він з допомогою М. Гулака, губернського чиновника, вирішив створити таємне товариство, яке мало називатися Кирило-Мефодіївським братством. Своїм задумом вони поділилися з П. Кулішем, О. Навроцьким та іншими прихильниками небезпечної і захоплюючої ідеї. На пропозицію приєднатися студент В. Білозерський відгукнувся згодою (3, с. 191). Кирило-Мефодіївське братство було утворене наприкінці 1845 – на початку 1846 р. в Києві. Ініціаторами його створення були М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш та О. Маркович, до яких приєдналися В. Білозерський, Г. Андрузький, Д. Пильчиков, І. Посада, М. Савич, О. Тулуб і Т. Шевченко. Восени 1846 р. загальна кількість членів братства становила 12 осіб. Організація була названа іменами відомих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Знаком братства став перстень з написом «Св. Кирило і Мефодій, січень 1846» (4, с. 68).

Програмні положення братства були викладені у «Книгах буття українського народу» і «Статуті Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров, та у «Записці», написаній Василем Білозерським. В основу документів лягли ідеї українського національного відродження, романтика загальнослов'янської єдності, автономізму та народовладдя. «Книги буття...» називали «Законом Божим», який мав проповідувати український месіонізм і виконати волю Божу – врятувати слов'янство від занепаду. Обгрунтовуючи цю ідею, М. Костомаров робить короткий екскурс в історію, розглядаючи проблему крізь призму історичного минулого слов'янських народів. У поглядах на слов'янську державу (федерацію слов'янських народів з центром у Києві) він виходив з того, що всяка влада від Бога і не може бути абсолютною, самодержавною. Засуджуючи самодержавство, М. Костомаров водночас бачив і недоліки республіканського устрою, який не давав гарантій захисту від сваволі чиновників та «багатих царів».

Як член таємної, антиурядової організації Василь Білозерський поділяв думку про те, що найдоцільнішою формою державного устрою є федерація у поєднанні з республіканською формою правління. Очолювати кожну слов'янську республіку та їхній союз мали виборні особи. Усі суб'єкти федерації повинні мати однакові основні закони, систему мір, єдину грошову одиницю, свободу торгівлі та ліквідацію внутрішніх митниць, єдину центральну владу, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами – про що йшлося в «Записці» В. Білозерського (5, с. 43).

Щодо ідейних поглядів кирило-мефодіївців на суспільно-політичні події в Російській імперії, то вони наступні. Т. Шевченко, О. Навроцький, М. Гулак, І. Посада та М. Савич були прихильниками революційного напрямку боротьби і не мали сумніву в тому, що скасувати кріпацтво, повалити самодержавство зможе тільки народне повстання. Інших поглядів дотримувалися М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович та О. Тулуб. Вони вважали, що тривала просвітницька діяльність і реформи забезпечать успіх політичних і соціальних перетворень (5, с. 240).

Привертає увагу розроблений студентами Г. Андрузьким і В. Білозерським документ товариства «Начерки Конституції Республіки» – модель Федеративної слов'янської республіки, яка мала поєднати в собі досвід Північноамериканських штатів і традицій Російської імперії. Вона передбачала створення автономних штатів, уключаючи Україну з Галичиною, Кримом і Чорномор'ям, Сербію, Болгарію, Бессарабію і Польщу. Пізніше, перебуваючи на засланні, автори Конституції дійшли висновку – «щоб створити Україну, необхідно зруйнувати Росію, а вона зміцнювалася роками» (6, с. 239).

Члени братства, погоджуючись засадничо, розходилися в питаннях пріоритетного вирішення завдань. У той час, як М. Костомаров і В. Білозерський зосереджувалися навколо проблем федералізації, слов'янської єдності і братерства, Т. Шевченко у своїх віршах закликав до боротьби за соціальне і національне визволення україн-

ського народу, а П. Куліш та О. Маркевич наголошували на важливості розвитку української культури.

Діяльність членів товариства зводилася до зустрічей на квартирах М. Костомарова, В. Білозерського, М. Гулака, де велися наукові дискусії, обговорювалися програмні документи, бесіди зі студентами, інтелігенцією та дрібними чиновниками. Вели члени братства й активну громадсько-політичну діяльність, поширювали ідеї братства шляхом розповсюдження своїх програмних документів, прокламацій «До братів-українців», «До братів-великоросів і поляків», творів Т. Шевченка. Значну увагу члени братства звертали на виступи з лекціями, піклувалися про розвиток освіти, збирали кошти на відкриття народних шкіл та підготовку і видання наукової літератури (6, с. 221).

У березні 1847 р. за доносом студента юридичного факультету університету Володимира Петрова діяльність братства була викрита, а члени його заарештовані. Слідство у справі кирило-мефодіївців тривало з 18 березня до 30 травня 1847 р. в Петербурзі. Внаслідок вустами шефа жандармів було зроблено присуд, доведений до відома Миколи І, що «Українсько-Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія було не більше як науковою маячнею трьох молодих людей. Засновники його М. Костомаров, В. Білозерський і М. Гулак за своїм становищем учених людей, звичайно, були б неспроможні втягнути у своє Товариство військових або народ, а також спричинитися до повстання» (4, с. 68). Тим не менш, покарано було кожного члена братства. Після відбуття терміну ув'язнення їх розіслали у віддалені губернії імперії під нагляд поліції. Найтяжче покарали Т. Шевченка, якого за особливим розпорядженням Миколи І, розгніваного карикатурами поета на дружину царя, віддали в солдати на 10 років без права писати й малювати.

Василь Білозерський був заарештований у 1847 р. в Полтаві, де після закінчення в 1846 р. університету працював викладачем історії і географії у Петровському кадетському корпусі. Крім викладацької роботи, якій він приділяв велику увагу, Василь Михайлович підтримував зв'язки з університетськими братчиками та працював над «Проектом про створення в Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану». Проект мислилося передати до палати державних маєтностей на розгляд з тим, щоб справа поліпшення народної освіти стала предметом уваги царських урядових установ (7, с. 357). Малося на увазі залучати вихованців початкових навчальних закладів до землеробства і ремесла. Він пропонував відкривати на пожертвувані кошти школи для сільських дітей, особливо наголошувалося на безкоштовному навчанні, яке б, на думку В. Білозерського, мало пробудити в народі любов до освіти і принести користь суспільству.

У Полтаві В. Білозерський, беручи активну участь в громадсько-політичному житті, влаштовував літературні вечори, на яких виступав з доповідями, читав твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Максимовича та ін. Залучений зі студентських часів до наукової роботи, він займався дослідженням проблем слов'янської філології, вивчав мови слов'янських народів і мав намір здійснювати наукові поїздки до Польщі, Чехії та інших слов'янських країн. Незабаром така нагода трапилася. П. Куліш зі своєю дружиною (сестрою В. Білозерського) відбували до Варшави, де П. Куліш мав намір влаштуватися на роботу. У січні 1847 р. В. Білозерський залишив службу в Полтаві і разом з ними відбув до Варшави. 2 квітня 1847 р. він уже повідомляв з Варшави О. Марковича про знайомство з істориком літератури слов'янських народів В. Мацейовським, філологом і цензором П. Дубровським та ін. (8, с. 162).

Тим часом у Києві відбувалися арешти кирило-мефодіївців. Василь Білозерський і Пантелеймон Куліш були заарештовані 3 квітня 1847 р. у Варшаві і доставлені до Петербурга. При обшуку у В. Білозерського знайшли копію «Книги буття українського народу», зошит з творами Т. Шевченка «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим..,», особистий перстень з написом: «Св. Кирил і Мефодій», його власні статті, присвячені історії національного розвитку слов'янських народів. На допиті В. Білозерський намагався применшити політичний вплив Т. Шевченка на братчиків, підкреслював мирні наміри товариства, сподіваючись пом'якшити ставлення слідчих до членів

товариства, заявляв, що метою організації було об'єднання слов'ян у державу з єдиною пануючою релігією під сильною царською владою Російської імперії (4, с. 405).

У процесі слідства, під час якого В. Білозерський відповів на 30 запитань, було встановлено, що він мав копію «злочинного рукопису», брав участь у підготовці статуту організації та писав пояснення до його, але визнав свою вину, щиро розкаявся і заслуговує вердикту – за відвертість прямо на службу в Олонецьку губернію – під нагляд (4, с. 417). Після нетривалого перебування в Петропавлівській фортеці під наглядом Василя Михайловича за зразкову поведінку призначили молодшим помічником у Петрозаводській канцелярії Олонецької губернії. У 1849 р. він став асесором Олонецького губернського управління, потім титулярним радником, а в 1853 р. був навіть представлений до нагороди. Після звільнення в 1856 р. оселився в Петербурзі, де був призначений радником Першого департаменту Управи благочиння. У цьому ж році в Києві були опубліковані «Літописи південно-руські, відкриті і видані В. Білозерським» (4, с. 419).

Ставши радником державної канцелярії, В. Білозерський після консультації з колишніми кирило-мефодіївцями і членами петербурзького гуртка українців, порушив питання про заснування першого українського громадсько-політичного щомісячного журналу «Основа», до редакції якого увійшли В. Білозерський (редактор), П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський (секретар), М. Щербак та ін. У першому номері часопису зазначалося, що «редакція відкриває свій журнал для творів на обох родинних мовах», підкресливши, що «у наш час питання – чи можливо і чи слід писати українською, вирішене самою справою» (9, с. 89).

В. Білозерський дбав, щоб у центрі уваги публіцистів «Основи» було завдання формулювання особливої української ідентичності, з увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії і проблеми національного характеру, тобто центральною темою було питання української мови, особливо її використання під час викладання (9, с. 90). Журнал вітав селянську реформу, висловлював сподівання на проведення інших реформ, закликав інтелігенцію розширювати культурно-освітню діяльність. Водночас на його сторінках з'являлися твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова, П. Куліша, М. Костомарова, Ганни Барвінок, А. Стороженка, А. Свидницького та ін.

В «Основі» вперше надруковані численні твори Т. Шевченка (понад 70), зокрема «Іван Гус», «Неофіти», «Назар Стодоля», «Пустка», «Чернець», «Єретик», «Москалева криниця», спогади про Т. Шевченка, листи від нього, що мають надзвичайне історико-літературне значення. Заслуговує на увагу, що проблеми особистості української ідентичності найбільш повно були викладені в статтях М. Костомарова «Правда москвичам о Руси» та «Правда полякам о Руси», де автор підкреслював окремішність українців у порівнянні з великоросами і поляками, обумовлюючись, що за складом народного характеру Україна ближча до Польщі. Єдність Русі М. Костомаров інтерпретував як єдність однакових за статусом самостійних елементів. Публіцистика «Основи», особливо статті М. Костомарова та П. Куліша, відіграли важливу роль у подальшому розвитку подій. Вона мала потужний пропагандистський ефект, на який власне і була розрахована. Статтю М. Костомарова «Две русские народности» відомий історик Д. Дорошенко назвав «Євангелієм українського націоналізму» (10).

Журнал виходив від січня 1861 р. до жовтня 1862 р. Всього 22 номери: 12 – за 1861 і 10 – за 1862 роки. Друкувався він двома мовами (українською і російською) і ставив своєю метою досліджувати матеріали про Україну. У журналі, на пропозицію В. Білозерського, заснували чотири розділи: художня література; наукові дослідження; критика і бібліографія; словник української мови (до кожного номера). Тираж часопису становив у різний час від 800 до 1000 примірників. Фінансову підтримку «Основі» надавали Григорій Галаган та Василь Тарновський (11, с. 105). Серед авторів «Основи» старшу генерацію репрезентували кириломефодіївські братчики, а молодшу – покоління «шістдесятників», що сформувалося в добу «великих реформ». Ідейними лідерами журналу були М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський. Активну участь в організації діяльності «Основи» брали діячі Київської громади – В. Антонович,

Т. Рильський, Ф. Панченко, А. Свидницький, Полтавської – О. Кониський, П. Кузьменко, В. Лобода, Чернігівської – Л. Глібов. Заслуга діячів «Основи» полягала в тому, що ними вперше була сформульована національно-культурна програма українського руху. На відміну від попереднього Кирило-Мефодіївського етапу національного руху, коли національне питання розглядалося як складова загальнослов'янської проблеми, «Основа» на перший план ставила українські національні питання. Петербурзька громада та «Основа» виступали організаційним та ідеологічним центром народницького руху, який у цей час набирав сили у вигляді громад.

Шукаючи нових форм роботи з читачами, за ініціативи В. Білозерського, з п'ятого номера часопису 1862 р. «Основа» розпочала вести рубрику «Думки південноруса», у якій надавалося слово різним авторам з питань політичного й культурного життя українського краю. Рубрику відкрив М. Костомаров своєю статтею «Про викладання південноруською мовою», в якій ішлося про необхідність української наукової книжки для повноцінного українського відродження. Своєю статтею М. Костомаров розбудив національно свідомих українців у різних куточках Російської імперії. Своїми змістовними статтями «Основа» охоплювала всі галузі життя українців: освітянську, культурницьку, суспільно-політичну, громадсько-організаційну та ідеологічну. Діяльність «Основи» сприяла змістовному наповненню поняття «Україна», яке на той час було ще мало зрозумілим як для свідомості самих українців, так і сусідніх народів. Так «Основа» ставала дієвою силою політичного відродження України та засобом пробудження політичної свідомості українців (11, с. 230).

Василь Білозерський добре знав, що протягом короткого часу, в 50-х – 60-х роках, центром українського національного руху, літератури і журналістики став Петербург, куди разом з найвідданішими українськими інтелігентами емігрував увесь культурний центр Малоросії. Частина українців переїхала до столиці імперії з огляду на неможливість ведення на батьківщині широкої національно-культурної роботи, але більшість із них опинилася там внаслідок службових переміщень, у пошуках кар'єрного росту, з метою навчатися в провідних вузах імперії. В основному вони об'єднувалися в Петербурзьку громаду, кількісний склад якої постійно змінювався, але, за підрахунками О. Дорошевича, у ній брали участь «близько 60 душ» (12, с. 89).

Отже, «Основа» стала проектом Петербурзької громади, що мав загальноукраїнське значення. Цей видавничий проект засвідчив початок нового етапу розвитку національного письменства, готовність літераторів і науковців перейти від альманаху як гурткової форми організації літературно-наукового життя до вищого типу її організації – такого періодичного видання як журнал, що мав забезпечити постійний зв'язок між центром і українськими регіонами. Актуалізувавши і легітимізувавши в період загальноросійського суспільного піднесення українську тематику, В. Білозерський, як редактор «Основи», залучив до літературно-публіцистичної праці чимало молодих на той час літераторів. Фактично на сторінках «Основи» було репрезентовано усі тогочасні українські літературно-наукові сили. З появою часопису формуються нові типи зв'язків як у самому українському літературному середовищі, так і між письменниками, публіцистами, вченими та зрілою кількісно читацькою публікою.

На пропозицію редактора кожний номер «Основи» відкривався віршами Т. Шевченка, за яким уже на той час міцно закріпилося визнання батька українського народу. Постать Кобзаря стала культовою. На жаль, Т. Шевченко помер у березні 1861 р. у віці 47 років. Та навіть його смерть стала приводом для піднесення національної свідомості. Перенесення праху поета з Петербурга до Канева через Київ пароплавом по Дніпру весною 1861 р. набрало сакрального значення. На похорони поета з'їхалася вся українська інтелігенція. Як відзначав відомий громадсько-політичний діяч і один із фундаторів Київської громади О. Кониський, у той день зібралося стільки народу, скільки Канів не бачив за всю свою історію.

На пропозицію редактора в «Основі» була надрукована стаття поляка за національністю В. Антоновича «Моя сповідь», в якій мова йшла про причини, що змусили автора стати до лав україножилів і порвати з власним соціальним середовищем. Для В. Антоновича було цілком очевидно, що сполонізовані представники шляхти

повинні виступити на захист українського народу, допомогти йому здобути освіту та самосвідомість. Видання «Основи» стало потужним каталізатором розширення українофільських лав. Журнал сприяв появі мережі громад у містах України, а разом з його появою спостерігався ріст недільних шкіл, які українська інтелігенція розглядала як своєрідні лабораторії вирощування національної ідентичності.

«Основа» припинила своє існування на десятому числі 1862 р., причини його занепаду крилися в складній суспільно-політичний та літературній боротьбі того часу в Росії. Окрім того, явною помилкою редакції була орієнтація на українське заможне панство, яке виявилося не готовим до згуртування навколо журналу в той час, коли в центрі суспільного життя опинилася демократична, переважно студентська молодь. На стан справ впливали недостатня організаційна робота редакції, пов'язана з браком передплатників, закінченням коштів, виділених меценатами, відсутність зворотного зв'язку з авторами, передплатниками і читачами, нетерпиме ставлення друкованих органів столиці до очолюваного «Основою» українського відродження. До причин припинення видання журналу відносяться також прямі політичні доноси до центрального жандармського управління на редактора та внутрішні редакційні суперечності між В. Білозерським та П. Кулішем за лідерство в колективі. Як наслідок, на початку 1863 р. (тоді ще «Основа» існувала, бо десятий номер 1862 р. був настільки затриманий, що ще до того часу не вийшов у світ) поліція раптово зробила трус у редакції журналу, опечатала всі наявні там матеріали. І хоч під час обшуку не були знайдені ніякі компрометуючі документи, О. Білозерському було відмовлено від місця на урядовій службі. Ця подія справила на редактора «Основи» жахливе враження, який був так званим різночинцем, а це означало, що він залишався без засобів існування. Лише згодом від імені уряду на знак компенсації В. Білозерському було запропоновано місце професора у Варшавській Головній школі. У такий спосіб редактора «Основи» було усунуто з Петербурга. Незабаром вичерпаність «Основи» стала очевидною і для інших її організаторів.

Таким чином, журнал «Основа», проіснувавши близько двох років, завдяки Василю Білозерському, як редакторові, зробив немало для розвитку української культури, мови та літератури. Після заборони виходу часопису «Основа» В. Білозерський виїхав до Варшави, де служив членом Варшавської судової палати (13). Вийшовши у відставку, він знову повернувся до Петербурга. Останні роки свого життя провів на хуторі Мотронівка. Підтримував зв'язки з народовольськими виданнями в Галичині («Мета», «Правда». Написав низку статей про поезію Т. Шевченка, стверджуючи, що творчість поета була присвячена національно-патріотичній тематиці. Помер В. Білозерський 4 березня 1899 р. на 74 році життя. Похований на х. Мотронівка (14. с. 207).

1. Куліш Пантелеймон. Листи до М.Д. Білозерського. – Львів, 1997. – 223 с.

2. Сергієнко Г. Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1983. – 206 с.

3. Див.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті / Авт. упор. О. Матвійчик та ін. – К.: Світ Успіху, 2005. – 464 с.

4. Кирило-Мефодіївське товариство. У трьох томах / Упорядники І.І. Глизь, М.І. Бутич, О.О. Франко. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 476 с.

5. Половець В.М., Мисюра О.О. Політологія. Курс лекцій. – Чернігів, 2014. – 212 с.

6. Петровський В., Радченко П., Семененко В. Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. – Харків: Школа, 2007. – 356 с.

7. Шенрок Н. У могил П.А. Кулиша и В.М. Белозерского, Киевская старина. – 1899. – Сентябрь. – С. 357.

8. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.

9. Миллер Алексей. Украинский вопрос в Российской империи. – К.: Laurus, 2013. – 416 с.

10. Doroshenko Dmytro. A Surway of Ukranian Historiography. – N.Y., 1957 Special-issue vol. 4-6. – P. 139.

11. Земський Юрій. Польська, російська та українська еліта в змаганні за Правобережну Україну середини XIX ст. – Хмельницький, 2011. –340 с.
12. Дорошкевич О. З Кулішового архіву // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 89.
13. Барабаш Н.О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. – К.: Стилос, 2007. – 264 с.
14. Народжені Україною. Меморіальний альманах: У 2-х т. – К.: Євроімідж, 2002. – Т. 1. – 499 с.

В.М. Половец

Василий Михайлович Белозерский (1.01.1816 – 4.03.1899)
(К 190-летию со дня рождения)

В статье рассматривается биография, учеба в университете и деятельность в Кирилло-Мефодиевском братстве Василия Белозерского. Возвратившись из ссылки, вместе с Н. Костомаровым, П. Кулишом, Т. Шевченко, Н. Гулаком, он организовал журнал «Основа», вокруг которого объединились сторонники славянской федерации. После закрытия «Основы» работал в Польше на разных чиновницких должностях. Писал воспоминания о Тарасе Шевченко. Последние годы жил на х. Мотроновке на Черниговщине, где и похоронен.

Ключевые слова: университет, братство, программа, устав, славянская федерация, ссылка, «Основа».

V.M. Polovets

VASYL MYKHAILOVYCH BILOZERSKYI
(01 January 1816 – 04 March 1899)

Vasyl Mykhailovych Bilozerskyi originates from a rich family of the head of Borzna county noblemen in Chernihiv area. As a student of St. Volodymyr University, he joined clandestine antigovernment organization – the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius. From the first days upon its launch, he took an active part in working out the Statute of the Slavic Brotherhood of Saints Cyril and Methodius and was an author of the «Zapysky» (Notes) – comments to the statute of the brotherhood. He was moderate in his opinions, and when developing theory of Christian socialism stood up for union of all Slavic peoples in a form of republican federation with Ukraine playing a leading role in it and Kyiv being its capital.

In 1847, he was arrested and exiled to Olonets Governorate under police surveillance. He worked at the Petrozavodsk Government Administration. In 1856, he was freed from the exile and settled down in Saint Petersburg, where he joined a local community of Ukrainians. Later, V. Bilozerskyi made a lot of efforts to unite representatives of Ukrainian national intelligentsia around Osnova (Basics) magazine, the first Ukrainian monthly magazine in the city he edited at that time, to proclaim urgent need for development of Ukrainian language, literature, and culture under the then conditions of heavy oppression from the Russian Tsar.

Key words: university, brotherhood, program, statute, Slavic federation, exile, Osnova magazine

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

УДК: 94:929:655.4(477) «2011/2015»

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

●.

БІОГРАФІКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА» (2011–2015 роки)

Метою статті є аналіз оприлюдненої в «Пам'ятках України» за 2011–2015 рр. інформації про знакові постаті української історії та культури ранньомодерної й модерної доби. Особлива увага приділена тематичним випускам, де висвітлюється доля й спадщина В. Леонтовича, Ф. Ернста, Є. Чикаленка, М. Могилянського. Проаналізовано також персоналістичні сюжети в числах, присвячених історичним містам України – Сумам, Ніжину та меморіальним закладам – Музею М. Грушевського та Музею видатних діячів української культури. Автори доходять висновку, що завдяки цим публікаціям зріс інтерес до ролі визначних особистостей у творенні матеріальних та духовних пам'яток української минувшини, колекційної діяльності й меценатства, з'ясуванню ролі антропологічного чинника в історії України.

Ключові слова: біографіка, пам'ятка, «Пам'ятки України», діячі української культури, історичні міста, меморіальні музеї.

Непрості виклики сьогодення змушують кардинально змінювати наше ставлення до історії, по-новому оцінювати її можливості в царині інформації та національного виховання. Можна виснувати три взаємопов'язані цілі, свого роду програму-мінімум не лише для ЗМІ, але й для всіх, причетних до виховної роботи: створення національного пантеону високих взірців патріотизму й проявів людської гідності, інтелектуалізація культурно-духовного простору України, українізація усього контенту ЗМІ. Здається, що не може бути двох думок з приводу актуальності цих завдань. Але постійні дискусії, що точаться на шпальтах періодичних видань та в соціальних мережах, на наукових конференціях і «круглих столах», передусім з приводу катастрофічного зменшення годин на викладання української мови, історії України, філософії, політології, культурологічних дисциплін, а то й повної відмови від них у вишах, демонструють небезпечну тенденцію. Якщо вмістити історію України в 36 або в 18 аудиторних годин (йдеться про денне відділення), то скільки ж часу може відвести лектор для того, щоб познайомити аудиторію з видатними постатями нашого минулого? Тому історики слушно зауважують, що «Міністерство освіти і науки, відмовляючись встановити чіткий державний протекціонізм над викладанням історії України та суспільних дисциплін, піддає загрозі національну безпеку держави, гальмує формування української ідентичності та зміцнення соборності України» [1].

© Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук (м.Чернігів).

Остаточно «дотиснути» чиновників, як довів досвід останнього навчального року, громадськості не вдалося. Тому варто проаналізувати потенціал, так би мовити, альтернативних джерел інформації. Як уявляється, значною мірою прорахунки Міністерства та ректоратів деяких вишів можна було б компенсувати шляхом масового видання й поширення науково-популярних нарисів про тих видатних діячів, чиї життя і справи стали б взірцем для наслідування, сприяли б формуванню уявлення про українців як європейську націю, яка у критичну добу модерної історії спромоглася висунути з себе гідних репрезентантів у всіх сферах політичного, економічного, військового, наукового, культурного й духовного життя. На жаль, загальнодержавного підходу у цьому питанні поки що не вироблено. Але, на щастя, в Україні сформувалася когорта історичних публіцистів, звернення яких до призабутих, малодосліджених, а то й сфальсифікованих проблем національної історії певною мірою заповнює нішу. Один з її яскравих представників так, наприклад, сформулював мету таких студій: «А оскільки історія – це завжди люди та їхні долі, з яких і складається те, що пізніше називають «історичним процесом» , то йтиметься у книзі про цих людей і про ті події, які відбувалися навколо їх. Головним чином про те, про що, крім професіоналів-істориків, узагалі мало хто знає. А також про те, про що начебто знає багато освіченого люду, але на що традиційно дивляться під постколоніальним кутом зору, заданим колишньою метрополією» [2]. Проблема в тім, що така високоякісна, доступна для сприймання загалу й цікава література виходить мізерними накладами. Телевізійні передачі представлені однією програмою «Машина часу». Її теперішній автор і телеведучий О. Криштопа чимало уваги приділяє історіям видатних українців, зокрема, увагу телеглядачів привернули теленариси про Тараса Шевченка, Івана Франка, В'ячеслава Чорновіла, Степана Бандеру [3]. В ефірі Еспресо-TV маємо можливість переглядати відеоблог «Історичний календар» Ігоря Гирича. Поки в Україні виходило більше «товстих» часописів, на їхніх сторінках можна було знайти подібні нариси. Однак фінансові негаразди та комерціалізація видавничої справи призвели до їхнього масового закриття. Нарешті, матеріали інформаційних блоків в інтернеті не завжди відповідають вимозі достовірності, в силу різних причин біографічні дані доходять до користувача спотвореними або й відверто сфальсифікованими. Тим вище треба оцінити зусилля редакцій тих періодичних видань, які системно приділяють увагу життєпису світочів українства і тим самим дають поживу для інтелектуального становлення молоді, стимулюють формування національної історичної пам'яті. Особливе місце серед цих видань до недавнього часу належало такому поважному науково-популярному часопису, як «Пам'ятки України: історія та культура», що був започаткований у 1969 р. за ініціативою П. Тронька як інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Протягом свого майже півстолітнього існування часопис пережив різні періоди концептуальних метаморфоз й переформатування ключової мети.

В ювілейному, 200-му числі журналу, що побачило світ у лютому 2014 р., І. Гирич визначив чотири етапи поступу за 45 років його історії: на початку це – звичайне «режимне» періодичне видання, що обслуговувало ідеологічний відділ компартії у царині охорони пам'яток; далі – за доби «перебудови» – трибуна українського відродження, популярне видання (наклад якого становив 100 тис. прим.) для широкого загалу; з середини 1990-х, перетворившися з науково-популярного на науково-дослідницький, журнал став фактично форумом для обговорення проблем історії архітектури й реставрації пам'яток. З початку 2000-х, за редакторства О. Рибалка, розширюється тематичний спектр видання, більше уваги приділяється пам'яткам культури й історії [4]. У 2010 р. видання журналу було призупинено. У середині 2011 р. шеф-редактором журналу «Пам'ятки України» було призначено відомого історика Ігоря Гирича, а головним редактором – співробітника видавництва «Генеза» філолога Лесю Богослов. «Пам'ятки...» уперше стають місячником. За нової команди вийшла друком 1/5 частина його номерів. Стиль та структуру видання було вдосконалено шляхом видання тематичних номерів та спецвипусків. Таким чином, у 2011–2015 рр. відбувся п'ятий, якісно новий етап еволюції «Пам'яток України», визначальними

чинниками якого стали синтез започаткованих за редакторства О. Рибалка традицій й новаторських ідей та проектів, позначених яскравою індивідуальністю й неповторністю дослідницького стилю нового шеф-редактора. У 2011 р. І. Гирич у передньому слові до поновленого журналу писав: «Після двох років перерви «Пам'ятки України» поновлюють свій вихід. З наступного 2012 р. це вже буде не квартальник, а щомісячний журнал. Плануємо продовжити традиції, започатковані його попередніми головними редакторами Анатолієм Сєриковим, Віктором Вечерським, Олександром Рибалком. Намагатимемося поєднувати науковість видання з популярністю викладу, минуле пам'яток подавати під кутом зору сучасних проблем їх збереження. Поняття «пам'ятка» розглядатимемо не у вузькому сенсі, лише як об'єкт матеріальної культури – пам'ятка археології, архітектури чи образотворчого мистецтва, а передусім розумітимемо під цим терміном духовні скарби: пам'ятки писемності, архівні надбання минулого, діяльність видатних особистостей нашої історії, історичну пам'ять народу» [5]. У подальшому науковець знову акцентував, що «відтепер «пам'яткою» для нас стає і сама історична постать. Нас почали цікавити особистості, які творили нові духовні й мистецькі вартості, ставали світочами українського національного простору. Місця, пов'язані з пам'яттю про них, теж мають стати об'єктами нашого часопису» [6]. І, треба визнати, зазначене кредо в оновленому й переформатованому виданні реалізувалося послідовно й високопрофесійно. І. Гиричу справді пощастило піднести історичну постать до рівня «пам'ятки». Провідними напрямками публікацій стали конкретні персоналії, особи як «першого», так і «другого» ряду української минувшини, «місця пам'яті», візуальна історія, антропонімія міських вулиць... Зокрема, побачили світ номери, присвячені Тарасу Шевченку, Михайлу Грушевському, Михайлу Могилянському, Василю Кричевському, Михайлу Старицькому, Павлу Альошину... «Нове дихання» й змістовне наповнення отримала така важлива складова змісту журналу, як біографіка.

Останнім часом фахівці наголошують на необхідності дослідження проблем біографіки у всіх її жанрах, формах і проявах у культурному, духовному, інформаційному просторі України. Автори звертають увагу на те, що біографіка, яка традиційно належала в Україні до сфери елітарної науки й культури – академічної й університетської, письменницької – до діяльності провідних журналів і видавництв, «у наш час дедалі більшою мірою переходить до поля тяжіння масової інформаційної культури, до царини ненаукового, прикладного, розважального знання. Нині ця сфера активно експлуатується бізнесом і політиками, вона стала об'єктом значних зовнішніх інформаційних впливів. У ній з'явилося багато політично заангажованого, сенсаційного, навіть скандального. Прикро, що за таких умов вітчизняна академічна і університетська біографіка залишається непорушно елітарною, створюється вузьким колом і працює на вузьке коло, мало впливає на піднесення історичної і національної свідомості українців» [7]. З'ясовуючи значення термінів «біографіка» та «біографістика», В. Попик у своїй монографії зазначає, що «термін «біографіка», по суті, є тотожним широко вживаному у світі англомовному «біографія» (Biography), який охоплює, у найрізноманітніших виявах, усю багатовимірну сферу літературної і дослідницької біографічної творчості, видання біографічного жанру, у тому числі публіцистичну та науково-популярну біографії, видавничо-інформаційну практику, а також саму науку про біографічні дослідження. [...] «Біографіку» ми розглядаємо як сферу наукової і літературної творчості, видавничо-інформаційної роботи, частину вітчизняної гуманітарної культури» [8].

Дана розвідка має на меті аналіз вміщених на сторінках журналу за 2011–2015 рр. матеріалів, у яких висвітлено долі письменників, науковців, публіцистів, митців, громадсько-політичних й культурних діячів, з'ясовано їхню роль у трансформаційних зламах українського світу ранньомодерної й модерної доби. Тема ця у літературі практично не розкрита. Першим її історіографічним узагальненням можна вважати статтю [9] та нотатки на шпальтах тижневика «Культура і життя» [10], які стосувалися головним чином «іменних» чисел журналу.

Між тим, значна кількість видатних імен просто випала з колективної історичної

пам'яті та культурної традиції українців. Так, В. Александрович звертає увагу читача на те, що в історії українського мистецтва ще немало загублених у пам'яті нащадків митців, яким насправді має належати помітне місце в національній художній традиції. Один із них – **Юрій Шимонович-старший** (1620-ті рр. – 1690) [11]. У статті Я. Павлицького йдеться про митця-іконописця **Адама Сталони Добжанського**, який народився в Мені на Чернігівщині в 1904 р., а в 1923 р. разом з родиною переїхав до Польщі [12]. Дискурс на кшталт «маловідомий, призабутий» або досить часто «представлений як репрезентат іншої національної культури» використовується досить часто. Так, малодосліджена в українському мистецтві постать **Вільгельма (Василя) Олександровича Котарбінського** (1849 (за іншими даними – 1851)–1921) – відомого маляра-модерніста польсько-німецького походження – окреслена в одній із публікацій І. Гирича [13]. Здобувши славу за життя і ставши улюбленим художником російського імператора та одним з найкращих символістів у Російській імперії, у XX ст. він був майже забутий; тільки антиквари й знавці мистецтва цінували й купували твори В. Котарбінського. Останній був митцем містичної сторони людського існування, оспівував красу невидимого світу, присмерковий стан живої екзистенції, возвеличував прекрасне в занепаді... Насправді культурна спадщина митця в Україні – величезна та різноманітна. На межі XX–XXI ст. у зв'язку з тим, що почало змінюватися ставлення до пізнього академізму й, зокрема, салонного мистецтва, пам'ять про творця почала потроху відроджуватися. Його творчий доробок складається із церковно-монументального, монументально-декоративного живопису, значної кількості станкових полотен. В. Котарбінський був активним учасником культурно-мистецького життя Києва: організував кілька творчих об'єднань, низку художніх вернісажів, а також ініціював створення першого загальнодоступного музею в Києві. У повідомленні О. Мокроусової йдеться про те, що до небагатьох атрибутованих робіт в інтер'єрах київського житла належить, перш за все, живопис В. Котарбінського [14].

Чимало історичних персоналій «канули в Лету» за радянських часів, коли «жертвою державного терору ставала критична маса людей, себто така їхня кількість, що була достатня для якісних змін у цих групах. ... Таким чином, режим досягав більшого, аніж репресії проти винних чи невинних людей, – він винищував етнокультурні середовища. ... Це був трансконтинентальний погром, який конкретно в Україні мав виразно антиукраїнський характер» [15]. Утім, постать **Федора Людвіговича Ернста** (1891–1942), якого, на думку І. Гирича, «справедливо називають одним із засновників українського мистецтвознавства» [16], постійно перебувала в колі уваги редакції «Пам'яток України». Про це свідчать 6 публікацій на сторінках видання в 1985–1993 рр. У змісті часопису, присвяченого життєвому шляху та науковій діяльності вченого з нагоди 120-ої річниці з дня його народження, знайшли своє відображення як матеріали виставки та дводенної наукової конференції, які відбулися в Музеї історії Києва у листопаді – грудні 2011 р., так і оригінальні біографічні розвідки. Різнобічність і різноманітність наукових зацікавлень Ф. Ернста, глибина й унікальність його знань, локусом яких завжди виступала українська культура в найширшому розумінні, зумовили стійкий інтерес до цієї особистості з боку представників майже всіх гуманітарних наук. Трагічна доля видатного вченого й стислий аналіз його доробку висвітлені у великій за обсягом статті С. Білоконя, якою відкривається журнал. Автор, знаний в Україні й за її межами історик і культуролог, створив монографію про Ф. Ернста і написав про нього чимало інших праць. У журнальній статті С. Білокінь зумів не просто висвітлити головні віхи біографії героя своєї розвідки, проаналізувати його праці, але й донести до читача пафос життя людини, яка «активно, наступально й відчайдушно» виступала «в обороні української спадщини» [17].

Високий науковий рівень, багатство фактографії, переконливість висновків характеризують й інші публікації «ернстівського» номера**.** Оскільки герой видання, хоча все життя й працював на благо української культури, але був етнічним німцем, то цілком доречно до змісту часопису були включені сюжети про роль Ф. Ернста у збереженні або принаймні спробах зупинити варварське нищення польських культурних цінностей на теренах України [18]. Не може не викликати інтересу, особливо у мешканців

Чернігівщини, й стаття про життєвий шлях і творчий спадок музейника **Всеволода Михайловича Зуммера** (1885–1970), який провів останні роки життя й упокоївся в старовинному чернігівському місті Остер [19]. Ф. Ернст дружив ще з одним відомим чернігівцем, ученим-філологом **Сергієм Івановичем Масловим** (1880–1957) [20]. Отже, маємо розвідки про ретельно підібраних й добре проаналізованих діячів з найближчого оточення знакової постаті українського мистецтвознавця. У сукупності всі матеріали працюють на створення об'ємного й чіткого уявлення про інший, не пов'язаний з «соціалістичними перетвореннями» й розривом як з минулим, так і з напрямними лініями світової культури, бік історії 20–30-х рр. XX ст. Навпаки, Ф. Ернст і його соратники зробили все, що в людських силах, щоб зупинити «чорний вихор», який «змів низку стародавніх церков» [21] й незчисленну кількість інших матеріальних та писемних пам'яток української культури. Про садибу Ернстів на вул. Прорізній у Києві йдеться в статті М. Кадомської та Д. Малакова [22]. На сторінках журналу маємо також можливість прочитати про Ернста як збирача екслібрисів [23], ознайомитися з виставками та колекціями, де висвічується його ім'я та різноманітна кипуча діяльність, дізнатися, що наприкінці 10-х рр. XX ст. Ф. Ернст, наприклад, долучився до вивчення та активної популяризації українського та європейського мистецтва як учений та музеєзнавець. Його творчий доробок у ділянці історії малярства хоча й невеликий за обсягом, однак дуже поважний [24]. Подані матеріали, безсумнівно, сприяли пробудженню інтересу до цієї унікальної постаті «Розстріляного відродження».

У 2012 р. в рубриці «Акцент» були опубліковані цікаві розвідки, присвячені письменнику й меценату **Володимиру Леонтовичу** (1866–1933; псевдонім – В. Левенко), який зробив значний внесок у традиційно-реалістичний напрямок української літератури кінця XIX – початку XX ст. Сучасники вбачали його місце в українському письменстві поряд із такими постатями, як І. Франко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, В. Стефаник, М. Коцюбинський, В. Винниченко [25]. Крім того, В. Леонтович був членом київської «Старої громади», членом Української радикально-демократичної партії, Товариства українських поступовців, «Просвіти», підтримував фінансово першу всеукраїнську щоденну газету «Громадська думка». У найскладніші для українського слова часи він публічно вимагав навчання в народних школах рідною мовою. У 1918 р. як міністр земельних справ в уряді гетьмана П. Скоропадського розробив проект Земельного закону, який у випадку його реалізації мав сприяти формуванню заможного фермерства в аграрному секторі національної економіки. У статті І. Гирича чітко розставлені акценти щодо місця В. Леонтовича в українському громадському житті. На думку автора, той був великим альтруїстом і прихильником українства як окремішньої політичної течії, а тому разом із М. Грушевським та Є. Чикаленком утворював «своєрідний трикутник, який здійснював усю українську громадсько-культурну роботу протягом півтора десятка років перед революцією. І. Гирич обґрунтовує думку про те, що В. Леонтович під враженням подій першої російської революції став прихильником «консервативного проекту» розвитку України, хоча до 1917 р. вимушений був, маніфестуючи себе поміркованим соціалістом й автономістом-федералістом, працювати у спільному національному демократичному таборі [26].

У статті О. Леонтович ця ж особистість трактується всебічно: як письменника, мецената, земського діяча, учасника археологічних розкопок та активіста «Українського наукового товариства» в Києві тощо. З тих же причин, що й у випадку Ф. Ернста, постать В. Леонтовича теж виявилася невідомою в Україні, тому авторка слушно зазначила, що часом публічного повернення письменника на батьківщину став ювілейний для діяча рік 1993-й [27]. Внесок В. Леонтовича у розвиток новітньої української літературної критики (1901–1933 рр.) аналізує Ф. Погребенник, звертаючи увагу на «антитоталітарний» характер критичного дискурсу автора, який чітко прослідковується з другої половини 1920-х рр. [28]. В. Подрига, реконструюючи на підставі тексту «Споминів утікача» рідний для Леонтовича образ «малої батьківщини» – селища Оріхівщина на Полтавщині, відзначає, що для В. Леонтовича, як для типового українця, найбільш прийнятним місцем життя був хутір, бо «його натура відповідала вдачі сільської працьовитої людини землепоклонника-хліборо-

ба» [29]. Письменник Валерій Шевчук в есе «Один із поля забутих, але воскрешених» розповідає про три свої головні зустрічі із літературним доробком В. Леонтовича [30].

До 150-річчя від дня народження громадсько-культурного діяча та мецената **Євгена Харлампійовича Чикаленка** (1861–1929) було видано грудневе число часопису за 2012 р. І. Гирич, окреслюючи портрет Є. Чикаленка – громадського діяча й політичного аналітика, характеризує його як «демократичного консерватора», «класичного представника тієї самостійницької течії національної суспільно-політичної думки, яка з тактичних міркувань мусила тимчасово ховати свої заміри за федералістичними постулатами» [31], та доходить висновку про те, що розпорошені в листах, спогадах, щоденниках думки останнього про українську державу й націю свідчать: це був «небуденний й далекоглядний суспільний мислитель», гідний зайняти місце поряд із такими велетами, як М. Грушевський, В. Липинський, Д. Донцов [32]. «Формула політичного українця», артикульована Є. Чикаленком, була близька передусім до позиції В. Липинського: Євген Харлампійович «не трактував українську націю вузько етнографічно», він вважав, що може бути також «польський, російський, єврейський українець», реалізовував принцип соборності українського руху по обидва боки Збруча [33].

У розвідці І. Старовойтенко ретельно реконструйована історія написання та підготовки до друку знаменитих мемуарів та щоденників Є. Чикаленка [34]. Побут Є. Чикаленка в еміграції (1919–1929 рр.) переконливо відтворений у статті В. Піскун [35]. Авторка підкреслює, що «у ставленні до ідеї існування української державності Є. Чикаленко був безкомпромісним. Він вважав, що українська держава неодмінно буде існувати, безвідносно форми правління» [36]. Роль Є. Чикаленка як мецената, що склав «княжу жертву» в 25 тис. руб. на добру справу будівництва студентського гуртожитку – Академічного дому у Львові (1906 р.), подальшій долі цієї інституції, що в 1927 р. готова була стати (завдяки сприянню голови НТШ К. Студинського) новим притулком для Чикаленка, висвітлена у статті С. Панькової [37]. У рубриці «Пам'ять місця» вміщено три цінних, візуально насичених нариси, де майстерно змальовано чикаленківський хутір Перешори на Херсонщині [38], подано меморіальні адреси й окреслено коло спілкування Чикаленка в «головному південноукраїнському граді» Одесі [39], в деталях відтворено побут родини Чикаленків у Кононівці на Полтавщині та в Києві [40]. Важливо наголосити, що до підготовки даного числа були залучені провідні спеціалісти з історії національно-визвольного руху [41]. Логічним продовженням опрацювання невичерпної теми можна вважати солідний збірник наукових праць «Євген Чикаленко – будитель української нації», підготовлену Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (К., 2016). Поміж інших праць варто назвати бібліографію творів Є. Чикаленка та публікацій про нього [42].

Важливо відзначити, що редакція прагнула ознайомити читачів не лише з постатями, що вже давно належать історії, але й нашими сучасниками. Класичним прикладом підготовки біографії (або її начерку) може слугувати некролог пам'яті археолога, дослідника культурної спадщини Вишгорода **Руслана Орлова** (1949–2013). Автор публікації не просто відтворює головні віхи життєвого шляху вченого, аналізує його науковий доробок, але й з'ясовує громадянську позицію дослідника: «В останні роки свого життя Руслан Орлов був дуже стурбований намаганням місцевої влади забудувати історичний ландшафт міста багатоповерхівками. На всіх нарадах і конференціях він не втомлювався закликати берегти культурну спадщину, не допустити плюндрування пам'яток» [43].

Крім іменних чисел журналу, чимало біографічної інформації міститься і в тих номерах видання, котрі присвячені видатним історичним місцям та населеним пунктам з багатим і славним культурним минулим. А таких місць на мапі України позначено чимало, проблема в тому, що загалу вони та їхні скарби невідомі. У центрі спецвипуску журналу, присвяченому Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин», цілком прогнозовано знаходиться постать гетьмана **Богдана Хмельницького** («Музей Богдана Хмельницького у Чигирині» «Богдан Хмельницький і Чигирин»

та ін. [44]). Кожна стаття супроводжується унікальними світлинами; особливо привабливо виглядають поштівки початку ХХ ст. із зображенням Чигирина [45]. Поєднання маловідомих краєзнавчих даних з життєписом Великого українця, на нашу думку, виглядає доречно й переконливо.

Неповторна історія становлення та розвитку того чи іншого міста України, його архітектурно-мистецьке обличчя, видатні особистості та їхня пасіонарна роль у громадсько-політичному, економічному та культурному житті міста – такий напрямок виразно виокремився в останні роки серед розмаїття тематичних чисел «Пам'яток України». Знаменним у цьому аспекті є висловлювання редакторів журналу щодо пошанування праці місцевих краєзнавців у вивченні своєї «малої батьківщини»: «На краєзнавстві завжди трималася наука. Іноді важко провести грань між краєзнавством і наукою... Шлях до розуміння загального історичного процесу лежить через з'ясування провінціалізмів, через дослідження периферії, через досвід людини в конкретному селі, місті та містечку...» [46]. Наочним доказом справедливості даної тези слугує зміст часопису, присвяченого минулому й сьогоденню м. Суми [47]. У чотирьох статтях випуску автори переконливо висвітлюють чинник «людського феномену» в історії Сум. Важко не погодитися з твердженням О. Корнієнка, котрий в нарисі про одного з «батьків» міста писав, що «історію будь-якого населеного пункту годі уявити без подвижників, які у початковий період розбудови визначали його майбутнє. Для Слобідської України, чиї міста й села засновувалися в екстремальних умовах Дикого поля, де ледве не щодня очікували татарських набігів...» [48]. У розбудові м. Суми провідну роль відіграв **Гарасим Кіндратович Кондратьєв** (р. н. невід. – 1701) – осадчий міста й перший полковник Сумського слобідського козацького полку, засновник відомого старшинсько-дворянського роду [49].

У розвідці М. Кадомської з'ясовується видатна роль **Павла Івановича Харитоненка** (1852–1914) в розбудові перлини сумського міського ландшафту – Троїцького собору. Історія його життя неймовірна й водночас типова для доби прискореної модернізації Російської імперії. Онук і син селян Нижньої Сироватки, цукрозаводчик-міліонер, великий землевласник, член правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків і Ради синдикату рафінерів, керівник Сумської контори Всеросійського товариства цукрозаводчиків, директор правління Бєлгородсько-Сумської залізниці, власник контрольного пакету акцій Бельгійського акціонерного товариства «Сумські машинобудівні майстерні», щедрий меценат, неабиякий колекціонер – це все про П. Харитоненка. Згодом він став директором Московського відділення Імператорського Російського музичного товариства, першим головою Товариства друзів Рум'янцевського музею, заснованого у 1913 р. в Москві. За його ініціативою і коштом на початку ХХ ст. у Санкт-Петербурзі і Стокгольмі був замовлений друк сотень якісних поштових листівок із зображенням визначних пам'яток міста та панорамами сумських вулиць, за що йому досі вдячні сумські краєзнавці й музейники [50]. М. Кадомська на прикладах доводить, що своїм благоустроєм і квітучим станом Суми чималою мірою зобов'язані роду Харитоненків. Саме патріот «малої батьківщини» П. Харитоненко взяв на себе усі матеріальні витрати, пов'язані з будівництвом у Сумах Троїцького собору. М. Кадомська окреслила історію проектування та будівництва собору й життєвий шлях його архітекторів К .Г. Шольца та Г. К. Шольц [51].

О. Друг і Л. Федевич у прекрасно ілюстрованому нарисі розповіли історію життя й створення колекції музейника-аматора Оскара Гансена [52]. Його зібрання після конфіскації й націоналізації більшовиками стало основою Сумського художнього музею. **Оскар-Герман Германович Гансен** народився 18 лютого 1881 р. в Петербурзі. Його мати належала до шведської громади Петербурга. У Петербурзі він мав власний будинок на Невському проспекті, 26 [53]. Перебуваючи на становищі «вічного студента», матеріально забезпечений і енергійний О. Гансен мав змогу із захватом і без перепон займатися колекціонуванням, збирати предмети мистецтва й старожитностей[54], співпрацювати з приватними колекціонерами й з науковцями Київського художньо-промислового та наукового музею. Весь отримуваний прибуток витрачався ним виключно на створення музейного зібрання. Архівні свідчення про О. Гансена

уриваються в 1919 р., але життя його колекції продовжується донині. Як писав Оскар Гансен, намагаючись перед новою владою захистити свій скарб: «...Крім матеріальної вартості, музейне зібрання моє має художньо-наукову цінність, сума якої не капіталізується у певну суму грошей, але ж художньо-наукова цінність його є плодом моєї клопіткої праці з вишукування та вивчення пам'яток старовини та становить величезний багаж знань, зовсім задарма відданий нащадкам, бо майбутнє молоде покоління вивчатиме пам'ятки старовини якоюсь мірою і за моїми зібраннями» [55].

Стаття О. Корнієнка «Місто Суми на старих світлинах місцевих фотографів» це – візуальна історія Сум, збережена на старих світлинах [56]. Сумські фотографи «срібного віку» залишили по собі чудові зразки фотопортретів, краєвидів і художніх світлин. О. Корнієнко також наводить їхній поіменний список, і це надзвичайно важливо – в локальну історію та мікроісторію повертається «людина за кадром» [57].

Гортаючи сторінки журналів, присвячених Києву, Харкову, Полтаві, Сумам, відчуваєш прикрість, адже аналогічний задум щодо минулого Чернігова так і не був реалізований.

Помітне місце у творенні галереї образів видатних діячів посідають числа часопису, в яких ідеться про такі унікальні феномени української культури як меморіальні музеї. У журналі, присвяченому Дому-музею М. Грушевського в Києві на вул. Паньківській, 9, насамперед привертають увагу новаторські статті директора Історико-меморіального музею С. Панькової [58]. Актуально, як на нинішні часи, звучить думка **М. Грушевського**, процитована високим гостям на відкритті музею: «потомство пробачає помилки, а бездіяльність – ні» [59]. Викликає інтерес нарис О. Мельник про київські роки життя М. Грушевського. «Не будучи киянином за походженням, але з Київщиною пов'язаний генетично, він з юнацьких років марив стародавнім містом», – пише авторка, виокремлюючи три періоди в київському побуті великого історика (1886–1894, 1907–1914, 1917–1919 рр.) та реконструюючи київські адреси («місця пам'яті») Михайла Сергійовича [60]. Рубрика «Історія в світлинах» містить розвідку дослідниці Г. Кондаурової про іконографію М. Грушевського, що зберігається в музеї його імені [61]. І, нарешті, не можна проминути увагою спомини двоюрідної онуки Михайла Сергійовича – Вікторії Слупської, написані у 1996 р. З тексту можна дізнатися про мешканців «Дому Грушевських», поспівчувати долі родини, що повною мірою відчула на собі сталінські часи «великого перелому» [62].

Ще один знаковий музей – чудовий меморіальний комплекс на старій Паньківщині: Музей видатних діячів української культури **(Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського й Михайла Старицького)** постає зі сторінок «Пам'яток України». У статті Н. Терехової «Музей видатних діячів української культури» висвітлюється історія створення в межах одного меморіального комплексу музеїв вищеназваних корифеїв. Авторка нагадує, що інтенсивна забудова Паньківщини почалася у другій половині XIX ст.; селилася тут переважно київська інтелігенція: професори та студенти університету св. Володимира, лікарі, журналісти, адвокати, інженери, діячі мистецтв – за цим районом закріпилася назва київського Латинського кварталу... Саме тут, на Маріїнсько-Благовіщенській, «у близькому сусідстві проживали три визначні українські родини: Косачі (сім'я Лесі Українки), Лисенки, Старицькі. Трохи пізніше неподалік (у тому ж кварталі на вул. Жилянській) оселився П. Саксаганський» [63]. Сучасники називали цей осередок культури «Українським Парнасом». Тут гостювали М. Коцюбинський, І. Франко, О. Маковей, В. Стефаник... Будинки, де проживали митці, збереглися і зараз є природними межами території Музею, яка має статус охоронної зони [64].

О. Гураль приділила увагу історії створення Музею **Михайла Петровича Старицького** (1840–1904), котрий увійшов в історію як видатний драматург, поет, прозаїк, перекладач, громадський і театральний діяч, один з фундаторів українського професійного театру. В традиціях відданості національній ідеї виховувалися його діти та онуки, кожен з яких зробив гідний внесок у розвиток української культури. Старша донька, Марія Старицька (1865–1930) – відома акторка, театральний педагог, друга донька – **Людмила Старицька-Черняхівська** (1868–1941) – прозаїк, драматург, пе-

рекладачка, громадська діячка, третя, **Оксана** (за чоловіком Стешенко, 1875–1942) – дитяча письменниця, син **Юрій Старицький** (1882–1936-8?) – громадський діяч, відомий юрист. Небуденними особистостями були й онуки драматурга: **Вероніка Черняхівська** (1900–1938) – поетеса і перекладачка, **Ірина Стешенко** (1898–1987) – актриса і перекладачка, **Ярослав Стешенко** (1904–1939) – відомий бібліограф, дослідник історії української книги. Нащадкам драматурга судилася трагічна доля – майже вся родина Старицьких, за винятком І. Стешенко, була знищена в період сталінських репресій 1930-х – початку 1940-х років... До наших днів не дожив жоден із представників славного роду [65]. Експозиція Музею надає можливість зацікавленим відвідувачам зануритися в атмосферу родинного та творчого життя цього багатого талантами українського роду, отримати унікальну інформацію про життєві шляхи окремих його представників.

У розділі «Музеї. Музейники й колекціонери» цього ж числа вміщено статтю Я. Йовенко «Олександр Черняхівський за його архівом». **Олександр Григорович Черняхівський** (1869–1939) – відомий учений-гістолог, один з перших українських мікробіологів, перекладач, активний учасник українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. У 20–30-х рр. професор О. Черняхівський відігравав вагому роль у розбудові вищих медичних навчальних закладів: майбутніх Національного медичного університету ім. О. Богомольця і Донецького національного медичного університету ім. Максима Горького. Тривалий час саме ім'я професора перебувало в забутті – адже за радянських часів були репресовані й затавровані як вороги народу і сам учений, і його дружина – письменниця, драматург, громадська діячка Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1868–1941), за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини у 1938 р. розстріляно їхню єдину доньку Вероніку (1900–1938) – талановиту поетесу й перекладачку. У фондовій колекції Музею видатних діячів української культури зберігаються матеріали з архіву О. Черняхівського. Авторка подає детальний аналіз цих документів, трактуючи їх як важливе джерело просопографічної інформації для відтворення деталей біографії й характеристики особистості О. Черняхівського.

В іншій статті Я. Йовенко [66] йдеться про колекцію документів літературознавця, поета, педагога та перекладача, громадсько-політичного діяча **Івана Матвійовича Стешенка** (1873–1918) – чоловіка третьої доньки М. Старицького Оксани. Натомість досі маловідомими для широкого загалу залишаються окремі аспекти його родинного життя. Авторка доводить, що музейний архів Стешенка є цінним джерелом реставрації його життєвого шляху й подальшого дослідження літературної діяльності.

Разом із М. Балімовою, авторкою статті «Київські адреси Михайла Старицького» [67] (рубрика «Пам'ять місця») здійснюємо подорож по старому Києву [68]. У статті Р. Калашнікової описується цінна колекція Ірини Стешенко [69], з скарбів якої нині в Музеї зберігається 31 одиниця живопису (з них чотири ікони), 244 одиниці графіки, 8 одиниць скульптури малих форм, які «мають не лише високу художню, а й історичну цінність при вивченні стилю життя та естетичних смаків родини Старицьких» [70].

Уже згадуваний онук корифея українського театру, син І. Стешенка Ярослав Стешенко – наймолодший паросток роду Старицьких, здобув визнання як перспективний учений-бібліограф, знавець книжкової графіки, відомий колекціонер екслібрисів. О. Гураль прослідковує формування особистості свого героя та його подальшу долю й подає інформацію про унікальну колекцію екслібрисів [71]. Видруковано також спогади Ірини Стешенко «Зо мли минулого» [72]. Число розкішно проілюстровано світлинами із родинних фондів та репродукціями портретів Музею.

Останню тезу – про багатство візуального ряду, притаманне всім публікаціям журналу загалом й біографічним матеріалам зокрема – можна проілюструвати на прикладі числа «Пам'яток України», присвяченого постаті **Михайла Могилянського** (1873–1942). Багатогранна, яскрава особистість останнім часом привернула увагу багатьох учених – істориків, біографістів, літературознавців, наукознавців [73]. Це єдиний з героїв іменних чисел, котрий має прямий стосунок до Чернігова, і не лише фактом свого народження. Бо, незважаючи на те, що життєві дороги М. Могилянсько-

го пролягли через Санкт-Петербург (Петроград, Ленінград), Київ, Дніпропетровськ (Дніпро), але сам письменник уважав себе чернігівцем. У підготовці журналу брали участь чернігівські автори та дослідники з Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська. Тексти проілюстровані 70 світлинами, репродукціями, фотодокументами авторських рукописів та зображеннями обкладинок книг і періодичних видань, де друкувався М. Могилянський.

Повторимося, прикро, але й поміж чисел часопису, де досліджується та популяризується минуле історичних міст України, маємо єдиний випуск: «Ніжин – місто 17 храмів» [74]. Однак темою цікавого видання стали не лише ніжинські храми, але й історія та сьогодення навчальних закладів [75], обставини встановлення пам'ятника Миколі Гоголю, який уже давно «став однією з мальовничих візитівок Ніжина» [76], історія міських музеїв [77]. Ці та інші статті містять чимало біографічних матеріалів як текстових, так і зображальних: дані про професуру та студентство Ніжинського ліцею, інформацію про автора пам'ятника М. Гоголю **Пармена Забілу** (Забелло; 1830–1917), одного з фундаторів Ніжинського окружного музею імені М. Гоголя **Івана Спаського** (1904–1990). Отже, маємо повноцінні, насичені маловідомими фактами, наукові розвідки, викладені доступному нефахівцю мовою й щедро забезпечені різноманітними ілюстраціями.

Підсумовуючи аналіз біографічної тематики «Пам'яток України» за 2011–2015 рр., зазначимо, що практично кожне число містило подібну інформацію. Крім так званих «іменних» номерів, біографіка посідала значне місце в числах, присвячених історичним та культурним пам'яткам українських міст, містечок та сіл, музеям, археологічним пошукам тощо.

Однак проаналізована проблема має і значно ширший вимір. Залюднення й «заземлення» історико-культурного і мистецтвознавчого простору України XIX–XX ст. шляхом поєднання наукових біографій чільних діячів громадського, культурного, наукового життя, з описом пам'ятних місць їхньої життєдіяльності, що збереглися в тому чи іншому населеному пункті, із залученням засобів візуалізації, є найперспективнішим шляхом для популяризації культурної спадщини українського народу й виховання патріотизму. «Пам'яткам України» зазначеного періоду було, безперечно, властиве послідовне дотримання головного постулату візуалістики: гармонія між чуттєвим і раціональним знанням, пропорційне співвідношення між текстом й ілюстративним рядом. Кожне з чисел було створено авторською «командою» і редакційним колективом з любов'ю та пієтетом до головних «героїв». Більшість студій є живими, теплими, «дихаючими» теплом і добром, емоційно насиченими, відтак доступними не тільки для академічного кола, але й широкого загалу. Були усунуті, раніше майже непереборні, розділові межі між «професійною історіографією» та «історією для широкого читача». За редагування І. Гирича, незважаючи на зміни кольорів влади та політичну кон'юнктуру, часопис високопрофесійно виконував своє «місіонерське», культуртрегерське призначення: підштовхуючи науковців до виявлення лакун у колективній пам'яті суспільства, оприлюднення нових джерельних знахідок і систематизації наявної інформації з тієї чи іншої маловивченої проблеми, сприяючи згуртуванню дослідників в успішні колективи, мобільні творчі «команди», зорієнтовані «відразу і тепер» на вирішення конкретних наукових завдань та популяризацію наукових знахідок та відкрить. Яскраві, змістовні, хвилююче-захоплюючі, бездоганні в поліграфічному відношенні числа часопису, щедро населені людськими долями, просякнуті духом любові до української минувшини й тонко відчутою аурою доби, зі сміливими екскурсами в лабіринти індивідуальної пам'яті й – через вузлову рубрику «місце пам'яті, пам'ять місця» – у зав'язі пам'яті колективної, пам'яті національної – стали, безумовно, перлиною національної культурної спадщини.

З 2016 р. часопис очолив «старий-новий» редактор Анатолій Сєриков, який кардинально змінив формат видання та його тематичну спрямованість: віднині, якщо судити по перших кроках, будуть видаватися числа, присвячені різним аспектам народної творчості та етнографії. Таким чином, відбувся ребрендинг (rebranding) – комплекс заходів щодо зміни всього бренду або його складових (логотипу,

візуального оформлення, позиціонування, ідеології тощо), який, вірогідно, має на меті пошук нового споживача інтелектуального продукту в умовах хронічної економічної, політичної й видавничої кризи в нашій країні. Щоправда, в лютому–березні поточного року вийшло число №2, підготовлене попередніми редакторами: «замки» Черкащини, архітектурно-мистецька спадщина Криму, український модерн – та пройшла низка презентацій у різних містах України. Але чи буде часопис у новому форматі насправді потрібний і цікавий академічній спільноті, чи зможе так само ефективно виконувати свою неперсічну просвітницько-місіонерську роль, чи здатен буде реально сприяти конструюванню історичної й колективної пам'яті суспільства? Питання неоднозначне. Швидше за все, біографічні сюжети та ювілейні числа на честь видатних діячів «українського Рісорджименто» XIX – початку XX ст., не увійдуть до переліку пріоритетних тем в оновленому виданні. І за цим залишається лише жалкувати, бо загалом в Україні лишилося не занадто багато культурологічних часописів з такою поважною історією та блискучою репутацією. І, звичайно, зникнення «Пам'яток...» в їхньому попередньому естетичному форматі й змістовному наповненні сприймається їхніми читачами й шанувальниками як значна й невиправна втрата. Чи можливий якийсь компромісний вихід із такої ситуації – сподіваємося, покаже недалеке майбутнє.

1. Деревінський В. Функціонери МОН пообіцяли, але не виконали / В. Деревінський, Ю. Терещенко // Український тиждень. – 2015. – № 15. – 17–24 квітня. – С. 33.

2. Грабовський С. Генії проти ідіотів: Алгоритми української історії / С. Грабовський. – Вид. 2-ге, переробл. і доп. – К.: ВД «Стилос», 2012. –С. 14.

3. Самченко В. «Історія – це не розподіл на чорне і біле»: Телеведучий Олег Кришстопа розповідає про чотириста років спроб Росії перетворити росіян і українців на один народ / В. Самченко // Україна молода. – 2015. – 17–18 квітня. – С. 13.

4. Гирич І. 200-те число «Пам'яток України» / І. Гирич // Пам'ятки України: історія та культура (далі – Пам'ятки України). – 2014. – № 2. – С. 2–3.

5. Гирич І. [Переднє слово] / І. Гирич // Пам'ятки України. – 2011. – № 1-2. – С. 2.

6. Гирич І. 200-те число «Пам'яток України». – С. 3.

7. Любовець Н. Біографіка в сучасному інформаційному просторі / Н. Любовець, В. Попик // Бібліотечний вісник. – 2011. – № 6. – С. 52.

8. Попик В.І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: монографія / В. І. Попик; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2013. – С. 43–44.

9. Демченко Т., Іваницька С. «Великі українці» на сторінках «Пам'яток України»: новий формат // Пам'ятки України. – 2014. – № 2. – С. 56–61.

10. Демченко Т. Знакові постаті модерної доби [кінець XIX – початок XX ст. на сторінках журналу «Пам'ятки України: історія та культура» за 2012–2014 роки] / Т. Демченко, С. Іваницька // Культура і життя: всеукраїнський тижневик. – 2014. – № 51-52. – 19–31 грудня. – С. 11.

11. Александрович В. Сліди Юрія Шимоновича-старшого поза Україною / В. Александрович // Пам'ятки України. – 2011. – № 1-2. – С. 56–73.

12. Павлицький Я. Адам Сталони Добжанський / Я. Павлицький // Пам'ятки України. – 2011. – № 1-2. – С. 90–94.

13. Гирич І. Непоцінований художник- модерніст, наш другий Врубель, Вільгельм Котарбінський / І. Гирич // Пам'ятки України. – 2012. – № 1. – С. 18–21.

14. Мокроусова О. Вільгельм Котарбінський: оформлення інтер'єрів київських будинків / О. Мокроусова // Пам'ятки України. – 2012. – № 1. – С. 23–27.

15. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь; НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – С. 224.

16. Гирич І. Переднє слово / І. Гирич // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 2.

17. Білокінь С. Місце Федора Ернста в історії української культури XX ст. / С. Білокінь // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 12.

18. Черкаська Н. Федір Ернст і польські культурні цінності / Н. Черкаська // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 30–37.

19. Майко І. Товариш Ернста Всеволод Зуммер / І. Майко // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 48–55.

20. Ємчук О. Федір Ернст та Сергій Маслов / О. Ємчук // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 38–42.

21. Білокінь С. Місце Федора Ернста в історії української культури XX ст. – С. 14.

22. Кадомська М. Пам'ять місця. Садиба Ернстів на Прорізній / М. Кадомська, Д. Малаков // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 20–29.

23. Нестеренко П. Федір Ернст – колекціонер екслібрисів / П. Нестеренко // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 56–59.

24. Павлова В. Виставка документів Ф. Ернста в Музеї історії міста Києва / В. Павлова, О. Друг // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 60; Дмитрієнко М. Федір Ернст і малярська колекція НХМ / М. Дмитрієнко, О. Походяща // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 44–47.

25. Грушевський О. Сучасне українське письменство в його типових представниках: Володимир Левенко / О. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. 42. – Кн. 4-6. – С. 62–65.

26. Гирич І. Володимир Леонтович в українському громадському житті / І. Гирич // Пам'ятки України. – 2012. – № 8. – С. 2–13.

27. Леонтович О. Володимир Леонтович – письменник та меценат / О. Леонтович // Пам'ятки України. – 2012. – № 8. – С. 14–25.

28. Погребенник Ф. Літературно-критичний набуток Володимира Леонтовича / Ф. Погребенник // Пам'ятки України. – 2012. – № 8. – С. 26.

29. Подрига В. Образ хутора Оріхівщина в «Споминах утікача» / В. Подрига // Пам'ятки України. – 2012. – № 8. – С. 36–41.

30. Шевчук В. Один із поля забутих, але воскрешених / В. Шевчук // Пам'ятки України. – 2012. – № 8. – С. 42–47.

31. Гирич І. Суспільствознавчі уроки Чикаленка / І. Гирич // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 7.

32. Там само. – С. 13.

33. Там само. – С. 9.

34. Старовойтенко І. Історія створення та видання «Спогадів» та «Щоденника» / І. Старовойтенко // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 14–23.

35. Піскун В. Чикаленко в еміграції / В. Піскун // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 24–28.

36. Там само. – С. 26.

37. Панькова С. Чикаленко і Академічний дім у Львові / С. Панькова // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 30–37.

38. Гусейнов Г. Перешори, Мардарівка... / Г. Гусейнов // Пам'ятки України. – 2012. –№ 12. – С. 38–44.

39. Музичко О. Чикаленко в Одесі / О. Музичко // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 45–49.

40. Старовойтенко І. Родина Чикаленків у Кононівці та Києві / І. Старовойтенко // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 50–63.

41. Див. дослідження: Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / І. Гирич. – К., 2014. – 496 с.; Піскун В. Політичний вибір української еміґрації (20-і роки XX століття) / В. Піскун. – К., 2006. – 672 с.: іл.; Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи / І. Старовойтенко. – К., 2009. – 544 с. та ін.

42. Євген Чикаленко – будитель української нації. (До 150-річчя від дня народження): Зб. наук. праць / упор. Н. І. Миронець, В. М. Піскун, І. М. Старовойтенко. – К., 2014. – С. 351–382.

43. Бреяк О. Руслан Орлов (1949–2013) / О. Бреяк // Пам'ятки України. – 2015. – № 10-12. –С. 10–11.

44. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: історія та сьогодення / О. О. Пискун // Пам'ятки України. – №5-6. – 2011. – С. 20-27; Ленченко В. Богдан Хмельницький і Чигирин / В. Ленченко // Там само. – С. 29–33; Пискун О. О Ось він, отой Хміль... (до історії трактування імені Богдана Хмельницького) / О. О. Пискун // Там само. – С. 52–53.

45 Харченко Л. І. Поштівки початку XX століття із видами Чигирина / Л. І. Харченко // Пам'ятки України. – № 5-6. – 2011. – С. 54-55.

46. Гирич І. Переднє слово / І. Гирич, Л. Богослов // Пам'ятки України. – 2012. – № 11. – С. 3.

47. Пам'ятки України. – 2014. – № 4: Суми: від Кондратьєвих до Харитоненків. – 73 с.

48. Корнієнко О. Гарасим Кондратьєв – засновник сумського полковницького роду та його нащадки / О. Корнієнко // Пам'ятки України. – 2014. – № 4. – С. 2.

49. Там само. – С. 2.

50. Кадомська М. Загадки Троїцького собору / М. Кадомська // Пам'ятки України. – 2014. – № 4. – С. 38–51.

51. Кадомська М. Назв. праця. – С. 44.

52. Друг О. Оскар Гансен і доля його київського та сумського зібрання / О. Друг, Л. Федевич // Пам'ятки України. – 2014. – № 4. – С. 52–61.

53. Там само. – С. 59.

54. Там само. – С. 55.

55. Там само. – С. 61.

56. Корнієнко О. Місто Суми на старих світлинах місцевих фотографів / О. Корнієнко // Пам'ятки України. – 2014. – № 4. – С. 62.

57. Там само. – С. 67–71.

58. Панькова С. «Музей на Паньківській моя нагорода...» (нотатки директора) / С. Панькова // Пам'ятки України. – 2013. – № 10. – С. 2–15; Її ж. Садиба Грушевських на Паньківській – «Український П'ємонт» у центрі Києва // Там само. – С. 30–45; Її ж. Київські приватні книгозбірні М. Грушевського: історії та долі // Там само. – С. 46–55.

59. Панькова С. «Музей на Паньківській моя нагорода...». – С. 9.

60. Мельник О. Київ Михайла Грушевського / О. Мельник // Пам'ятки України. – 2013. – № 10. – С. 16–29.

61. Кондаурова Г. Те, що залишається за кадром / Г. Кондаурова // Пам'ятки України. – 2013. – № 10. – С. 56–67.

62. «Фантазувати і придумувати... я не буду» (Спогади Вікторії Слупської (Шамрай)) / Підготовка тексту, передм. М. Кучеренка, ком. С. Панькової та М. Кучеренка // Пам'ятки України. – 2013. – № 10. – С. 72–79.

63. Терехова Н. Музей видатних діячів української культури / Н. Терехова // Пам'ятки України. – 2014. – № 10. – С. 2–3.

64. Там само. – С. 3.

65. Див.: Гураль О. Історія створення Музею Михайла Старицького / О. Гураль // Пам'ятки України. – 2014. – № 10. – С. 6–7.

66. Йовенко Я. Матеріали І. Стешенка у фондовій колекції // Пам'ятки України. – 2014. – № 10. – С. 30.

67. Балімова М. Київські адреси Михайла Старицького / М. Балімова // Пам'ятки України. – 2014. – № 10. – С. 36-43.

68. Там само. – С. 36.

69. Калашнікова Р. Зібрання творів образотворчого мистецтва з колекції І. І. Стешенко / Р. Калашнікова // Пам'ятки України. – 2014. – № 10. – С. 44–49.

70. Там само. – С. 44-45.

71. Гураль О. Колекція екслібрисів Ярослава Стешенка / О. Гураль // Пам'ятки України. – 2014. – № 10. – С. 55–55.

72. Стешенко І. «Зо мли минулого» / І. Стешенко // Пам'ятки України. – 2014. – № 10. – С. 57–63.

73. Михайло Могилянський : бібліографічний покажчик // Пам'ятки України. – 2013. – № 9. – С. 60–63.
74. Пам'ятки України. – 2013. – № 7. – 80 с.
75. Самойленко О. Ніжинська вища школа: сторінки історії / О. Самойленко // Пам'ятки України. – 2013. – № 7. – С. 40–51.
76. Руденко Л. Пам'ятник Миколі Гоголю / Л. Руденко // Пам'ятки України. – 2013. – № 7. – С. 56–59.
77. Дмитренко Н. Доля музейної справи у Ніжині / Н. Дмитренко // Пам'ятки України. – 2013. – № 7. – С. 64–67.

Целью статьи является анализ публикаций на страницах журнала «Пам'ятки України» 2011-2015 гг., посвященных знаковым фигурам украинской истории и культуры нового и новейшего времени. Особое внимание уделено тематическим выпускам, где освещается судьба и наследие В. Леонтовича, Ф. Эрнста, Е. Чикаленко, М. Могилянского. Проанализированы также персоналистические сюжеты в номерах и спецвыпусках, посвященных историческим городам Украины – Сумам, Нежину и мемориальным комплексам – Музею М. Грушевского и Музею выдающихся деятелей украинской культуры. Авторы полагают, что благодаря этим публикациям возрос интерес к роли выдающихся личностей в созидании материального и духовного наследия Украины, к коллекционной деятельности и меценатству, более выразительно была очерчена роль антропологического фактора в историческом процессе.

Ключевые слова: биографика, историческое наследие, «Пам'ятки України», деятели украинской культуры, исторические города, мемориальные музеи.

Purpose of the article is a summarize the information that has been published in the «Pam'yatky Ukrayiny: istoriya ta kultura» (2011–2015) and is dedicated to the history and culture figures of our past early modern and modern period. Special attention is paid to issue dedicated to V. Leontovich, F. Ernst, E. Chykalenko, M. Mohyliansky. The analysis also personalistic themes in issues devoted to historic cities Ukraine – Sumy, Nizhyn, and memorial establishments – Hrushevsky's Museum and the Museum of the outstanding figures of Ukrainian culture. Concluded that over the past years on the pages of publications has intensified attention to the action the anthropological factors in historical process, to the role of prominent individuals in the creation of material monuments and spiritual heritage, in the collectable activity and patronage.

Keywords: Biography, memorial, «Pam'yatky Ukrayiny: istoriya ta kultura», the figures of Ukrainian culture, historic cities, memorial museum.

Тетяна Антонюк. Міжнародні зв'язки київських університетів у 1991-2012 рр. – Вінниця: «Нілан – ЛТД» , 2015.

У монографії Тетяни Дмитрівни Антонюк здійснене комплексне дослідження розвитку міжнародних зв'язків київських університетів у 1991-2012 рр. На основі архівних матеріалів, звітів київських університетів, публікацій преси, електронних ресурсів визначено тенденції розвитку міжнародного співробітництва та процесів інтеграції системи вищої освіти України в європейський та світовий освітні простори. Зазначається, що приєднання України до Болонської конвенції вимагає ґрунтовного знання зарубіжної освіти, узгодження власних кроків з апробованим досвідом, поширення у масштабах континенту норм і стандартів освіти. Провідні вищі навчальні заклади стають безпосередніми учасниками і прискорювачами цього процесу. Вони долучаються до міжнародної мобільності студентів і викладачів, докладають немало власних зусиль до творення спільного Європейського освітнього простору, стають активними його учасниками.

Досвід розвитку міжнародного співробітництва провідних київських університетів є важливим для виявлення головних тенденцій та можливостей апробувати кращі приклади іншими навчальними закладами, що сприятиме активізації інтеграції системи вищої освіти відповідно до Болонської конвенції. Звичайно, київські університети мають свої особливості залежно від специфіки підготовки кадрів, профілю, статуту та матеріально-технічної й освітянсько-наукової бази і напрацьованих традицій міжнародного співробітництва.

Виходячи з актуальності, наукової важливості й доцільності проблеми, що розглядається, автор поставила за мету на основі наукового аналізу конкретно-історичного матеріалу з'ясувати головні тенденції розвитку міжнародних зв'язків вищих навчальних закладів України у 1991-2012 рр. На базі досвіду провідних університетів м. Києва комплексно проаналізувати освітню політику в сфері міжнародного співробітництва та законодавчого забезпечення процесу інтеграції української вищої освіти у міжнародний освітній простір.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** вичерпно викладено зміст дослідницьких підходів, які застосовувалися при вивченні міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів м. Києва у визначений період. Глибоко проаналізовані праці українських дослідників, які висвітлюють теоретичні й практичні зміни у сфері вищої освіти в цілому як умову приєднання України до Болонського освітнього процесу. Зазначається, що нормативно-законодавчі акти, архівні документи і матеріали, опубліковані збірники документів, матеріали конференцій, періодичні видання, довідкова література та електронні ресурси зберігають інформацію системного характеру, яка є репрезентативною і цілком достатньою для здійснення науково-історичного дослідження. Ґрунтовно висвітлені методологічні засади теми дослідження.

Другий розділ монографії **«Освітня політика України у сфері міжнародного співробітництва та законодавче забезпечення процесу інтеграції системи вищої освіти в міжнародний освітній простір»** включає проблеми законодавчого забезпечення міжнародної діяльності у сфері вищої освіти, інституціювання університетських відділів міжнародних зв'язків та аналіз їхньої діяльності, а також кадровий потенціал університетів як головний ресурс розвитку міжнародного співробітництва та освітньо-наукової інтеграції. Наголошується, що у розвитку міжнародної діяльності вищих навчальних закладів м. Києва важливу роль відіграли відділи міжнародних зв'язків, започаткованих у 20-х рр. XX ст. Саме в цей час посилювалися демократизація сфери вищої освіти в Україні, розвиток міжнародної співпраці, долалася ізоляція гуманітарних наук та встановлювалися зв'язки з закордонними установами. Діяльність відділів міжнародних зв'язків університетів сприяла отриманню технічної допомоги (гранти), підвищенню рівня організації навчально-наукового процесу, утвердженню на міжнародному ринку освітніх послуг.

У третьому розділі **«Основні напрями і форми співпраці київських університетів із зарубіжними вищими освітніми закладами»** Т. Антонюк розглядає міжнародні освітні програми та участь київських університетів у їхній реалізації, основні форми міжнародної співпраці київських університетів та роль органів студентського самоврядування у розвитку міжнародного співробітництва між вищими навчальними закладами. Підкреслюється, що реальна співпраця університетів у міжнародних освітніх програмах забезпечила формування в них дієвих механізмів інтеграції, що дало можливість підвищити якість професійної підготовки студентів. Мобільність студентів, викладачів та дослідників збагатила університети європейським досвідом, сприяла покращенню якості навчання і дослідженню проблем європейської вищої освіти, підсилила академічну і культурну інтернаціоналізацію.

Провідні київські університети уже в перше десятиліття незалежності розпочали активно налагоджувати міжуніверситетські зв'язки та реальну співпрацю із закордонними партнерами. Це підтверджується звітами ректорів, проректорів, провідних викладачів про численні відрядження до країн Європи і світу з метою посилення міжнародної діяльності університетів. Станом на 2012-2013 н. р. у м. Києві було зосереджено 72 вузи ІІІ-ІУ рівнів акредитації, в яких навчалося 441,9 тис. студентів. Міжнародна діяльність здійснювалася у більшості з них.

Важливу роль у процесі впровадження Болонської освітньої системи відіграло також студентське самоврядування, яке прагнуло реалізувати своє право в розвитку міжнародних зв'язків і співробітництві, передбачених законодавством про вищу освіту. Студентські громади провідних Київських університетів, зазначається в монографії, виявилися здатними започаткувати важливі ініціативи, що сприяли розвитку студентського самоврядування. Активність і висока мотивація більшості студентів до здобуття якісної освіти, подвійних дипломів сприяли нарощуванню академічної мобільності, розширенню географії та напрямків міжнародних зв'язків університетів.

Четвертий розділ **«Інтеграція української системи вищої освіти у міжнародний освітній простір: проблеми та перспективи» .** У цьому розділі автор монографії розглядає теоретичні завдання реалізації Болонського процесу та спроби його адаптації до української системи вищої освіти, основні фактори стримування інтеграційних процесів у сфері вищої освіти та шляхи активізації інтеграційних процесів у вищій школі.

Конкретизуючи досліджувану проблему, Т. Антонюк дає своє визначення Болонського процесу як добровільного, полісуб'єктного, багатоваріантного та відкритого процесу, що ґрунтується на цінностях європейської освіти і культури й не має на меті руйнування національних особливостей освітніх систем різних країн Європи. Він покликаний гармонізувати європейську освіту, надати їй нових конкурентних переваг, підвищити спроможність випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшити мобільність громадян на європейському ринку праці, створити умови для постійного оновлення змісту освіти та перетворити її на рушійну силу економічних знань.

Розглядаючи фактори стримування інтеграційних процесів у сфері вищої освіти України, автор зазначає, що вони набули незворотних тенденцій. Незважаючи на те, що міжнародна співпраця київських університетів сприяла нарощуванню конкурентоспроможності, інноваційному розвитку, привабливості для іноземних студентів, у вузах залишалася все ще (у порівнянні з європейськими) слабка матеріально-технічна база, недостатній кадровий потенціал та недосконале нормативно-правове забезпечення. Усі ці чинники, що гальмують адаптацію Болонського процесу до української системи вищої освіти, знаходяться у політичній, законодавчій, кадровій та науково-методичній площинах і потребують нагального вирішення.

Щодо шляхів активізації інтеграційних процесів у вищій школі, то в монографії Т. Антонюк вони такі: повна автономія вищих навчальних закладів, їхні право самостійно розпоряджатися власними коштами, свобода у визначенні академічних стратегій і підходів. До проблем, пов'язаних зі стандартизацією освіти, віднесені питання якості освіти, уніфікації та адаптативності освітніх програм, зрозумілості

їхнього змісту та можливості практичної реалізації, визнання документів про освіту. Лише при використанні всіх наявних резервів, зазначається автором, можливо побудувати й забезпечити функціонування максимально адекватного сучасності вищого навчального закладу.

Висновки монографії являють собою узагальнення здобутих результатів у сфері міжнародного співробітництва київських університетів; участі їх у міжнародних програмах і проектах; рішуче проведення освітньої реформи, набуття університетами реальної автономії; вирішення проблеми підготовки університетських кадрів найвищої кваліфікації; постійне вдосконалення комунікативних компетентностей суб'єктів вищої освіти; стимулювання науковців і викладачів до активної мобільності та міжнародного співробітництва; утвердження системи стажування і навчання українських студентів, аспірантів і викладачів за кордоном та іноземних – в українських університетах; піднесення якості освітніх послуг на рівень європейських стандартів.

Таким чином, у монографії Т. Антонюк подано стан наукової розробки проблеми, з'ясовані концептуальні основи і фактологічні пріоритети історіографії, висвітлені особливості джерельної бази дослідження, розглянуті питання державної політики України в галузі вищої освіти, основних напрямків, форм та результатів співпраці київських університетів та інтеграції української системи вищої освіти у міжнародний освітній простір. Зроблені аргументовані висновки.

Разом з тим, на нашу думку, слід зробити наступні зауваження і пропозиції. *По-перше*, щодо історіографії. На окремих сторінках монографії вона носить бібліографічний характер (с. 19-21). *По-друге*, аналіз джерельної бази. У ньому відсутні посилання на Укази Президента України і постанови Кабінету Міністрів по реформуванню вищої освіти та їхнє місце у поділі за видовим принципом (с. 23-34). *По-третє*, у методологічних засадах теми дослідження не використаний міждисциплінарний метод історичного аналізу (с. 35-40). *По-четверте*, зміст другого розділу монографії не відповідає його назві (с. 41). Доцільніше його озаглавити «Державна політика України в галузі вищої освіти та законодавче забезпечення міжнародної діяльності університетів».

Проте висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої монографії. В цілому дослідження Т. Антонюк виконане на належному науково-методичному рівні і є всі підстави вважати, що викладений у ньому матеріал буде сприяти кращому осмисленню ролі університетів України в розвитку інтеграційної політики держави, розв'язанню проблеми міжнародного співробітництва суб'єктів сфери вищої освіти. Розраховано на науковців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Журнал.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 29.06.2016. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 13,75. Обл.-вид. арк. 17,86. Тираж 300 прим. Зам. _____.

Віддруковано Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
тел. (0462) 972-661
www.lozovoy-books.cn.ua